

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ І
ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ**

Гуманітарно-педагогічний факультет

Кафедра міжнародних відносин і суспільних наук

Навчально-методичний посібник

**«Зовнішня політика країн
пострадянського простору»**

для студентів денної форми навчання

Київ – 2025

УДК 93/94 477: (07)

Розміщено загальні методичні принципи щодо вивчення дисципліни «Зовнішня політика країн пострадянського простору» для студентів третього курсу очної форми навчання з спеціальності СЗ «Міжнародні відносини» НУБіП України. Навчально-методичний посібник містить пояснювальну записку, навчально-методичний план, програмний матеріал до вивчення дисципліни, теми лекційних та семінарських занять, контрольні питання. Матеріал систематизовано за двома модулями. Посібник укладено з урахуванням сучасних методологічних та методичних підходів.

Рекомендовано вченою радою гуманітарно-педагогічного факультету Національного університету біоресурсів і природокористування України (протокол № 4 від 21 листопада 2025 р.).

Укладач: доцент кафедри міжнародних відносин та суспільних наук к.і.н. Хвіст В.О.

Рецензенти:

доктор політичних наук, проф. Шевчук О.В.,
кандидат політичних наук, доц. Грушецький Б.П.

Навчально-методичне видання

Навчально-методичний посібник із курсу «Зовнішня політика країн пострадянського простору» для студентів денної форми навчання

Видання друкується в авторській редакції

Підписано до друку2025 р.

Формат 60 x 84 1/16.

Ум. друк. арк. ...

Обл.-вид. арк. 5,1

Наклад 50 прим.

Зам. № ...

Надруковано в типографії ПП «ДІРЕКТ ЛАЙН»
м. Київ, вул. Васильківська 28

З М І С Т

Цілі і завдання дисципліни «Зовнішня політика країн пострадянського простору».....	4
Програма навчальної дисципліни	7
Теми та плани семінарських занять	14
Теми і завдання для самостійної роботи	18
Розподіл балів, які отримують студенти.....	25
Рекомендована література	27
Питання до іспиту	36
Конспект лекцій	41
ДОДАТКИ	
А. Декларація про державний суверенітет України.....	212
Б. Угода про створення Співдружності Незалежних Держав	216
В. Алма-Атинська декларація	219

ЦІЛІ І ЗАВДАННЯ ДИСЦИПЛІНИ «ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА КРАЇН ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ»

В межах вивчення навчальної дисципліни «Зовнішня політика країн пострадянського простору» є процеси, явища, історичні факти, закономірності й особливості зовнішньої політики країн, що утворилися на пострадянському просторі в період від 1991 р. до наших днів. «Зовнішня політика країн пострадянського простору» як навчальна дисципліна дозволить студентам синтезувати набуті знання у відповідне світосприйняття та високу політичну культуру; формувати власну наукову позицію щодо актуальних зовнішньополітичних проблем сьогодення; розуміти тенденції світового розвитку і закономірностей формування сучасної політичної карти світу; розуміти та аналізувати найважливіші питання зовнішньополітичного розвитку країн пострадянського простору. Основним завданням дисципліни є вивчення історичних, геополітичних, суспільно-економічних, політико-правових, особливостей розвитку країн і регіонів пострадянського простору; формування вміння використовувати інформацію про зовнішньополітичний розвиток країн пострадянського простору у майбутній фаховій роботі.

Метою навчальної дисципліни є формування у студентів комплексного підходу до вивчення країн і регіонів пострадянського простору; розуміння тенденцій світового розвитку і закономірностей формування сучасної політичної карти світу; уявлення про цивілізаційний підхід до вивчення країн, розуміння глобальних і регіональних тенденцій світового розвитку, а також ознайомлення студентів із найважливішими питаннями зовнішньополітичного розвитку країн пострадянського простору.

Компетентності та програмні результати навчальної дисципліни:

Набуття компетентностей:

- *інтегральна компетентність (ІК):* здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми в сфері міжнародних відносин, суспільних комунікації та регіональних студій, зовнішньополітичної

діяльності держав, міжнародних взаємодій між державами, міжнародними організаціями та недержавними акторами, що характеризуються комплексністю та невизначеністю умов та передбачає застосування теорій суспільних наук та спеціальних наукових методів дослідження проблем міжнародних відносин.

- *загальні компетентності (ЗК):*

ЗК3. Здатність вчитися і оволодівати сучасними знаннями.

ЗК4. Знання та розуміння предметної області та розуміння професійної діяльності.

ЗК5. Здатність працювати в міжнародному контексті.

ЗК6. Здатність генерувати нові ідеї (креативність).

ЗК7. Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях.

ЗК8. Здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу.

ЗК12. Здатність до пошуку, оброблення та аналізу інформації з різних джерел.

ЗК13. Здатність бути критичним і самокритичним.

- *фахові (спеціальні) компетентності (ФК, СК):*

СК2. Здатність аналізувати міжнародні процеси у різних контекстах, зокрема політичному, безпековому, правовому, економічному, суспільному, культурному та інформаційному.

СК5. Здатність аналізувати вплив світової економіки, міжнародного права та внутрішньої політики на структуру й динаміку міжнародних відносин та зовнішньої політики держав.

СК7. Здатність аналізувати міжнародні інтеграційні процеси у світі та на Європейському континенті, та місце в них України.

СК8. Усвідомлення національних інтересів України на міжнародній арені.

СК10. Здатність аналізувати структуру та динаміку міжнародних суспільних комунікацій, виявляти їх вплив на міжнародну систему, державні та суспільні інститути.

СК11. Здатність аналізувати природу та еволюцію міжнародних організацій, їх місця у системі міжнародних відносин, основних форм та перспектив співпраці України з ними.

СК13. Здатність аналізувати діяльність міжнародних недержавних акторів та транснаціональні відносини.

Програмні результати навчання (ПРН):

РН01. Знати та розуміти природу міжнародних відносин та регіонального розвитку, еволюцію, стан теоретичних досліджень міжнародних відносин та світової політики, а також природу та джерела політики держав на міжнародній арені і діяльності інших учасників міжнародних відносин.

РН02. Знати та розуміти природу та динаміку міжнародної безпеки, розуміти особливості її забезпечення на глобальному, регіональному та національному рівні, знати природу та підходи до вирішення міжнародних та інтернаціоналізованих Конфліктів.

РН03. Знати природу міжнародного співробітництва, характер взаємодії між міжнародним акторами, співвідношення державних, недержавних акторів у світовій політиці.

РН04. Знати принципи, механізми та процеси забезпечення зовнішньої політики держав, взаємодії між зовнішньою та внутрішньою політикою, визначення та реалізації на міжнародній арені національних інтересів держав, процесу формування та реалізації зовнішньополітичних рішень.

РН06. Знати природу та характер взаємодій окремих країн та регіонів на глобальному, регіональному та локальному рівнях.

РН16. Розуміти та відстоювати національні інтереси України у міжнародній діяльності.

У навчальному процесі використовуються різноманітні форми та методи роботи: читання лекцій, проведення семінарських та практичних занять, письмовий контроль у формі тестування та розгорнутих відповідей, організація самостійної роботи студентів під керівництвом викладача,

керівництво та контроль за виконанням творчих завдань, заохочення студентів до дискусій із проблемних питань, що виносяться на розгляд в плані практичних занять, відвідування музеїв тощо.

Перевірка рівня засвоєння знань студентів здійснюється за допомогою завдань для проведення модульно-рейтингового (тематичного, проміжного та підсумкового) контролю знань з дисципліни «Зовнішня політика країн пострадянського простору»; завдань для проведення контролю знань з питань, винесених на самостійну роботу студента; тестових завдань різного рівня складності та відкритих завдань для контролю знань з усіх тем курсу, передбачених робочою навчальною програмою.

Програма навчальної дисципліни

Змістовий модуль 1.

Тема лекційного заняття 1. Розпад СРСР та структурування пострадянського простору

Причини виникнення відцентрованих тенденцій в СРСР, соціально-економічна, етнокультурна, конфесіональна різноманітність країни, національно-територіальний принцип федеративного устрою, визнання прав націй на самовизначення, соціально-політична криза радянського суспільства.

Етапи посилення відцентрованих тенденцій, зростання націоналізму, збройні конфлікти 1990 — 1991 рр. Боротьба керівництва СРСР та республіканських еліт за методи проведення реформ та за владу.

Розпад СРСР в серпні 1991 р. Серпневий путч в Москві. Перехід влади до республіканського керівництва. Провал переговорів про новий Союз.

Наслідки розпаду Радянського Союзу на міжнародній арені. Геополітика регіону. Ресурси. Місце регіону в глобалізованому світі. Економіко-політична специфіка пострадянського простору. Енергетика як економічна і політична основа регіону. Економічні, політичні, культурні та інші фактори, що об'єднують регіон.

Основні риси та особливості регіонотворення та формування субрегіонів на пострадянському просторі.

Тема лекційного заняття 2. Створення та еволюція СНД

Мінська угода про СНД та Алма-Атинська декларація. Визначення юридичного статусу СНД. Формування основних органів Співдружності в грудні 1991 — 1992 рр. Статут СНД та структура органів СНД в 1993 — 1999 рр. Динаміка складу учасників і питання про членство. Структура статутних і галузевих; керівних і координуючих органів Співдружності. Процес підготовки і прийняття рішень. Основні функції, що виконуються

механізмами Співдружності. Співвідношення багатостороннього та двостороннього співробітництва.

Тема лекційного заняття 3. Зовнішня політика України на пострадянському просторі

Визнання України іноземними державами, встановлення дипломатичних відносин із країнами світу. Законодавча база, основоположні документи, які визначають форми, методи та межі роботи української дипломатії (декларація «Про державний суверенітет України», «Акт проголошення незалежності», Закон України «Основні напрями зовнішньої політики України» та ін.). Оцінка нормативних документів, визначимо їх відповідність сучасним проблемам міжнародних відносин. Ліквідації Україною своєї ядерної зброї. Наслідки ядерного роззброєння для України та системи колективної безпеки, усі переваги та недоліки, можливо, подальшого, відновлення ядерного статусу України. Магістральні напрями зовнішньополітичної діяльності України. Основні етапи участі України в складі ООН, ОБСЄ та Ради Європи. Участь українського контингенту в операціях ООН із підтримки миру. Особливості та основні напрямки співробітництва України з ОБСЄ. Основні віхи співробітництва України з НАТО та ЄС. Участь України в міжнародних організаціях пострадянського простору - СНД та ГУАМ. Діяльність українських дипломатів в міжнародних організаціях за роки незалежності, здобутки України й можливі державні пріоритети та подальші перспективи співпраці.

Тема лекційного заняття 4. Особливості геополітичного становища та зовнішньополітичних курсів країн пострадянського простору

Особливості та основні напрями зовнішньополітичного розвитку Білорусі в 90 рр. ХХ — на початку ХХІ ст. Відносини з Росією. Утворення Союзної держави. Відносини з країнами СНД та Україною. Зовнішня політика Білорусі по відношенню до країн Заходу. Пріоритети зовнішньої

політики Молдови на сучасному етапі. Відносини з країнами СНД. Відносини Азербайджану з Росією та країнами СНД. Геополітичне партнерство. Відносини з країнами Заходу. Українсько-азербайджанські стосунки. Основні напрями зовнішньої політики Вірменії. Вступ до СОТ в січні 2003 р. Відносини з Росією. Відносини з ЄС та США. Основні шляхи подальшого розвитку Вірменії, її місце та роль в регіоні. Відносини з Україною. Основні напрями зовнішньої політики Грузії на сучасному етапі. Відносини з США. Курс на вступ до НАТО та ЄС. Посилення конфронтаційних тенденцій у відносинах з Росією. Стратегічне партнерство з Україною. Основні тенденції зовнішньополітичного розвитку Росії в 90-ті рр. XX — на початку XXI ст. Визначення критеріїв періодизації зовнішньої політики Росії. Зовнішньополітичні інтереси та орієнтація державної еліти; особливості зовнішньополітичної культури російської еліти на початковому етапі та подальша еволюція. Ідеологічне оформлення зовнішньої політики: прозахідний курс та причини його кризи. Посилення «державницьких» тенденцій в II пол. 90-х рр. XX ст. розповсюдження євразійських ідей та геополітичних концепцій. Концепція зовнішньої політики РФ. СНД як пріоритетний напрям зовнішньої політики Росії: геополітичні, економічні, військові та культурні інтереси Росії. Основні тенденції відносин Росії та європейських країн і організацій. Російсько-американські відносини, роль НАТО в них. Азійський напрям зовнішньої політики РФ. Основні тенденції зовнішньої політики Казахстану на сучасному етапі. Євразійські проекти Н. Назарбаєва. Еволюція формування концепції зовнішньої політики Казахстану. Питання ядерного роззброєння. Відносини з Росією. Геополітичний, енергетичний фактори відносин двох країн. Участь в СНД та інших організаціях держав пострадянського простору. Митний союз (10 жовтня 2000 р.). Відносини з державами СНД. Казахсько-китайські відносини. Стратегічне партнерство з США. Угода про партнерство та співробітництво між Казахстаном та ЄС. Українсько-казахські відносини на сучасному етапі. Основні тенденції зовнішньої політики Туркменістану на

сучасному етапі. Політика державного нейтралітету та визнання нейтралітету з боку ООН (12 грудня 1995 р.). Відносини з Туреччиною. Курс на стратегічне партнерство. Туркменсько-іранські відносини. Відносини з Пакистаном та Афганістаном. Проблема Каспію в зовнішній політиці Туркменістану. Відносини з Росією та країнами СНД. Відносини з США. Пріоритети зовнішньої політики Узбекистану на сучасному етапі. Вплив ісламістського фактору на зовнішню політику республіки. Відносини з Росією. Участь в Договорі про колективну безпеку та вихід з нього. Причини та передумови входження до ГУУАМ. Зміни характеру відносин з Росією після подій в Андижані. Входження до ЄврАзЕС. Відносини з США. геополітичний та енергетичний фактор партнерства. Відносини з ЄС. Запровадження міжнародних санкцій по відношенню до керівництва республіки. Українсько-узбецькі відносини. Основні напрями зовнішньої політики Киргизії на сучасному етапі. Концепція зовнішньої політики Киргизької республіки. «Дипломатія шовкового шляху». Відносини з Росією та державами СНД. Участь в ЄврАзЕС та інших регіональних організаціях. Відносини з Китаєм. Відносини з США. Геополітична складова киргизько-американських відносин. Відносини з Україною на сучасному етапі. Основні напрями зовнішньої політики Таджикистану на сучасному етапі. Події в Афганістані та Таджикистані. Рух «Талібан». Відносини з Росією курс на стратегічне партнерство. Договір про економічне партнерство (серпень 1996 р.). Відносини з США. Відносини з Іраном та Туреччиною. Участь Таджикистану в регіональних міжнародних організаціях: ЄврАзЕС, «Шанхайській п'ятірці», Українсько-таджицькі відносини.

Змістовий модуль 2.

Тема лекційного заняття 5. Економічне співробітництво пострадянських держав

Основні тенденції розвитку економіки країн СНД в 90-ті рр. ХХ — на поч. ХХІ ст. Проблеми економічних зв'язків всередині СНД. Проблеми переорієнтації зовнішньоекономічних відносин країн СНД. Економічна інтеграція у межах СНД. Митний та Економічний союз. Проблема утворення зони вільної торгівлі у СНД. Динаміка взаємного обороту товарів, послуг, інвестицій. Динаміка зовнішньої торгівлі. Основні зовнішньоекономічні партнери. Іноземні кредити та інвестиції. Вступ у СОТ. Платіжні баланси. Співробітництво з міжнародними фінансовими інститутами. Диверсифікація транспортних комунікацій (залізничний, автомобільний і трубопровідний транспорт). Демографія та міграція. Міждержавний економічний комітет. Утворення та діяльність економічного суду СНД. Принцип різношвидкісної інтеграції у межах СНД. Центральноеазиатський союз. Концепція і проекти економічної інтеграції в СНД: історія, основні результати і проблеми. Перспективи інтеграційної взаємодії в економіці в рамках 12-ти країн СНД, в рамках Євразес, Єдиного економічного простору, Союзної держави Білорусі і Росії, ГУАМ. Створення, напрями діяльності та принципи функціонування ЄврАзЕС. Єдиний економічний простір. Основні проблеми економічного співробітництва держав СНД. Інтеграційні ініціативи на пострадянському просторі, альтернативні СНД. Чорноморське економічне співробітництво. ГУАМ.

Тема лекційного заняття 6. Проблема безпеки на пострадянському просторі та військово-співробітництво держав СНД

Військово-політичне співробітництво країн СНД. Проблема відповідальності за військово-політичні зобов'язання СРСР. Ядерне роззброєння України, Білорусі та Казахстану. Координація оборонної політики

та охорони кордонів. Договір про колективну безпеку 1993 р. Російські військові бази та об'єкти. Членство в організаціях по забезпеченню безпеки. Співпраця з регіональними організаціями з питань безпеки. Розвиток двостороннього співробітництва у сфері безпеки та військовополітичного співробітництва з третіми країнами. Диверсифікація співпраці в області безпеки. Передумови становлення системи регіональної безпеки пострадянських країн. Регіональні і позарегіональні центри сили на пострадянському просторі. Виклики і загрози регіональній безпеці пострадянських держав на сучасному етапі. Особливості створення та структура Організації договору про колективну безпеку. Напрями співробітництва пострадянських держав у рамках Організації договору про колективну безпеку. Проблеми функціонування системи колективної безпеки на пострадянському просторі. Військове та військово-технічне співробітництво нових незалежних держав поза структурами СНД. Діяльність Шанхайської організації співпраці. Регіональні ініціативи з проблем безпеки. Військове та військово-технічне співробітництво держав ГУАМ.

Тема лекційного заняття 7. Проблеми врегулювання конфліктів на теренах СНД

Специфіка «заморожених конфліктів» в період існування СРСР. Ескалація міжнаціональних конфліктів в ході дезінтеграції Радянського Союзу. Етнополітичні, історичні, економічні, соціальні, релігійні причини ескалації протиріч. Спільні риси та закономірності перебігу конфліктів на пострадянському просторі.

Придністровський конфлікт та проблеми його врегулювання. Ініціативи України. Особливості конфліктів у Кавказькому регіоні. Війни у Чечні. Грузино-абхазький конфлікт. Проблема Південної Осетії. Грузино-російська війна. Конфліктність у відносинах між Вірменією та Азербайджаном. Карабахська проблема. Специфіка конфліктів у Центральній

Азії. Міжтаджицька проблема. Питання врегулювання територіальних суперечок у центральноазіатському регіоні.

Інструменти розв'язання конфліктів на теренах СНД. Роль міжнародних організацій у розбудові миру на теренах СНД. Регіональні миротворчі ініціативи. Перспективи міжнародно-правового врегулювання конфліктів на пострадянському просторі.

Тема лекційного заняття 8. Місце країн пострадянського простору в сучасних міжнародних відносинах

Геополітика регіону. Ресурси. Місце регіону в глобалізованому світі. Економіко-політична специфіка пострадянського простору. Енергетика як економічна і політична основа регіону. Економічні, політичні, культурні та інші фактори, що об'єднують регіон. Субрегіони пострадянського простору.

ТЕМИ ТА ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Змістовий модуль 1.

Семінарське заняття 1. Розпад СРСР та утворення СНД. Місце пострадянського простору в сучасних міжнародних відносинах. - 2 год.

1. Причини та етапи посилення відцентрованих тенденцій. Розпад СРСР в серпні 1991 р.
2. Організаційно-правова основа СНД (Угода про створення СНД, Алматинська декларація, Статут СНД).
3. Основні тенденції розвитку економіки країн СНД в 90-ті рр. ХХ — на поч. ХХІ ст.

Семінарське заняття 2. Діяльність регіональних та субрегіональних організацій та проблема безпеки на пострадянському просторі. – 2 год.

1. Напрями співробітництва пострадянських держав у рамках ГУАМ, ОЧЕС і ШОС.
2. Особливості функціонування системи колективної безпеки на пострадянському просторі. Організація Договору про колективну безпеку.
3. Питання ядерної зброї у забезпеченні безпеки на пострадянському просторі.

Семінарське заняття 3. Проблеми врегулювання конфліктів на теренах СНД. – 2 год.

1. Придністровський конфлікт та проблеми його врегулювання.
2. Особливості конфліктів у Кавказькому регіоні.
3. Специфіка конфліктів у Центральній Азії.
4. Інструменти розв'язання конфліктів на теренах СНД.

Семінарське заняття 4. Російська Федерація в міжнародних процесах на пострадянському просторі. – 2 год.

1. Основні тенденції зовнішньополітичного розвитку Росії в 90-ті рр. ХХ — на початку ХХІ ст.
2. Ідеологічне оформлення зовнішньої політики: прозахідний курс та причини його кризи.
3. Росія та країни СНД.

Семінарське заняття 5. Зовнішня політика республіки Білорусь та Молдови в 90 рр. ХХ — на початку ХХІ ст. - 2 год.

1. Особливості зовнішньополітичного та економічного розвитку Білорусі та Молдови. Відносини з країнами СНД.
2. Білорусько– та молдовсько-українські відносини.
3. Зовнішня політика Білорусі та Молдови по відношенню до країн Заходу.

Семінарське заняття 6. Зовнішня політика країн Балтії (Естонія, Латвія, Литва). – 2 год.

1. Геополітичне середовище і зовнішня політика держав Балтії в 90-х рр. ХХ ст.
2. Основні тенденції та особливості зовнішньополітичного курсу Естонії, Латвії, Литви на початку ХХІ ст.
3. Відносини з Україною та державами СНД.

Змістовий модуль 2.

Семінарське заняття 1. Міжнародно-політична роль Грузії на теренах пострадянського простору. - 2 год.

1. Еволюція зовнішньої політики Республіки Грузія.
2. Багатостороння дипломатія РГ (СНД, НАТО, ЄС, ГУАМ).
3. Динаміка російсько-грузинських відносин.

Семінарське заняття 2. Зовнішня політика Республіки Вірменія. - 2 год.

1. Концептуальні основи зовнішньої політики Республіки Вірменія.
2. Стратегічне партнерство Республіки Вірменія з РФ.
3. Регіональна вимір зовнішньої політики Республіки Вірменія (двосторонні відносини з Туреччиною, Іраном та Азербайджаном).

Семінарське заняття 3. Зовнішня політика Республіки Азербайджан. - 2 год.

1. Концептуальні основи зовнішньої політики Республіки Азербайджан.
2. Багатостороння дипломатія Республіки Азербайджан (НАТО, ЄС, ОБСЄ, ОІК).
3. Динаміка російсько-азербайджанських відносин.
4. Особливості визначення статусу Каспійського моря.

Семінарське заняття 4. Зовнішня політика Казахстану в 90-ті рр. ХХ — на початку ХХІ ст. - 2 год.

1. Основні тенденції сучасного зовнішньополітичного та економічного розвитку Казахстану. Відносини з державами СНД.

2. Зовнішньоекономічні та політичні зв'язки з країнами Заходу та Сходу.

3. Українсько-казахські відносини на сучасному етапі.

Семінарське заняття 5. Зовнішня політика республіки Туркменістан в 90-ті рр. XX — на початку XXI ст. - 2 год.

1. Основні тенденції зовнішньополітичного та економічного розвитку Туркменістану в 90-х рр. XX ст.

2. Зовнішньополітичні напрями Туркменістану на сучасному етапі.

3. Особлива позиція Туркменістану в СНД. Українсько-туркменські відносини, їх енергетична складова.

Семінарське заняття 6. Зовнішня політика республіки Узбекистан в 90 рр. XX — на початку XXI ст. - 2 год.

1. Основні тенденції зовнішньополітичного та економічного розвитку Узбекистану в 90-х рр. XX ст.

2. Пріоритети зовнішньої політики Узбекистану на сучасному етапі.

3. Українсько-узбецькі відносини.

Семінарське заняття 7. Зовнішня політика Киргизької республіки в 90 рр. XX — на початку XXI ст. - 2 год.

1. Основні тенденції зовнішньополітичного та економічного розвитку Киргизії протягом 90-х рр. XX ст.

2. Основні напрями зовнішньої політики Киргизії на сучасному етапі.

3. Відносини з Україною та державами СНД.

Семінарське заняття 8. Зовнішня політика республіки Таджикистан в 90 рр. XX — на початку XXI ст. - 2 год.

1. Основні тенденції зовнішньополітичного та економічного розвитку Таджикистану в 90-х рр. XX ст.

2. Основні напрями зовнішньої політики Таджикистану на сучасному етапі.

Українсько-таджицькі відносини.

ТЕМИ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Тема Історичні передумови сучасних геополітичних та зовнішньополітичних процесів на пострадянському просторі

Теоретичні питання

1. Теоретичні передумови руйнації та загибелі імперій у світовій політичній історії
2. Практичне втілення народів Російської імперії - СРСР реалізувати своє право на самовизначення.

Теми рефератів

1. Надекспансіонізм - найголовніший чинник розпаду Російської імперії і СРСР
2. Історична належність територій держав СНД до складу Російської імперії - Радянського Союзу .

Практичне завдання

Підготуйте виступ на тему «Причини розпаду радянської імперії»

Тема Геополітичні та зовнішньополітичні інтереси країн пострадянського простору у створенні СНД

Теоретичні питання

1. Утворення СНД.
2. СНД як інструмент РФ щодо реінтеграції пострадянського простору.

Теми рефератів

1. СНД засіб досягнення національної незалежності та зміцнення державності решти країн пострадянського простору.
2. Забезпечення мирних умов цивілізованого «розлучення» республік колишнього СРСР -практична користь СНД.

Практичне завдання

Підготуйте виступ на тему «Практична дієздатність СНД»

ТЕМА Інтеграційно-геополітичні об'єднання на терені СНД

Теоретичні питання

1. Договір про колективну безпеку (ДКБ).
2. Декларація держав-учасниць ДКБ.

Теми рефератів

1. Трансформування ДКБ в Організацію договору колективної безпеки (ОДКБ).
2. Прийняття Статуту ОДКБ та Угоди про правовий статус Організації.

Практичне завдання

Підготуйте виступ на тему «Чинник російської зверхності у структурі Договору про колективну безпеку (ДКБ)».

Тема Формування зовнішньополітичних засад та інституцій України

Теоретичні питання

1. Декларація про державний суверенітет України, від 16 липня 1990 р.
2. Акт проголошення незалежності України, від 24 серпня 1991 р

Теми рефератів

1. Постанова Верховної Ради України від 2 липня 1993 р. «Основні напрями зовнішньої політики України».

Практичне завдання

Підготуйте виступ на тему «Формування дипломатичного корпусу незалежної України».

Тема Геополітичне становище і основні вектори зовнішньої політики Білорусі

Теоретичні питання

1. Імідж Республіки Білорусь як країна, що розпочала розвал СРСР.
2. Усунення ядерної зброї зі своєї території та нейтралітет - головна засада з.п. Республіки Білорусь.

Теми рефератів

1. Польща - найактивніший партнер Білорусі.
2. Російський напрям президента О.Лукашенко.

Практичне завдання

Підготуйте виступ на тему «Московська Угода про Співдружність Росії та Білорусі 1996 року».

Тема Геополітичне середовище і зовнішня політика Молдови

Теоретичні питання

1. Розвиток відносин взаємовигідного співробітництва з Україною і Румунією - пріоритетні завдання зовнішньої політики Молдови.
2. Поглиблення регіональних інтеграційних процесів Молдови.

Теми рефератів

1. Інтеграція Молдови до ЄС та баланс у взаєминах з Росією і США.
2. Вихід Молдови на якісно новий рівень двостороннього співробітництва з країнами Азії, Африки і Близького Сходу.

Практичне завдання

Підготуйте виступ на тему «Діяльність Молдови у міжнародних організаціях».

Тема Геополітичне середовище і зовнішня політика Азербайджану

Теоретичні питання

1. Нагірнокарабаський конфлікт - головна загроза азербайджанській незалежності
2. Геополітичне і геостратегічне становище Азербайджану.

Теми рефератів

1. Спільний кордон Азербайджану з такими геополітичними потугами як Росія, Іран і Туреччина.

Практичне завдання

Підготуйте виступ на тему «Азербайджан - об'єкт конкуренції за вплив на його нафтові копалини серед великих регіональних, так і позарегіональних держав».

Тема Зовнішня політика Грузії

Теоретичні питання

1. Україна - стратегічний партнер Грузії на теренах СНД.

Теми рефератів

1. Грузія - найперспективніший партнер України у Закавказзі.

Практичне завдання

Підготуйте виступ на тему «Причини негативного ставлення Росії до Договору України та Грузії про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу (квітень 1994 р.)»

Тема Зовнішня політика РФ в контексті її геополітичної стратегії

Теоретичні питання

1. Формування зовнішньополітичної концепції Москви : країни СНД мають бути проросійськи зорієнтовані .

2. Перехід з 2004р. РФ до повномасштабної переоцінки ролі економічних зв'язків із країнами СНД.

Теми рефератів

1. Відкрита підтримка маріонеткових сепаратистських режимів в Молдові, Грузії та Україні - силовий елемент зовнішньополітичного курсу РФ.
2. Недопущення подальшого розширення НАТО біля СНД – стратегічне завдання РФ.

Практичне завдання

Підготуйте виступ на тему «Зміцнення путінської Росії на пострадянському просторі шляхом інтеграційних проектів».

Тема Геополітичне середовище і зовнішня політика Казахстану

Теоретичні питання

1. Національна подвійність населення – жорстка реальність в політичному розвитку Казахстану.

Теми рефератів

1. Казахстан ініціатор першої конфедералістської ідеї євразійської пострадянської інтеграції - Євразійського союзу.

Практичне завдання

Підготуйте виступ на тему: «Президент Н. Назарбаєв жорсткий супротивник Біловезьких домовленостей».

Тема Геополітична орієнтація та зовнішня політика Таджикистану.

Теоретичні питання

1. Причини подвійності політики Росії щодо Таджикистану.

Теми рефератів

1. Підтримка "державниками" РФ проурядових сил Таджикистану.

Практичне завдання

Підготуйте виступ на тему «Остаточний підхід РФ В.Путіна щодо Таджикистану: підтримка проросійського владного режиму».

Тема Геополітичні та зовнішньополітичні пріоритети Узбекистану

Теоретичні питання

1. Геополітичне місце Узбекистану у стратегічному центрі нафтового родовища Перської затоки, басейну Каспійського моря і Тарімського басейну.

Теми рефератів

1. Узбекистан - частина регіону перетинання інтересів Росії, Китаю, Індії, країн Сходу і Заходу.
2. Узбекистан - об'єкт інтересів Туреччини, Пакистану, Ірану і С. Аравії.

Практичне завдання

Підготуйте виступ на тему «Прагнення Ташкенту після розпаду СРСР закріпити позиції лідера в центральноазійському регіоні».

Розподіл балів, які отримують студенти

Поточний контроль				Рейтин г з навчал ьної роботи $R_{НР}$	Рейтин г з додатк ової роботи $R_{ДР}$	Рейти нг штраф ний $R_{ШТР}$	Підсум кова атестац ія (екзаме н)	Загал ьна кількі сть балів
Змісто вий модул ь 1	Змісто вий модул ь 2	Змісто вий модул ь 3	Змісто вий модул ь 4					
0-100	0-100	0-100	0-100	0-70	0-20	0-5	0-30	0-100

Примітки. 1. Відповідно до «Положення про кредитно-модульну систему навчання в НУБіП України», затвердженого ректором університету 03.04.2009 р., рейтинг студента з навчальної роботи $R_{НР}$ стосовно вивчення певної дисципліни визначається за формулою

$$0,7 \cdot (R_{ЗМ}^{(1)} \cdot K_{ЗМ}^{(1)} + \dots + R_{ЗМ}^{(n)} \cdot K_{ЗМ}^{(n)})$$

$$R_{НР} = \frac{\dots}{K_{ДИС}} + R_{ДР} - R_{ШТР},$$

де $R_{ЗМ}^{(1)}, \dots, R_{ЗМ}^{(n)}$ – рейтингові оцінки змістових модулів за 100-бальною шкалою;

n – кількість змістових модулів;

$K_{ЗМ}^{(1)}, \dots, K_{ЗМ}^{(n)}$ – кількість кредитів ECTS, передбачених робочим навчальним планом для відповідного змістового модуля;

$K_{ДИС} = K_{ЗМ}^{(1)} + \dots + K_{ЗМ}^{(n)}$ – кількість кредитів ECTS, передбачених робочим навчальним планом для дисципліни у поточному семестрі;

$R_{ДР}$ – рейтинг з додаткової роботи;

$R_{ШТР}$ – рейтинг штрафний.

Наведену формулу можна спростити, якщо прийняти $K_{ЗМ}^{(1)} = \dots = K_{ЗМ}^{(n)}$. Тоді вона буде мати вигляд

$$0,7 \cdot (R_{ЗМ}^{(1)} + \dots + R_{ЗМ}^{(n)})$$

$$R_{НР} = \frac{\dots}{n} + R_{ДР} - R_{ШТР}.$$

Рейтинг з додаткової роботи $R_{др}$ додається до $R_{нр}$ і не може перевищувати 20 балів. Він визначається лектором і надається студентам рішенням кафедри за виконання робіт, які не передбачені навчальним планом, але сприяють підвищенню рівня знань студентів з дисципліни.

Рейтинг штрафний $R_{штр}$ не перевищує 5 балів і віднімається від $R_{нр}$. Він визначається лектором і вводиться рішенням кафедри для студентів, які матеріал змістового модуля засвоїли невчасно, не дотримувалися графіка роботи, пропускали заняття тощо.

2. Згідно із зазначеним Положенням **підготовка і захист курсового проекту (роботи)** оцінюється за 100 бальною шкалою і далі переводиться в оцінки за національною шкалою та шкалою ECTS.

Шкала оцінювання: національна та ECTS

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курсового проекту (роботи), практики	для заліку
90 – 100	A	відмінно	зараховано
82-89	B	добре	
74-81	C		
64-73	D	задовільно	
60-63	E		
35-59	FX	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано з можливістю повторного складання
0-34	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	не зараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

Рекомендована література

Базова

1. Азійський напрям зовнішньої політики України: проблеми і перспективи. Аналітичні оцінки. – К.: НІСД, 2008. – 222 с.
2. Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991-2003): Анотована історична хроніка міжнародних відносин / НАН України; Інститут історії України. – К.: Генеза, 2004. – 616с.
3. Лященко Т.М. Трансформація політичних систем в країнах Центральної Азії: національний та регіональний аспекти. – К.: ІПіЕНД, 2011. – 288 с.
4. Країни Співдружності Незалежних Держав у сучасних міжнародних міжнародних відносинах: навчально-методичний комплекс / Плевалко І.Г. – Острого: Національний університет «Острозька академія», 2012. – 232 с.
5. Орлова Т.В. Сучасна політична історія країн світу – 2-е вид., доп. і переробл. /Т.В.Орлова. – К.; Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2017. – 944 с.
6. Політичні режими сучасності та перехід до демократії. Колективна монографія (С. Давимука, А. Колодій та ін.) – Львів: Національна Академія наук України, 1999. — 168 с.
7. Російська імперська державність: сучасні міжнародні виміри: аналітичний альманах. Частина II. / за заг. ред. д.і.н., проф., члена-кореспондента НАН України Кудряченка А.І.; ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2025. 308 с.
8. Соціально-економічний розвиток пострадянських країн в історичному контексті: збірник наукових праць / за заг. ред. А. Г. Бульвінського / ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». К.: 2024. 312 с.

9. Фесенко М.В. Трансформація сучасної системи міжнародних відносин: концептуальний і прогностичний вимір. – К.: Центр вільної преси, 2008. – 236 с.
10. Центральна Азія: геостратегічний аналіз та перспективні можливості для України: Монографія / Б.О. Парахонський, Ю.В. Павленко, А.З. Гончарук та ін.; / За ред. Б.О. Парахонського. – К. : НІСД, 2001. – 216 с.
11. Чекаленко, Л. Д. Ч-37 Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів): підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Л. Д. Чекаленко, С.Г. Федуняк; за заг. ред. Л.Д. Чекаленко. — К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2010. — 464 с.

Допоміжна

12. Азійський феномен поліваріантного розвитку наприкінці ХХ – початку ХХІ століття: монографія. За заг. ред. В.О. Шведа, науковий та літературний редактор Н.І. Мхитарян. Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2024. 307 с.
13. Алексєєнко І.В. Трансформація інституту національної держави в умовах глобалізації: дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького – К., 2006. – 417 с.
14. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К.: Критика, 2001. – 272 с.
15. Андрущенко В. Організоване суспільство / Інститут вищої освіти АПН України. – К., 2006. – 256 с.
16. Бабкіна О.В. Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства // Нова парадигма. Спецвипуск / Трансформація політичних систем на постсоціалістичному просторі: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції: 8-9 лютого 2006 р. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2006. – С.8-15.

17. Батенко Т. Королі СНД: Портрети дванадцяти резидентів (тенденції та закономірності розвитку в пострадянському просторі). – Львів: Кальварія, 2000. – 216 с.
18. Бжезінський З. Велика шахівниця. – Львів-Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 236 с.
19. Бжезінський З. Великі перетворення // Політична думка. – 1994. – № 3. – С. 4–5.
20. Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / Пер. з англ. Н. Климчик. – К.: Кальварія, 2006. – 472 с.
21. Гантінгтон С. Три хвили демократизації // Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 574-582.
22. Гельман В. Пострадянські політичні трансформації: начерки до теорії // Політична думка. – 2000. – № 2. – С. 15-29.
23. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. – К.: Академія, 1999. – 239 с.
24. Горовіц Д. Порівняння демократичних систем // Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 827-833.
25. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. ред. Ф.М. Рудича. – К.: Парламентське вид-во, 2006. – 412 с.
26. Даль Р. Демократичні трансформації // Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 563-573.
27. Даль Р. А. Демократія та її критики. – Х.: Видавнича група «РА-Каравела», 2002. – 440 с.
28. Дудник О. Трансформація інституту президентства в країнах СНД (2005 – 2006 роки) // Політичний менеджмент. Спецвипуск – 2007. – С. 43-52.
29. Ейкельман Д.Ф. Близький Схід та Центральна Азія: антропологічний підхід. – К., 2005. – 340 с.

30. Жангожа Р., Кузьменко В. Транспортно-коммуникационные коридоры в Украине и перспективы международного сотрудничества // Чорноморсько-Каспійський регіон: умови та перспективи розвитку. – К.: Центр близькосхід. досліджень. – 1998. С. 23-37.
31. Жангожа Р.Н. Трансформація ідентичності нових незалежних держав Центральної Азії в системі сучасних міжнародних відносин: автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.04 / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин – К., 2007. – 36с.
32. Жумабаєв А. Казахстансько-українські відносини: із глибини століть – в успішне майбутнє // Зовнішні справи. – 2010. – № 1. – С.31-34.
33. Зеленько Г. «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України. К.: Критика, 2003. – 335 с.
34. Зеленько Г. Політична «матриця» громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України. – К.: Знання України, 2007. – 336 с.
35. Зінько С.Ю. Іслам у сучасній світовій політиці . – Л. : Простір-М, 2005. – 275с.
36. Зовнішня політика України: перші підсумки та перспективи 2008 року: матеріали «круглого столу» / Національний ін-т стратегічних досліджень / Юрій Григорович Рубан (заг. ред.). – К.: НІСД, 2008. – 98с.
37. Іскакова Г. Особливості посткомуністичної трансформації і проблема прав та свобод людини // Політичний менеджмент. – 2005. – № 2 (11). – С.138-144.
38. Іскакова Г. Проблема співвідношення громадянських, політичних і соціально-економічних прав у Республіці Казахстан // Політичний менеджмент. – 2006. – №4. – С.123-135.
39. Кадирова М. Халіф на історичну годину. Загадкова країна та її вождь Туркменбаші // Дзеркало тижня. – № 48. 14-20 грудня 2002 р.

40. Кармазіна М. Деякі особливості президентства на пострадянському просторі (1991-2004 рр.) // Політичний менеджмент. – 2005. – №3. – С.43-56.
41. Кармазіна М.С. Президентство: український варіант. – К., 2007. – 365 с.
42. Кирюшко М.І., Бойцова О.Є. Іслам в Криму: релігійно-національна самоідентифікація кримськотатарського народу. – К. : Світогляд, 2005. – 300с.
43. Клименко О. А. Трансформація політичної культури пере-хідних суспільств: Дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин – К., 1999. – 179 с.
44. Кобильник В. Особливості демократизації посткомуністичних суспільств // Політична наука в Україні: стан і перспективи: матеріали всеукраїнської наукової конференції (Львів, 10-11 травня 2007 року). – Львів, ЦПД, 2008. – 308 с.
45. Коваль О. Революція, котра закінчилася революцією. Чого не навчили Киргизстан останні п'ять років // Дзеркало тижня. – № 14 (794) 10 – 16 квітня 2010.
46. Кравченко В. Туркменістан: гра на виживання // Дзеркало тижня, № 30, – 18.08.2007. – С.5.
47. Країни пострадянського простору: виклики модернізації : зб. наук. пр. / За заг. ред. А.Г. Бульвінського. – К., 2016. – 306 с.
48. Кубеліус О.А. Північний Кавказ – Україна: ісламський фактор у подоланні кризових явищ // Стратегічна панорама. – 2000. – № 3-4.
49. Литвин В.М. Історичні патерни та політичні претензії: тоталітарна практика у російському виконанні. ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», Інститут історії України НАН України. Київ – 2024. – 76 с.
50. Лященко Т.М. Громадянське суспільство в країнах Центральної Азії // Наукова збірка III Курасівськи читання К.: ІІЕНД ім.І.Ф.Кураса, 2007. – С.219-228.

- 51.Ляшенко Т.М. До питання регіональної інтеграції в пострадянських країнах Центральної Азії // Інтеграційні процеси в світі. – Чернівці, 2006. – С. 39-51.
- 52.Ляшенко Т.М. Ісламський фактор у побудові державності країн Центральної Азії: історико-політологічний аспект // Трибуна. – 2009. – № 9-10. – С.33-35.
- 53.Ляшенко Т.М. Некомерційні організації та органи місцевого самоврядування як вияв народовладдя. На прикладі країн Центральної Азії // Політичний менеджмент. Спецвипуск – 2010. – С.34-40.
- 54.Ляшенко Т.М. Політичні лідери центральноазійських країн: пострадянська доба // Політика в особах. (Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти) Монографія. / За заг. ред. Ф.М. Рудича. К.: Парламентське видавництво, 2008. – С.281-298.
- 55.Ляшенко Т.М. Формування політичної еліти в країнах Центральної Азії: національний аспект // Наукові записки К.: ІПЕНД ім.І.Ф.Кураса НАНУ. – 2008. – №37. – С.120-131.
- 56.Ляшенко Т.М. Формування поняття «Центральноазійський регіон» // Віче. – К., 2009. – № 18. – С.5-6.
- 57.Ляшенко Т.М. Роль політичних лідерів в інституційних процесах в країнах Центральної Азії // Наукові записки. – Вип.35 К.:ІПЕНД ім.І.Ф.Кураса, 2007. – С.82-96.
- 58.Мамкулов Е. Зроблено багато що, але належить зробити ще більше // Банкір. – 2009. -№ 1-2 (28). – С.31-37.
- 59.Мамкулов Е.: Киргизстан і Україну об'єднує прагнення до свободи й демократії // День. – 2007. – 12 вересня.
- 60.Маначинський О. Грузія: зона підвищеної конфліктності в системі ГУУАМ // Розвиток Європи та виклики безпеці в Чорноморсько-Каспійському регіоні. – К.: НІМБ, Фонд Фрідріха Еберта, 2003. – 320 с.

- 61.Маттізен Х.Х. Мораторій – ваша головна перешкода: Протягом десятиліть Україна невірно розуміла західний аграрний досвід // День. 2007. – 6 жовтня.
- 62.Назарбаєв Н. В потоці історії. Казахстан – 2030: Процвітання, безпека і покращання добробуту всіх казахстанців: Послання Президента країни народу Казахстану. Критичне десятиріччя. – К.: Етнос, 2006. – 392 с.
- 63.Назарбаєв Н. Політика миру і злагоди. – К.: Етнос, 2007. – 311 с.
- 64.Основи демократії: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / Авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін.; За заг. ред. А. Колодій; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад. проект «Демократична освіта», Інститут вищої освіти. – К.: Вид-во «Ай-Бі», 2002. – 684 с.
- 65.Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору: монографія / за редакцією кандидата історичних наук, доцента А.Г. Бульвінського, ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». – Київ : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2017. – 288 с.
- 66.Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: монографія. – К. : НІСД, 2007. – 395с.
- 67.Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / Редкол.: Ф.М. Рудич (голова) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 1998. – 352 с.
- 68.Політичний клас у сучасній Україні: специфіка формування, тенденції розвитку / За заг. ред. Ф.М. Рудича. – К.: Парламентське вид-во, 2010. – 336 с.
- 69.Романюк О. Моделі посткомуністичних трансформацій // <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3/?m=1&n=58&c=1236>
- 70.Романюк О. Посткомуністичні трансформації // Політичний менеджмент. – 2005. – №4. – 28-37.

- 71.. Рудич Ф.М. Много ли власти нужно власти? Украина в контексте трансформации политических систем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы. К.: Наук.думка. 2-е доп.изд., 2010. – 302 с.
- 72.Сирінський Р. А. Структурна та процедурна моделі аналізу демократичного транзиту (на прикладі країн центральноазіатського регіону) // Стратегічна панорама. – 2006. – № 3. –С.79-83.
- 73.Сирінський Р. Стан і перспективи відносин України з країнами Центральної Азії // Зовнішні справи. – 2010. – № 5-6. – С.40-43.
- 74.Сірук М. Амангельди Жумабаєв: Транзитні можливості України викликають інтерес у Казахстану // День. – 2006. 12 грудня.
- 75.Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – 223 с.
- 76.Степанова Н. Традиції та інновації у політичному розвитку сучасної України // Вісник ОНУ. – 2003. – Т.8. – Вип. 9. – С. 600–605.
- 77.Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 536с.
- 78.Ткаченко І.В. Деякі аспекти міжнародної політики в Центральній Азії за умов глобалізації // Зб. наук. пр. «Дослідження світової політики». Вип.30 / Відп. ред. Є.Є. Камінський – К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2005. – 32-45.
- 79.Ткаченко І.В. Політологічні аспекти міжцивілізаційних процесів в Центральній Азії: Дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин – К., 2005. – 185 с.
- 80.Ткаченко І.В. Сучасні проблеми політичної модернізації в регіоні Центральної Азії // Зб. наук. пр. «Дослідження світової політики». Вип.24 / Відп. ред. Є.Є. Камінський – К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2003. – С.16-25.
- 81.Ткаченко І.В. Центральна Азія як зона перетину інтересів конкуруючих держав// Політичний менеджмент. – 2004. – № 1 (6). – С.34-37.

- 82.Ткаченко В.М. «Путінізм»: шовінізм пострадянського реваншу. - К. : Знання України, 2015. – 419 с.
- 83.Уроки Киргизстану: чи може подібне статися в Україні? // radiosvoboda.org
- 84.Федуняк С.Г. Феномен «сірої зони» в Європі і на пострадянському просторі після завершення «Холодної війни» // Стратегічна панорама. – 2004. – №1. – С.23-37.
- 85.Цивілізаційні засади трансформаційних процесів на пострадянському просторі : зб. пр. / За заг. ред. А.Г. Бульвінського. – К., 2018. - 208 с.
- 86.Шпатенко А.С. Основні напрямки взаємодії транзитивних соціумів: соціально-філософський аналіз (на прикладі України і Таджикистану). Дис. канд. філ.наук. – Харків, 2008. – 150 с.
- 87.Що може українська діаспора? // День. – 2009. – 20 червня.

Інформаційні ресурси

1. <https://ivinas.gov.ua/>
2. <http://www.avesta.tj>
3. <http://www.geo.kz>.
4. <http://www.uzngo.info/?p=394>
5. <http://www.1news.az/world/20101002010931974.html>

ПИТАННЯ ДО ІСПИТУ

1. Історична належність територій держав СНД до складу Російської імперії - Радянського Союзу.
2. Практичне втілення народів Російської імперії - СРСР реалізувати своє право на самовизначення.
3. Надекспансіонізм - найголовніший чинник розпаду Російської імперії і СРСР.
4. Утворення СНД.
5. СНД як інструмент РФ щодо реінтеграції пострадянського простору.
6. СНД засіб досягнення національної незалежності та зміцнення державності решти країн пострадянського простору.
7. Забезпечення мирних умов цивілізованого «розлучення» республік колишнього СРСР - практична користь СНД.
8. Узбекистан - прифронтна держава.
9. Договір про колективну безпеку (ДКБ).
10. Декларація держав-учасниць ДКБ.
11. Трансформування ДКБ в Організацію договору колективної безпеки (ОДКБ).
12. Прийняття Статуту ОДКБ та Угоди про правовий статус Організації.
13. Декларація про державний суверенітет України, від 16 липня 1990 р.
14. Акт проголошення незалежності України, від 24 серпня 1991 р.
15. Постанова Верховної Ради України від 2 липня 1993 р. «Основні напрями зовнішньої політики України».
16. Узбекистан – об'єкт інтересів Пакистану.
17. Імідж Республіки Білорусь як країни, що розпочала розвал СРСР.
18. Усунення ядерної зброї зі своєї території та нейтралітет - головна засада зовнішньої політики Республіки Білорусь.
19. Польща - найактивніший партнер Білорусі.
20. Російський напрям президента О.Лукашенко.
21. Московська Угода про Співдружність Росії та Білорусі 1996 року.

22. Розвиток відносин взаємовигідного співробітництва з Україною і Румунією - пріоритетні завдання зовнішньої політики Молдови.
23. Поглиблення регіональних інтеграційних процесів Молдови.
24. Інтеграція Молдови до ЄС та баланс у взаєминах з Росією і США.
25. Вихід Молдови на якісно новий рівень двостороннього співробітництва з країнами Азії, Африки і Близького Сходу.
26. Діяльність Молдови у міжнародних організаціях.
27. Нагірнокарабаський конфлікт - головна загроза азербайджанській незалежності
28. Геополітичне і геостратегічне становище Азербайджану.
29. Спільний кордон Азербайджану з такими геополітичними потугами як Росія, Іран і Туреччина.
30. Азербайджан – об'єкт конкуренції за вплив на його нафтові копалини серед великих регіональних, так і позарегіональних держав .
31. Багатовекторна зовнішня політика Вірменії .
32. Вірменія - член Ради Європи.
33. Спрогнозуйте геополітичне майбутнє Вірменії.
34. Вступ Вірменії до ЄврАзЕС.
35. Вірменія стратегічний союзник Росії.
36. Причини негативного ставлення Вірменії до активізації діяльності ГУАМ.
37. Україна - стратегічний партнер Грузії на теренах СНД.
38. Грузія - найперспективніший партнер України у Закавказзі.
39. Причини негативного ставлення Росії до Договору України та Грузії про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу (квітень 1994 р.).
41. Формування зовнішньополітичної концепції Москви: країни СНД мусять бути проросійськи зорієнтовані .
42. Узбекистан – об'єкт інтересів Туреччини.
43. Перехід з 2004 р. РФ до повномасштабної переоцінки ролі економічних зв'язків із країнами СНД.

44. Відкрита підтримка маріонеткових сепаратистських режимів в Молдові, Грузії та Україні - силовий елемент зовнішньополітичного курсу РФ.
45. Недопущення подальшого розширення НАТО біля СНД – стратегічне завдання РФ.
46. Зміцнення путінської Росії на пострадянському просторі шляхом інтеграційних проектів.
47. Національна подвійність населення – жорстка реальність в політичному розвитку Казахстану.
48. Президент Н. Назарбаєв жорсткий супротивник Біловезьких домовленостей.
49. Казахстан ініціатор першої конфедералістської ідеї євразійської пострадянської інтеграції - Євразійського союзу.
50. Причини подвійності політики Росії щодо Таджикистану. Узбекистан – об’єкт інтересів Ірану і С. Аравії.
51. Підтримка «державниками» РФ проурядових сил Таджикистану.
52. Остаточний підхід РФ В.Путіна щодо Таджикистану: підтримка проросійського владного режиму.
53. Узбекистан - частина регіону перетинання інтересів Росії, Китаю, Індії, країн Сходу і Заходу.
54. Статус нейтральної держави ООН з усіма його наслідками і привілеями та постійний нейтралітет - основний принцип зовнішньої політики Туркменистану.
55. «Декларація про зовнішньополітичний курс Туркменистану в ХХІ столітті» від 27 грудня 1999 р. - основний напрям його сучасної зовнішньої політики .
56. Відмова Туркменистану в участі Договору про колективну безпеку держав СНД 1992 р. і військовому співробітництві з Росією на двосторонній основі.
57. Відмова Туркменистану від участі у військовому співробітництві з Росією на двосторонній основі.

58. Вихід Ашгабату з Бішкецької угоди від 9 жовтня 1992 р. про безвізове пересування громадян СНД територіями країн-учасниць.
59. Прагнення Ташкенту після розпаду СРСР закріпити позиції лідера в центральноазійському регіоні.
60. Геополітичне місце Узбекистану у стратегічному центрі нафтового родовища Перської затоки, басейну Каспійського моря і Тарімського басейну.
61. Простежте за хронологією входження до складу Російської імперії теренів, що складають основу територій сучасних країн Співдружності Незалежних Держав.
62. Охарактеризуйте природно-ресурсний і людський потенціал країн СНД.
63. Окресліть геополітичні інтереси країн Співдружності.
64. Покажіть роль енергетичного фактора у виборі геополітичної орієнтації та виробленні зовнішньополітичного курсу країн-членів СНД.
65. Охарактеризуйте актуальні проблеми розвитку СНД.
66. Охарактеризуйте історичні передумови геополітики сучасної Російської Федерації.
67. З'ясуйте геостратегічний статус Росії та її геополітичний потенціал.
68. Як сировинний потенціал Росії впливає на формування геополітичної стратегії та зовнішньополітичного курсу держави?
69. Спрогнозуйте геополітичне майбутнє Російської Федерації.
70. Охарактеризуйте історичні передумови геополітики сучасної Російської Федерації.
71. З'ясуйте геостратегічний статус Росії та її геополітичний потенціал.
72. Як сировинний потенціал Росії впливає на формування геополітичної стратегії та зовнішньополітичного курсу держави?
73. Спрогнозуйте геополітичне майбутнє Російської Федерації.
74. З'ясуйте місце Республіки Білорусь у системі геополітичних відносин.
75. Охарактеризуйте зовнішню політику Білорусі доби Президента О. Лукашенка.

76. Охарактеризуйте передумови виникнення та шляхи вирішення придністровської проблеми.
77. Визначте основні засади геополітики і основні напрями зовнішньої політики Молдови?
78. З'ясуйте місце Закавказького регіону в сучасних геополітичних концепціях.
79. Охарактеризуйте участь країн Південного Кавказу в регіональних геополітичних структурах.
80. Як міжетнічні конфлікти та сепаратистські рухи впливають на вироблення геополітичної і зовнішньополітичної стратегії Республіки Грузія?
81. Охарактеризуйте геополітичну складову Нагірно-Карабаського конфлікту.
82. З'ясуйте вплив каспійської нафти на геостратегію та зовнішню політику Азербайджану.
83. Охарактеризуйте геополітичну орієнтацію Вірменії та її зовнішню політику.
84. Яким є вплив стратегічного курсу Грузії на європейську та євроатлантичну інтеграцію на геополітичну орієнтацію держави.
85. З'ясуйте геополітичні інтереси впливових міжнародних акторів у Центральноазійському регіоні.
86. Як впливає спільне історичне минуле народів Центральної Азії на формування геополітичної та зовнішньополітичної стратегії країн регіону?
87. Охарактеризуйте основні загрози національній безпеці країн Центральної Азії.
88. Проаналізуйте відносини держав регіону з Російською Федерацією з погляду російських геополітичних інтересів.
89. Охарактеризуйте геополітичне середовище і геополітичну орієнтацію Казахстану.
90. З'ясуйте місце Казахстану в центральноазійському геополітичному просторі.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

ДО КУРСУ

**«ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА КРАЇН
ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ»**

Лекція 1. Розпад СРСР та структурування пострадянського простору.
(2 години)

1. Розпад СРСР: причини та наслідки.
2. Роль міжнародного середовища в дезінтеграційних процесах в СРСР.
3. Процес «суверенізації» республік СРСР та криза підготовки нового федеративного договору.

1. Розпад СРСР: причини та наслідки.

Союз Радянських Соціалістичних Республік формально був заснований 30 грудня 1922 року на I Всесоюзному з'їзді Рад у Москві. Схвалені того дня «в основному» проекти Декларації і Договору про створення СРСР згодом були допрацьовані і під спільною назвою «Конституція СРСР» введені в дію 6 липня 1923 року сесією Центрального Виконавчого Комітету СРСР. До складу нової держави увійшли Білоруська СРР, Закавказька СФРР, Російська СФРР та Українська СРР, які формально визнавалися незалежними і зберегли за собою право на вихід із союзної держави. Шляхом зміни адміністративно-державного устрою і анексії згодом у складі Радянського Союзу з'явилися нові республіки зі статусом союзних, кількість яких зросла до п'ятнадцяти.

Як і Російська імперія, СРСР був також утворений насильницьким шляхом. Понад те, під фундамент нової держави було закладено міну уповільненої дії, оскільки в ході утворення СРСР національні інтереси були підпорядковані класовим, політичним. Це пояснювалось тим, що лідер більшовиків В. Ленін хотів об'єднати зусилля народів з тим, щоб реалізувати ідею соціальної справедливості, класової солідарності, світової революції.

Основним чинником розпаду імперії у 1917 р. і СРСР у 1991 р. виявився конфлікт між імперською державою і російською нацією, що народжувалася, адже царська, а потім і радянська імперії розвалилися до виникнення сучасної російської нації і російської національної держави.

Іншим важливим чинником краху російської та радянської імперій, як ми вже зазначали, був їхній надекспансіонізм. Імперії встановили гегемонію над народами й територіями, що відмовлялися визнати за Росією та СРСР вищий ступінь цивілізованості, сучасніші форми економіки й управління, тобто якості, без яких імперія без примусу не може здійснювати владу. Для підтримання гегемонії за браком таких якостей доводилося невинувато часто вдаватися до насильства. Внаслідок цього російське панування лягало важким тягарем на російський народ, що, у свою чергу, посилювало відчуження росіян від «своєї» держави. Це створювало додаткові перешкоди на шляху формування сучасної російської нації.

Крах СРСР прискорив інтернаціоналізм (у московському тлумаченні), що його практикував СРСР. Насіння неминучого колапсу СРСР було посіяне в часи його найбільшого військово-політичного тріумфу — в період Другої світової війни і після неї.

Крах Союзу Радянських Соціалістичних Республік зумовлений сукупністю взаємодіючих факторів.

Багатонаціональна імперія залишалася міцною, поки економіка могла підтримувати сильну централізовану державу. Понад 70 років у СРСР функціонувала радянська модель економіки, яка врешті-решт виявила свою неспроможність і прийшла до стану глибокої кризи. Цю модель можна визначити як модель неринкової, командно-адміністративної економіки, економіки тоталітарної держави із суперцентралізованим управлінням згори до низу, що замінила собою традиційні горизонтальні ринкові зв'язки. Для неї характерні:

- однопартійна система з повним контролем з боку партійних органів усіх аспектів економічного і соціального життя;
- державна власність на засоби виробництва;
- централізоване управління і планування економіки;
- наявність правлячої номенклатури — чиновників особливого типу, відданих ідеї та вищому начальству, обов'язково членів партії;
- суворе дотримання державній ідеології, широка пропаганда «переваг і досягнень» реального соціалізму;
- ізоляція від решти світу, зовнішня торгівля на основі державної монополії.

Нормальний розвиток суспільства й економіки за таких умов неможливий. Така модель не мала внутрішніх стимулів і рушійних сил розвитку, завела економіку у глухий кут, не витримала конкуренції з розвиненими країнами світу. Її крах був визначений наперед.

Радянська економічна система розвалилася ще і тому, що була надто мілітаризованою. Радянська влада могла бути спокійною за свої позиції у власній країні, а також серед союзників, спираючись на силові структури.

Крах радянського соціалізму зумовлений також значними змінами у соціодемографії, які відбулися в останні десятиріччя існування СРСР. Його населення більше не було переважно селянським із притаманними йому низькими споживацькими очікуваннями і високою народжуваністю. Основну частину становили городяни — робітники і службовці з дуже невисокою народжуваністю, але зі споживацькими очікуваннями, які мали тенденцію до зростання, оскільки вже могли порівнювати з рівнем життя і масовим споживанням в інших країнах. Особливо швидко і кардинально змінювалися настрої молоді. Для неї не мали особливого значення досягнення радянських олімпійців або успіхи балету.

Задекларовані у 1959 році радянським і партійним керівництвом плани за двадцять років збудувати комуністичне суспільство виявилися нездійсненними, й після кризових 1960-х років перед країною було поставлене завдання з побудови «розвиненого соціалізму», однак в останню чверть ХХ століття СРСР увійшов у стан стійкого сповільнення темпів економічного зростання, продовольчого дефіциту і технологічного відставання.

Економічна криза початку 1980-х років спонукала радянське керівництво до проведення реформ, які весною 1985 року ініціював щойно

обраний генеральний секретар ЦК КПРС Михайло Горбачов. Квінтесенцією його соціально-економічної програми стало завдання «прискорення соціально-економічного розвитку», якого планувалось досягнути шляхом «інтенсифікації економіки і прискорення науково-технічного прогресу, перебудови управління і планування, структурної та інвестиційної політики, повсюдного підвищення організованості і дисципліни, докорінного покращення стилю діяльності».

Програма, що отримала назву «Перебудова», інноваційних підходів до реформування країни не містила, економічну ситуацію принципово не покращила й відповідальність за її провал було покладено на «старі кадри», «апарат» та «бюрократів». Втрата довіри до влади через приховування наслідків аварії на Чорнобильській атомній електростанції 26 квітня 1986 року, непослідовність і безсистемність реформ привели до ще більшого поглиблення економічної кризи в СРСР, ідеологічні основи якого похитнулись з пробудженням національно-культурних рухів у 1987-88 роках, які пройшли під гаслом «Більше демократії!».

Перебудова почалася в умовах глибокої кризи, що посилила соціально-економічні негаразди, загальне зубожіння народів. Спад економіки призвів до зменшення ресурсів і зростання конкуренції за них між республіками і в середині республік. Значні екологічні спустошення, зумовлені індустріалізацією у радянському стилі, громадяни республік сприймали як результати керівництва Москви. Особливого значення набули катастрофа на Чорнобильській атомній електростанції у 1986 р., екологічні лиха «Полігонстану» — Казахстану, де постійно випробовували різноманітні види зброї (від ядерної до хімічної), та інших республік. Втрачали значення старі ідеологічні догми, що спричинило глибоке психологічне потрясіння. Додавалися руйнування старих політичних структур, розкол і боротьба політичних сил стосовно національно-державного устрою своїх народів. За умов гласності почали більше акцентуватися культурно-мовні проблеми.

Одним із провідних напрямів своєї діяльності М. Горбачов визначив покращення керівних кадрів, боротьбу з тими, хто «ганьбив високе звання комуніста». У грудні 1986 р. було замінено корумпованого першого секретаря компартії Казахстану Дінмухамеда Кунаєва, який був також членом Політбюро ЦК КПРС. На його місце призначили чесного, але приїжджого росіянина. У республіці почалися масові безпорядки, що відбувалися під гаслами заперечення домінування росіян. У результаті М. Горбачову довелося фактично відступити: на це місце було призначено другого секретаря ЦК компартії Казахстану Нурсултана Назарбаєва. Проте відомості про події у Казахстані сприяли формуванню в інших народів переконання, що вони теж могли б висунути свої вимоги.

У 1988 р. вибухнули гострі суперечності, пов'язані з Нагірним Карабахом — вірменським анклавом в Азербайджані. Цю область, населення якої на 80 % становили вірмени, у 1923 р. Й. Сталін передав Азербайджану. В умовах перебудови вірмени вирішили виправити ситуацію — подали клопотання про зміну статусу. Коли воно було відхилено, почалися масові

мітинги і демонстрації під гаслами відокремлення від Азербайджану і приєднання до Вірменії Нагірно-Карабахської автономної області. Азербайджанці прореагували дуже жорстко: вірменські погроми, примусове вигнання, криваве введення військ до Баку, партизанська війна, економічна блокада.

Москва, не бажаючи змінювати кордони і побоюючись реакції на такі події в інших республіках, стала на шлях вичікування. Випробовувалися різні схеми надання Карабаху обмеженого спеціального статусу, але вони провалилися. В результаті серед вірменів посилилися антирадянські настрої і міцнішало бажання до незалежності. В Азербайджані на основі прагнення повернути собі Нагірний Карабах був створений Народний Фронт. Оскільки Москва не могла задовольнити жодну зі сторін, обидві республіки вирішили розібратися з проблемою самі. Протягом 1989 р. вони вели між собою маломасштабну війну.

Національно-визвольний рух у 1988 р. охопив прибалтійські народи. Їхні Народні Фронти виступали за демократичні перетворення, господарську самостійність і мовно-культурну автономію. Особливою вимогою було припинення подальшого вселення росіян до Прибалтики. Подальшій активізації сприяла дискусія стосовно правомірності включення Естонії, Латвії та Литви до складу Радянського Союзу. Саме в той час було порушено питання про секретні протоколи пакту Ріббентропа-Молотова 1939 р. На порядок денний було поставлено вимогу про відновлення незалежності цих держав. На початку 1989 р. усі три фронти відкрито вимагали офіційної денонсації договору 1939 р., вважаючи, що це призведе до здобуття незалежності.

Причини падіння СРСР:

економічна криза;

суспільно-політична криза;

надмірна мілітаризація;

національно-визвольні рухи;

політична та економічна ізоляція від решти світу.

Основні риси та особливості регіонотворення на пострадянському просторі.

Пострадянські держави – це держави «навиворіт» або повний антипод самому поняттю державність. У пострадянських державах процес соціалізації відповідає рівню суспільних відносин, щодо нових умов глобального світу, але тим більшу небезпеку вони являють для міжнародного співтовариства в плані екстраполяції внутрішніх суспільних відносин, які потрібно кваліфікувати, як «соціальний дарвінізм», на міжнародне середовище, що неминуче зруйнує ліберальнодемократичний устрій Заходу. Суспільні взаємини в пострадянських державах – це суспільні відносини докапіталістичної епохи.

Пострадянські держави традиційно поділяють на п'ять груп. Всі вони в основному є засновані на територіальному принципі, окрім прибалтійських країн, яким вдалося на відміну від повністю географічно

європейських держав швидко інтегруватися в Європейський Союз, як культурно так і економічно.

Балтійські країни	✓ ✓ ✓	Естонія Латвія Литва
Східна Європа	✓ ✓ ✓	Білорусь Молдова Україна
Південний Кавказ	✓ ✓ ✓	Вірменія Азербайджан Грузія
Центральна Азія	✓ ✓ ✓ ✓ ✓	Казахстан Киргизстан Таджикистан Туркменістан Узбекистан
Азія	✓	Росія

2. Роль міжнародного середовища в дезінтеграційних процесах в СРСР.

Однією із закономірностей міжнародних відносин у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. – це бурхливий розвиток процесів міжнародної інтеграції у всіх регіонах світу. Ні в кого не викликає сумніву твердження про те, що інтеграційні процеси формують один із головних напрямків сучасного глобального розвитку. Закінчення епохи біполярності та блокового протистояння, що визначало існування всього світу протягом другої половини минулого століття, корінним чином змінило ситуацію в Європі, сприяло поліпшенню взаємовідносин між народами і державами.

Суспільно-політичний розвиток другої половини ХХ ст. визначався логікою «холодної» війни та блокового протистояння між західним світом на чолі із США та соціалістичним табором під керівництвом СРСР. Розвиток інтеграційних процесів також значною мірою був підпорядкований досягненню політичних цілей. Радянський Союз прагнув будь-якою ціною досягти переваги над капіталістичними країнами і цим самим показати всьому світу прогресивний характер соціалізму та неминучу загибель «загниваючого» капіталізму. Саме для реалізації цих задумів і створювалась світова соціалістична система.

Сьогодні Європа стоїть на порозі великих змін, пов'язаних із трансформацією і найбільш значним розширенням за всю історію свого існування Організації Північноатлантичного договору та Європейського Союзу. Особливістю нового етапу в розвитку інтеграційних процесів є те, що членами оновлених НАТО і ЄС стають країни, які були непримиреними ворогами вказаних організацій. В той же час, Організація Варшавського Договору та Рада економічної взаємодопомоги, в яких перебувала переважна кількість країн Східної Європи, безславно припинили своє існування. Причому, стрімкий крах ОВД і РЕВ, як і всієї соціалістичної системи в

цілому, виявився несподіваним для більшості фахівців, оскільки економічні і політичні системи країн соціалізму були досить сильно інтегрованими. Що ж послужило причиною краху соціалістичної інтеграції, і чи можливо ті процеси назвати інтеграцією взагалі?

Бурхливий розвиток інтеграційних процесів наприкінці ХХ ст. супроводжувався розпадом світової системи соціалізму (військово-політичний і економічний союзи країн Східної Європи), крахом багатонаціональних країн (розпалися Радянський Союз, Чехословаччина, Югославія), що до неї входили, та утворенням нових незалежних держав.

Принципи, на яких здійснювалась соціалістична інтеграція, не відповідали об'єктивним законам суспільного розвитку, призводили до суттєвих перекосів в соціально-економічному житті, що і привело в кінці кінців до відомих результатів. Соціалістична економіка була дуже сильно інтегрована, не кажучи вже про економіку СРСР. Завдяки централізованому плануванню і постачанню, територіальний розподіл праці був доведений до такого стану, що зупинка навіть одного підприємства могла паралізувати роботу десятків, а то і сотень заводів і фабрик в інших місцях.

В результаті *експансіоністської політики СРСР* після Другої світової війни в орбіту комуністичного панування на чолі із Радянським Союзом увійшла група держав, територія яких становила 12 млн. км, а населення – понад 700 млн. чоловік. Виник комуністичний табір (26% території й 35% населення світу). Ззовні це був досить потужний блок. Країни РЕВ виробляли 1/3 промислової продукції, 1/4 нафти, 1/5 електроенергії, 1/3 природного газу та вугілля від їх світового рівня. Але, не дивлячись на величезні ресурси, якими володів СРСР, та досягнення певних результатів у валовому виробництві продукції, США та їх союзники мали суттєву перевагу по всім показникам соціально-економічного розвитку над країнами соціалістичного табору. *Економічні структури соціалізму ніколи не являли скільки-небудь серйозної конкуренції західній економічній системі.* В кінці 1980-х рр. частка країн членів РЕВ у валовому світовому продукті складала близько 9%, а промислово розвинутих капіталістичних країн – 57%. Збігнев Бжезінський вважає, що американська сторона виявилась технологічно та економічно набагато динамічнішою, тоді як СРСР поступово занепадав і не міг успішно змагатися ні в економічному зростанні, ні у військових технологіях. *Економічне загнівання, в свою чергу, посилює ідеологічну деморалізацію.* Крім того, творчий потенціал Радянського Союзу виснажувався ідеологічним тиском, який робив його систему все більш неповороткою, економічно дедалі більш марнотратною та технологічно менш конкурентноспроможною. Щоправда, дане порівняння не враховує можливості мобілізації ресурсів, які набагато ефективніші в тоталітарних системах. І дійсно, людське життя в Радянському Союзі мало нульову вартість, а людські ресурси вважалися безмежними, що дозволило комуністичному керівництву СРСР створити досить потужний державний організм, який близько 70-ти років тримав у напрузі всю капіталістичну систему.

СРСР негативно оцінював євроінтеграційні процеси протягом перших 20-ти років, не маючи навіть дипломатичного представництва при ЄС. Але успіхи західноєвропейської інтеграції, створення інтеграційних організацій в багатьох регіонах світу, які брали приклад саме з Євросоюзу, примусили радянське керівництво змінити позицію і також терміново зайнятися власними інтеграційними проектами. **Показати здобутки соціалістичної інтеграції були покликані Рада економічної взаємодопомоги (РЕВ), створена в 1949 р. та Організація Варшавського Договору (ОВД), створена в 1955 р.** Проте радянській суспільно-політичній системі абсолютно не підходили ті принципи, на яких існували ЄС і НАТО, пов'язані із функціонуванням демократичного суспільства та ринкової економіки. Адже набагато простіше було досягати поставлених результатів за допомогою грубого тиску, а інколи і насильства. Саме тому на початку існування світової соціалістичної системи Радянський Союз прагнув вирішувати всі наявні проблеми на двосторонній основі. Це підтверджує, зокрема, історія становлення і розвитку РЕВ, яка перші 10 років взагалі існувала навіть без статуту і була призначена для надання «братерської» економічної взаємодопомоги. До розгортання активності на фронті соціалістичної інтеграції апарат РЕВ розміщувався в скромному приміщенні в Москві, мав невеликий штат, який здійснював незначну діяльність, пов'язану із статистичними дослідженнями, обміном технічним досвідом і сприянням заключенню дво- і тристоронніх торговельних договорів. Але пізніше розгорталось співробітництво країн соціалізму в рамках РЕВ і ОВД на основі інтернаціоналістського марксистсько-ленінського підходу і вперше в історії реалізовано справжній демократичний характер співробітництва суверенних країн. Це проявляється перш за все у фактичній реалізації таких основоположних принципів, як рівноправність, добровільність, суверенітет, невтручання у внутрішні справи, взаємна вигода і взаємодопомога. Хоча в дійсності, східноєвропейське угруповання держав на чолі із СРСР було військово-політичним блоком, нав'язаним країнам народної демократії першою країною «переможного соціалізму». Для Кремля ці держави були військовим трофеєм і висунутим на Захід плацдармом радянського стратегічного простору. Всі процеси, які відбувалися у світовій системі соціалізму, були підпорядковані одній меті – досягненню переваги над США та їх союзниками і поширенню впливу СРСР на всі регіони планети. Завдання догнати і перегнати Америку виправдовувало всі засоби. Саме цій меті була підпорядкована політика СРСР стосовно своїх сателітів.

Економічна інтеграція в РЕВ розглядалася як підпорядкований процес, що має сприяти досягненню політичних цілей. Для зміцнення об'єднання СРСР і соціалістичних країн необхідно було створити потужний економічний фундамент, зцементувавши національні господарства східноєвропейських країн в єдиний організм із народногосподарським комплексом СРСР. За допомогою слухняних Москві режимів це завдання було успішно виконано вже до кінця 1950-х рр. У Східній Європі була встановлена державна власність на засоби виробництва, здійснювалось

централізоване планування і розподіл ресурсів через партійно-урядові структури. У всіх країнах, за винятком Польщі і Югославії, було проведено колективізацію сільського господарства, після якої селянство втратило залишки економічної свободи.

По-друге, необхідно було переключити *зовнішньоекономічні зв'язки* соціалістичних країн із Заходу на СРСР. Після «успішної» реорганізації їх економічних механізмів досягти такого примусового повороту було неважко. Тим більше, що Радянський Союз дав своїм союзникам те, що нелегко було отримати на Заході – дешеві енергоресурси і сировину, пільгові кредити, а то і просто дармову «братерську» допомогу. Інколи надання цієї допомоги перевищувало всі допустимі рамки здорового глузду і людської моралі. Так, близько мільйона жителів лише України померли в голодну зиму 1946-1947 рр. У той же час СРСР у 1946 р. безплатно поставив 1,7 млн. т. зерна країнам-сателітам у Центральній і Східній Європі. Вже до 1950 р. більше половини зовнішньоторговельного обороту країн РЕВ припадало на товарний обмін всередині блоку, причому більша частина такого обміну замикалася безпосередньо на СРСР. *Таким чином, країни - сателіти виявилися прив'язаними до Радянського Союзу не тільки військово-політичними узами, а й економічною залежністю.*

Знищивши ринкові механізми і запровадивши централізоване управління економікою, кремлівські стратеги позбавили економічну систему самого необхідного для успішної інтеграції – можливості розвивати прями міжнародні господарські зв'язки на рівні первинних суб'єктів економічного життя. Саме такі зв'язки тисячами ниток з'єднують національні господарства ринкового типу.

Соціалістична інтеграція із самого початку зіткнулася із серйозним протиріччям між антиринковим по своїй суті господарським механізмом всередині країн та об'єктивною необхідністю ринкового узгодження зовнішньоекономічних дій. Так і не вирішеною задачею, з точки зору ефективності, стала *проблема узгодження взаємних планових поставок на багатосторонній основі*, оскільки налагодити товарообмін виключно на урядовому рівні по великій кількості позицій із врахуванням взаємних кредитів і пільг виявилось практично неможливо. Суттєвою перепорою ефективного економічного співробітництва являлась *неконвертованість валют та відсутність ринкових цін у країнах – учасниках РЕВ.* Все це призводило до зниження ефективності виробництва, продуктивності праці, якості виробленої продукції.

Військово-політична інтеграція, яка розвивалася в рамках ОВД, також базувалася на безумовному підпорядкуванні всіх країн Радянському Союзу. Договір став прикриттям для перебування радянських військ в Угорщині, Польщі, Румунії (до 1958 р.), НДР, а пізніше – і в Чехословаччині, де в іншому випадку вони б не мали юридичних передумов для дислокації. На посади як головнокомандувача об'єднаними збройними силами так і начальника штабу з 1955 р. незмінно призначалися радянські маршали і генерали. На відміну від НАТО, де рішення приймалося консенсусом, і будь-

яка країна могла його заблокувати, виходячи із своїх національних інтересів, в ОВД безумовно домінував Радянський Союз. Він міг собі дозволити втрутитися у внутрішні справи будь-якої союзної країни і нав'язати потрібне собі рішення.

Важким тягарем для всієї соціалістичної економіки, і в першу чергу для СРСР, виявилась гонка озброєнь. Громіздку економічну піраміду соціалістичного табору вінчали величезні військові витрати, які в Радянському Союзі досягали по офіційним даним 25% національного доходу, тобто були в 3-4 рази більшими ніж в інших промислово розвинутих країнах світу. ***Надмірна увага до Збройних Сил розорила країну та призвела до перекосу радянської економічної, соціальної і політичної систем.*** Поставки радянського озброєння і військової техніки в Індію, Сирію, Ірак, Афганістан, В'єтнам, Анголу, КНДР, Нікарагуа, Ефіопію, на Кубу, в інші країни здійснювалися переважно в кредит. На повернення цих величезних коштів мало хто сподівався.

Провалом закінчилися також спроби Кремля нав'язати свій варіант інтеграції країнам так званої соціалістичної орієнтації. В ці країни (більше двох десятків країн Третього світу в Азії, Африці, Латинській Америці) направлялись політичні, економічні і військові радники, які виконували там функції емісарів Кремля. Радянські інженери і 11 робітники будували дамби, заводи, шахти, рудники, дороги, трубопроводи. На кінець 1970-х рр. СРСР та інші країни РЕВ майже в 90 країнах Третього світу збудували близько 3,3 тис. промислових та інших об'єктів, ще 1,4 тис. перебували у стадії будівництва. *Проте всі намагання радянського керівництва налагодити ефективне військовополітичне співробітництво та економічну взаємодію з країнами Третього світу закінчилися колосальними збитками і не принесли якихось відчутних результатів.*

Не дивлячись на всі зусилля радянського керівництва, ні РЕВ, ні ОВД не могли стати ядром інтеграції у її справжньому розумінні, оскільки від самого початку існування цих об'єднань були грубо порушені такі ключові принципи інтеграційних процесів як добровільність і рівноправність. Силowe вирішення всіх наявних протиріч у світовій системі соціалізму стало правилом.

Спроби реформ середини 60-х – 70-х рр. засвідчили, що економічна модернізація соціалістичної системи неможлива без політичної, без демократизації органів влади й управління, без реального державного суверенітету країн РЕВ та республік Радянського Союзу. Економічне відставання держав Центральної та Східної Європи від своїх сусідів на Заході набуло не тільки кількісного, а й якісного характеру. Воно було відчутним як у промисловості, так і в сільському господарстві.

В середині 1980-х рр. ХХ ст. країни соціалізму перебували в глибокій економічній і соціально-політичній кризі. Ставало зрозуміло, що тільки серйозні системні перетворення зможуть дати соціалістичним країнам надію на порятунок. Всеохоплююча суспільна криза охопила майже всі країни регіону. Вичерпувалися можливості ведення господарства на екстенсивній

основі, виникала потреба переходу до інтенсивних методів господарювання. Це завдання «соціалістичній» економіці виявилось не під силу.

Взаємозалежність країн соціалістичного табору у великій мірі була штучною і не базувалася на справді економічних важелях. Існуючі форми зв'язків між країнами РЕВ часто суперечили їх потребам та інтересам, тим самим викликали *відцентрові і дезінтеграційні тенденції*. Розчарування в ідеалах соціалізму набувало незворотного характеру. *Неефективність соціалістичної інтеграції стала очевидною*. Демократизація суспільного життя, запровадження елементів ринкової економіки прискорили колапс соціалістичної системи.

Таким чином, можемо зробити висновок, що ні РЕВ, ні ОВД по суті так і не перетворилися на справжні інтеграційні об'єднання. Надмірна заідеологізованість соціально-економічного життя, відсутність демократичних прав і свобод громадян, директивно-планова економіка, командно-адміністративні, силові методи розв'язання протиріч, цілковите нехтування правами учасників об'єднання з боку СРСР не могли скласти органічно цілісної системи. Скоріше, це було не інтеграційне угруповання багатостороннього співробітництва, а надбудова над двосторонніми угодами між СРСР та іншими країнами. *Це була система квазіінтеграційних міжнародних відносин*.

У 1982 р. Центральне розвідувальне управління створило і запустило у дію план під назвою N800 план розвалу СРСР. Він передбачав такі напрями:

— розвал світової системи соціалізму, насамперед через підтримку опозиційних рухів, головним з яких вважалася "Солідарність" у Польщі — центральній країні серед сателітів СРСР;

— підтримка афганських моджахедів, аби перенести війну на територію Радянського Союзу;

— дії в Західній Європі з метою обмеження радянського доступу до новітніх технологій (зокрема, заборона експорту до СРСР комп'ютерної техніки);

— гонка озброєнь з метою підриву радянської економіки (на перший план висувалася «Стратегічна оборонна ініціатива», що передбачала мілітаризацію космосу);

— ідеологічні акції, спрямовані на зміну настроїв і послаблення ідейної переконаності в правоті ідей соціалізму;

— забезпечення падіння світових цін на нафту, аби зменшити надходження твердої валюти до Радянського Союзу.

В результаті всіх зазначених і незазначених обставин радянська економіка занепала, соціалізм прийшов до краху, СРСР розвалився. Тобто у споконвічному протистоянні із Заходом Російська імперія зазнала поразки. Показала свої переваги здатність західної цивілізації до стабільної і плюралістичної самоорганізації. В Росії же все споконвіку визначала центральна найвища влада — чи то цар, чи то Генеральний Секретар ЦК

КПРС. І царська імперія, і радянська були створені як моногенний організм, що суперечить законам синергетики.

Крах світової соціалістичної системи, розпад СРСР трагічно відбилися на долі багатьох громадян нових незалежних держав. Наявність великої кількості соціально-економічних, правових, гуманітарних та інших проблем призводить до того, що і в наш час чималий відсоток населення щиро шкодує за давно неіснуючими РЕВ, ОВД, СРСР і негативно сприймає діяльність НАТО та ЄС. Саме тому подальші дослідження процесів, які нещодавно відбувалися в Європі, та їх широке висвітлення в засобах масової інформації сприятимуть подальшому поліпшенню іміджу оновлених ЄС і НАТО, унеможливлять повернення України до тоталітаризму. З іншого боку, глибокий аналіз процесів недалекого минулого, які досить трагічно відбилися і на долі України, допоможе **уникнути помилок в реалізації зовнішньополітичної стратегії української держави**, пов'язаної з інтеграцією в євроатлантичні структури безпеки.

3. Процес «суверенізації» республік СРСР та криза підготовки нового федеративного договору.

Вільні вибори до парламенту 1989 року позбавили Компартію домінуючого положення у радах, робітничі страйки засвідчили гостроту соціально-економічних проблем, а міжетнічні конфлікти — зростаючі сепаратистські тенденції у союзних республіках. Відмова Компартії від монополії на політичну владу ситуацію не покращила: незадоволення політикою «центру», нездатного опанувати кризову ситуацію, привело до того, що на початок 1991 року практично всі союзні республіки прийняли декларації про суверенітет, а деякі й оголосили про намір вийти зі складу СРСР. Естонія стала першою республікою, яка восени 1988 р. проголосила свій суверенітет, у розумінні верховенства республіканських законів над союзними. Проголошення суверенітету Росії 12 червня 1990 р. створило смертельну загрозу самому існуванню Радянського Союзу. Радянський Союз ставав порожньою оболонкою, без народу, без території, з суто теоретичною ідентичністю.

В ході параду суверенітетів союзні республіки і окремі автономні в складі союзних прийняли Декларації про суверенітет, в яких встановили пріоритет власного законодавства над загальносоюзним.

Хронологія параду суверенітетів

Республіка	Проголошення суверенітету	Проголошення виходу з СРСР	Визнання незалежності з боку СРСР
РСР Естонська	16 листопада 1988	8 травня 1990	6 вересня 1991
РСР Литовська	26 травня 1989	11 березня 1990	6 вересня 1991
Латвійська	28 липня	4 травня 1990	6 вересня

РСР	1989			1991	
Азербайджанська РСР	23 вересня 1989		30 серпня 1991	26 грудня 1991	
Грузинська РСР	26 травня 1990		9 квітня 1991	26 грудня 1991	
Російська РФСР	12 червня 1990		—	26 грудня 1991	
Узбецька РСР	20 червня 1990		31 серпня 1991	26 грудня 1991	
Молдавська РСР	23 червня 1990		27 серпня 1991	26 грудня 1991	
Українська РСР	16 липня 1990		24 серпня 1991	26 грудня 1991	
Білоруська РСР	27 липня 1990		—	26 грудня 1991	
Туркменська РСР	22 серпня 1990		27 жовтня 1991	26 грудня 1991	
Вірменська РСР	—		23 серпня 1990	26 грудня 1991	
Таджицька РСР	24 серпня 1990		9 вересня 1991	26 грудня 1991	
Казахська РСР	25 жовтня 1990		16 грудня 1991	26 грудня 1991	
Киргизька РСР	15 грудня 1990		31 серпня 1991	26 грудня 1991	

Всесоюзний референдум про збереження СРСР — єдиний в історії СРСР референдум. Проведення референдуму було підтримане у Російській РФСР, Українській РСР, Білоруській РСР, Казахській РСР, Азербайджанській РСР, Узбецькій РСР, Таджикиській РСР, Киргизькій РСР та Туркменській РСР. Водночас, у Литовській РСР, Латвійській РСР, Естонській РСР, Грузинській РСР, Молдавській РСР та Вірменській РСР референдум не був проведений.

Одночасно з цим референдумом в Росії відбувся всеросійський референдум про введення поста президента РФСР, а в Україні за наполяганням Народного Руху України за перебудову було проведене республіканське консультативне опитування: «чи згодні ви, що Україна має бути у складі Союзу Радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України».

За змістом питання не тільки не збігалось з питанням союзного референдуму, а й навіть заперечувало його. В питанні звучала зовсім інша

союзна держава — не Союз Радянських Соціалістичних Республік, а Союз Радянських суверенних держав.

Всесоюзний референдум про збереження СРСР

17 березня 1991 року

Чи вважаєте Ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, у якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?

Результати		
Так чи ні	Голосів	Відсоток
Так	113 512 812	77.85%
Ні	32 303 977	22.15%
Дійсних голосів	145 816 789	98.14%
Недійсних голосів	2 757 817	1.86%
Всього голосів	148 574 606	100.00%
Явка	80.03%	
Електорат	185 647 355	

В Українській РСР «Так» відповіли 70,2%; у Білоруській РСР – 82,7%; в Узбецькій РСР – 93,7%; у Казахській РСР – 94,1%; в Азербайджанській РСР – 93,3%; у Киргизькій РСР – 94,6%; у Таджикиській РСР – 96,2%; у Туркменській РСР – 97,9%.

Вихід зі скрутного становища Михайлу Горбачову і його близькому оточенню бачився в оновленні союзного договору, який мав би трансформувати країну у конфедеративний Союз Суверенних Держав (ССД).

Процес створення Союзу Суверенних Держав був ініційований Михайлом Горбачовим у квітні 1991 року й проходив за участі дев'яти з п'ятнадцяти республік СРСР — Росії, України, Білорусії, Казахстану, Узбекистану, Азербайджану, Таджикистану, Киргизії і Туркменії, а також ряду автономних республік (Татарстан, Башкортостан, Якутія, Чечено-Інгушетія, Крим, Абхазія, Придністров'я, Гагаузія).

Проект договору про створення ССД був двічі парафований (попереднє підписання) — 23 квітня і 17 червня 1991 року. Остаточна редакція «Договору про Союз суверенних держав» була опублікована в газеті «Правда» 27 червня. У тій же газеті 3 серпня 1991 року було опубліковано звернення Горбачова по телебаченню, в якому наголошувалося, що «союзний договір відкритий до підписання» з 20 серпня 1991 року.

У новому Договорі указувалося:

«Держави, котрі створюють Союз, володіють всією повнотою політичної влади, самостійно визначають свій національно-державний устрій, систему органів влади і управління, вони можуть делегувати частину своїх повноважень іншим державам — учасникам Договору...».

Більш того, в 4-му розділі 23-ої статті нового Договору мовилося:

«Цей договір... вступає в силу з моменту підписання... повноважними делегаціями. Для держав, що його підписали, з тієї ж дати вважається таким, що втратив силу Договір про утворення Союзу РСР 1922 року.».

Передбачалося що першими договір підпишуть делегації Російської Федерації, Казахстану і Узбекистану. Урочисту церемонію підписання планували провести у Москві. Однак в результаті спроби державного перевороту (ДКНС, 19 серпня 1991), утворення ССД було зірване, суперечності між центральною і республіканською владою та національними елітами поглибилися, і майже всі союзні республіки одна за одною оголосили про незалежність.

Восени 1991 по санкції центральної влади та республіканських органів робочою групою Ново-Огарьовського процесу був розроблений новий проект — по створенню *ССД як конфедерації незалежних держав*.

Попередня згода на підписання 9 грудня 1991 договору про створення ССД із столицею в Мінську було дано 14 листопада 1991 тільки сімома республіками (Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Росія, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан), а дві республіки (Азербайджан і Україна) відмовилися увійти до конфедеративного союзу.

8 грудня 1991 року президенти трьох держав (Білорусі, Росії та України) на зустрічі в Біловезькій пущі (Мінськ, Білорусь) разом з констатацією припинення існування СРСР, оголосили про неможливість утворення ССД і підписали Угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД) як міжнародної та міждержавної організації.

Багатобічної згоди по запропонованому пізніше (у березні 1994) проекту створення аналогічного конфедеративного союзу (Євразійський Союз) також не було досягнуто. Дві держави вступили в Союз Росії і Білорусі.

Невдала спроба консервативного крила радянського керівництва в серпні 1991 року зупинити дезінтеграційні процеси усуненням Горбачова з посади змінила розстановку політичних сил в країні на користь союзних республік, перш за все РРФСР, президент якої Борис Єльцин відіграв ключову роль у придушенні путчу. Перехопивши ініціативу, він задекларував власне бачення виходу зі складної політичної ситуації — повний демонтаж владних і силових структур СРСР, відмова від ініційованого Горбачовим процесу створення ССД й укладення нової союзної угоди на принципово нових засадах.

Лекція 2. Створення та еволюція СНД. (2 години)

1. Утворення Співдружності Незалежних Держав.
2. Основні етапи становлення та структура СНД. Характер інститутів міждержавного співробітництва в СНД.
3. Проблема кордонів у СНД.
4. Еволюція СНД: природа та напрямки.

1. Утворення Співдружності Незалежних Держав.

8 грудня 1991 року у Віскулях - резиденції Білоруського уряду у Біловезькій пущі лідери Білорусі, Російської Федерації та України підписали Угоду про створення Співдружності Незалежних Держав, преамбула якої проголошує: «Ми Республіка Білорусь, Російська Федерація (РРФСР), Україна як держави – засновниці Союзу РСР, що підписали Союзний договір 1922 року, констатуємо, що Союз як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування».

Автори документу проголосили створення Співдружності Незалежних Держав і оголосили, що з моменту підписання цієї Угоди на територіях держав, що її підписали, не допускається застосування норм третіх держав, у тому числі колишнього Союзу РСР, а діяльність органів союзних органів влади припиняється. Сторони зобов'язалися розвивати рівноправне і взаємовигідне співробітництво своїх народів і держав у галузі політики, економіки, культури, освіти, охорони здоров'я, охорони навколишнього середовища, науки, торгівлі, у гуманітарній та інших галузях, сприяти широкому інформаційному обміну.

В Угоді підкреслено недоторканність кордонів держав Співдружності, заявлені гарантії їх відкритості та свободи пересування громадян.

Угода оголошувалась відкритою для приєднання до неї всіх республік колишнього СРСР, а також інших держав, які розділяють цілі та принципи цього документу. Офіційним місцем перебування координуючих органів Співдружності в ній названо м. Мінськ. Під Угодою поставили свої підписи: за Республіку Білорусь – Голова Верховної Ради Станіслав Шушкевич і Голова Ради Міністрів В'ячеслав Кебич, за Російську Федерацію – Президент Борис Єльцин і Державний секретар Геннадій Бурбуліс, за Україну – Президент Леонід Кравчук і Прем'єр-міністр Вітольд Фокін.

Керівники країн в доповнення до основного документу зустрічі підписали заяву, в якій були названі причини, що побудили їх піти на цей неординарний крок. Вони полягають в тому, що переговори про підготовку нового Союзного договору зайшли в глухий кут, об'єктивний процес виходу республік зі складу Союзу РСР та утворення незалежних держав стали реальним фактором, що «недалекоглядна політика центру привела до глибокої економічної та політичної кризи, до розвалу виробництва, катастрофічного зниження життєвого рівня практично всіх прошарків суспільства...». Глави трьох держав підкреслили, що на створення Співдружності Незалежних Держав вони зважилися, усвідомлюючи відповідальність перед своїми народами та світовим співтовариством і назрілу потребу в практичній потребі здійснення політичної та економічної реформи.

Реакція на віскулівське рішення була швидкою та неоднозначною.

Михайло Горбачов кваліфікував Біловезькі угоди як антиконституційні і 18 грудня розіслав керівникам союзних республік лист, в якому виклав свою позицію щодо створення СНД. Однак його аргументи були проігноровані.

«Що сталося, то сталося. Я повинен визнати те, що трапилося реальністю. Буду поважати вибір представницьких органів, іншого собі не дозволю. Але це не означає, що я не маю своєї оцінки, своєї точки зору. Я запропонував суспільству варіанти, нехай люди розмірковують. Ви знаєте, що я здатний йти на компроміси, але є речі, через які переступити не можна» - Михайло Горбачов, 21 грудня 1991 року

Не маючи жодних важелів впливу на ситуацію, Михайло Горбачов прийняв рішення подати у відставку. 23 грудня у нього відбулась десятигодинна розмова з Борисом Єльциним, на якій була узгоджена процедура переходу державної влади, передача особистого, т. зв. «сталінського архіву» Горбачова, а також умови його відставки: президентська пенсія, дача, автотранспорт і охорона державним коштом, приміщення для іменного фонду.

Офіційну заяву було вирішено зробити після Різдва, щоб «не псувати свята моїм західним прихильникам», як згодом згадував Горбачов. З нею перший і останній президент СРСР виступив 25 грудня 1991 року о 19:00 у прямому ефірі центрального телебачення, за кілька хвилин до того підписавши указ про «Про складання президентом СРСР повноважень Верховного Головнокомандувача Збройними силами СРСР і скасування Ради оборони при президенті СРСР». О 19:38 з флагштока Кремлівського палацу в Москві було спущено державний прапор Радянського Союзу і піднято державний прапор Російської Федерації.

«В силу ситуації, що склалася з утворенням Співдружності Незалежних Держав, я припиняю свою діяльність на посту президента СРСР. Приймаю це рішення з принципових міркувань. Я твердо виступав за самостійність, незалежність народів, за суверенітет республік. Але одночасно — і за збереження союзної держави, цілісності країни. Події пішли іншим шляхом. Запанувала лінія на розчленування країни і роз'єднання держави, з чим я погодитися не можу» - З телевізійної заяви Михайла Горбачова 25 грудня 1991 року

Після телевізійного виступу Михайло Горбачов дав коротке інтерв'ю і повернувся до свого кабінету в Кремлі, щоб передати ядерні шифри президенту Російської Федерації Борису Єльцину. Попри домовленість, той зустрічатись в кабінеті колишнього президента СРСР відмовився і двоє полковників, що скрізь і постійно супроводжували Горбачова, відповідаючи за «ядерний чемоданчик», перейшли у розпорядження міністра оборони СРСР Євгена Шапошникова.

Радянський Союз після майже сімдесяти років припинив своє існування. Ще до кінця 1991 року його розпад був легітимізований міжнародно-правовим визнанням колишніх радянських республік з боку світової спільноти.

Англійське агентство Бі-Бі-Сі підкреслило, що створення Росією, Україною та Білорусією Співдружності поховало плани М. Горбачова зберегти СРСР в оновленому вигляді. Влада тепер належить керівникам

трьох провідних республік, які представляють три чверті населення колишнього СРСР. Ці три лідери досягли історичної угоди.

Польське агентство ПАП, не без іронії, відмітило, що це не перша «епохальна подія», яка відбувається поруч із східними кордонами Польщі, та в своєму коментарі зазначило, що: «В той час як на Заході народи добровільно відмовляються від свого суверенітету, щоб жити у світі вільному від конфліктів та кордонів, на сході Європи люди охоплені небувалим ентузіазмом, вкопують на кордонах стовпи з відновленими гербами, піднімають із нафталіну національні прапори та виміряють свій патріотизм принесеними на цих святинях присягами. Роз'яснюючи різницю в підходах, історія показує, чому одні хочуть об'єднатися, а інші розділятися, але вона не дає відповіді на питання, якою ціною та якими жертвами буде супроводжуватися цей процес».

У випуску новин американської телекомпанії Сі-Ен-Ен прозвучав такий коментар її політичного оглядача: «Ми стали свідками заключного акту великої трагедії. Укладення прийнятих в Мінську документів уражає уяву. Одним ударом сама велика в світі держава, яка здійснювала вплив на половину земної кулі, зникла з карти планети. Президент Горбачов та інші офіційні особи представляють країну, яка більше не існує. Однак світ занадто добре знає, що може статися, коли колишня велика держава розпадається на частини. Наш песимістичний прогноз ґрунтується на тому, що ні Борис Єльцин, ні інші лідери нової Співдружності не є єдиними голосами в країні, що розвалюється. Радянські комуністи сповідають іншу точку зору. Крім того, існують інші республіки, майбутнє яких стає проблематичними у зв'язку з дезінтеграцією СРСР...».

Про розвал Радянської імперії та створення на її теренах Співдружності Незалежних Держав сповіщали ЗМІ всього світу. При цьому одні вітали цей крок керівників трьох держав, інші ставилися до цього кроку з настороженістю та очікували на реакцію лідерів інших держав колишнього СРСР.

Однак через два тижні після історичної зустрічі в Віскулях, а саме **21 грудня в Алма-Аті до трьох слов'янських держав приєдналися більшість держав колишнього СРСР (крім прибалтійських держав та Грузії).** В Алма-Аті (Казахстан) держави-учасниці Співдружності Незалежних Держав прийняли пакет документів, які, по суті, і стали фундаментом формування СНД у сучасному його вигляді. Декларація підтвердила припинення існування СРСР й разом з Угодою про створення Співдружності незалежних держав (СНД) (Мінськ, 8 груд. 1991) визначила принципи взаємовідносин і співробітництва країн-членів СНД.

Грузія певний час залишалась спостерігачем, але 9 грудня 1993 р. приєдналась до СНД.

2. Основні етапи становлення та структура СНД. Характер інститутів міждержавного співробітництва в СНД.

Після грудня 1991 року зв'язки між республіками стали здобувати характер дійсно міждержавних відносин. Вже протягом 1992-1993 років

більш–менш встановився митний режим між більшістю республік колишнього Союзу. На цей період припадає введення ними національних валют чи особливих режимів, які передбачають самостійну емісію ерзац-грошей.

Поступово формувалися платіжні та торгові баланси, в основному відбувся розділ активів та пасивів СРСР по зовнішньому та внутрішньому боргу. Колишні радянські республіки перетворилися на суб'єкти міжнародних відносин.

Правове забезпечення життєдіяльності Співдружності засновано на загальноприйнятих принципах та нормах міжнародного права. За час існування СНД прийнято близько 1500 договорів та інших правових документів, направлених на розвиток та удосконалення міждержавного співробітництва.

Найбільш питому вагу в числі документів, які стосуються різних областей взаємодії, посідають правові акти про економічне співробітництво, також велику кількість актів прийнято з питань регламентації організації діяльності Співдружності та органів СНД, зовнішньополітичних зв'язків, взаємодії у сфері науки, культури, освіти, інформатизації, боротьби зі злочинністю та тероризмом.

Правову основу діяльності СНД складають *Угода про створення Співдружності Незалежних Держав* від 8 грудня 1991 року, *Протокол до неї* та *Алма-Атинська декларація* від 21 грудня 1991 року, *Статут Співдружності* від 22 грудня 1993 року. Цими документами визначені цілі та задачі Співдружності, принципи взаємовідносин держав-учасниць. При цьому встановлено, що СНД не є державою та не володіє наднаціональними повноваженнями. Він створений для здійснення співробітництва країн в політичній, економічній, екологічній, гуманітарній, культурній та інших областях.

22 січня 1993 р. на засіданні глав держав СНД в Мінську було прийнято Статут СНД. Одним з найважливіших основоположних правових актів, що регламентують діяльність Співдружності, є Статут (Україна Статут не підписала).

В *Статуті* визначені умови членства держав в СНД, сформульовані цілі та принципи колективної безпеки та військово-політичного співробітництва, попередження конфліктів та вирішення спорів, передбачена взаємодія в економічній, соціальній та правовій сферах, обумовлено міжпарламентські зв'язки, закріплено рівність всіх його членів. Підкреслено, що держави, що входять до складу СНД, є самостійними і рівноправними суб'єктами міжнародного права.

Основними принципами задекларовано: поважання суверенітету держав-членів, непорушність державних кордонів, територіальну цілісність, незастосування сили чи загрози силою, невтручання у внутрішні справи, врахування інтересів одне одного і організації в цілому. Стаття 12 Статуту вказувала на можливість використання збройних сил у порядку здійснення права на самооборону індивідуальну чи колективну.

У 1993–1995 р. р. процеси реальної суверенізації продовжувалися. Єдиний політичний та державний організм СРСР поступово трансформувався в сукупність організацій, які володіють різною внутрішньою структурою та сповідують свої, власні інтереси.

3 січня 1992 року почався цивілізований розподіл збройних сил, матеріальної основи армії, оборонного простору. 15 травня 1992 року в м. Ташкент було підписано *Договір про колективну безпеку*. На сьогодні цей Договір об'єднує 9 держав Співдружності (*не беруть участі в ньому Молдова, Туркменістан та Україна*).

На розвиток Договору про колективну безпеку та інших документів, що регулюють військово-технічне співробітництво, були розроблені та прийняті три концепції, що охоплюють основні галузі взаємодії у військовій сфері. Серед них – *Концепція колективної безпеки держав* – учасниць Договору, що включає основи військового співробітництва та забезпечення колективної безпеки; *Концепція охорони повітряного простору*, яка визначає основні принципи удосконалення та організації захисту повітряного простору СНД, головні напрямки підготовки військ та сил ППО; *Концепція попередження та врегулювання конфліктів на території СНД*, яка передбачає загальні підходи до проблем попередження та врегулювання конфліктів.

Достоїнство будь-якого міжнародного співтовариства оцінюється в першу чергу рівнем ефективності економічного співробітництва держав, які до нього входять.

В правових актах, прийнятих в рамках СНД у 1992-1993 роках, містилися конкретні зобов'язання та заходи, що були покликані забезпечити плавний перехід Співдружності від директивно-планової до ринкової економіки.

Так, 24 вересня 1993 року глави дев'яти держав Співдружності підписали *договір про створення Економічного союзу*. Грузія і Туркменістан стали його повноправними членами в грудні 1993 року, а *Україна приєдналася до Економічного союзу в якості асоційованого члена 15 квітня 1994 року*.

Цим договором проголошено в якості перспективної цілі відтворення на нових, ринкових началах спільного економічного простору, де вільно переміщуються товари, послуги, капітали та робоча сила. Договір про створення Економічного союзу став, по суті, першим широкомасштабним документом, де в розгорнутому вигляді *викладена концепція нової системи економічних відносин держав Співдружності*.

Після підписання Договору в рамках Співдружності було прийнято ряд документів, які регулюють питання економічного співробітництва держав-учасниць. В їх числі угоди про принципи стягнення непрямих податків при експорті та імпорті товарів (робіт, послуг), про реекспорт товарів та порядок видачі дозволів на реекспорт, про сприяння в створенні та розвитку виробничих, комерційних, кредитно-фінансових, страхових та змішаних транснаціональних об'єднань, про співробітництво в митних справах та інші.

Важливу роль в багатосторонньому економічному співробітництві держави-учасниці відводять *Угоді про вільну торгівлю* від 15 квітня 1994 року та Протоколу про внесення змін до цієї Угоди від 2 квітня 1999 року.

Угодою про вільну торгівлю передбачено, що формування зони вільної торгівлі дозволить забезпечити недискримінаційний доступ на національні ринки, стимулювати переорієнтацію зовнішньоекономічного співробітництва на користь внутрішніх торговельних, виробничих та коопераційних зв'язків, спростити та уніфікувати митні процедури, організувати ефективну інформаційну підтримку торговельного обміну в рамках СНД.

В названій Угоді визначено комплекс заходів, які б забезпечили:

- створення вигідної для всіх держав Співдружності інтегрованої системи, заснованої на спільності задач національних економік та об'єднанні ресурсів для їх успішного розвитку;
- подолання відмінностей в торговельно-економічних відносинах, гармонізацію зовнішньоекономічного та митного законодавства;
- введення ефективного механізму платіжно-розрахункових відносин;
- проведення узгодженої структурної політики, залучення господарських суб'єктів в інтеграційні процеси та ін.

В багатогранному партнерстві держав-учасниць Співдружності важливу роль відіграє *гуманітарне співробітництво*. Можна припускати, що в подальшому його роль буде збільшуватися. В рамках СНД укладено ряд договорів у сфері освіти, культури, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення, туризму, екології, які в першу чергу направлені на задоволення потреб та покращання якості життя людей.

Для вирішення завдань при здійсненні всебічного співробітництва в рамках СНД створено понад 70 галузевих органів.

Вищим органом СНД є Рада глав держав.

Вона обговорює і вирішує принципові питання, пов'язані з діяльністю держав-учасниць у сфері їх загальних інтересів.

Рада глав урядів СНД координує співробітництво органів виконавчої влади в економічній, соціальній та інших сферах.

Економічна Рада СНД є основним виконавчим органом, який забезпечує виконання угод, прийнятих в рамках СНД, рішень ради глав держав і Ради глав урядів Співдружності про формування і функціонування зони вільної торгівлі та інші питання соціально-економічного співробітництва.

Виконавчий комітет СНД є постійно діючим виконавчим, адміністративним і координуючим органом СНД на чолі з Виконавчим секретарем СНД, який призначається Радою глав держав, Комітет забезпечує організацію роботи Ради глав держав, Ради глав урядів, Ради міністрів закордонних справ, Економічної ради та інших органів Співдружності.

Відповідно до квітневих (1999 р.) рішень Ради глав держав СНД кожна держава-учасниця самостійно вирішує питання про участь у будь-якому з органів СНД, а обов'язковими для неї визнаються лише ті рішення, учасником яких вона є

Важливі рішення про співробітництво в окремих галузях приймаються іншими органами СНД, зокрема *Радою міністрів закордонних справ, Радою міністрів оборони, Радою міністрів внутрішніх справ, Радою командувачів прикордонними військами* та ін.

Ініціатори створення СНД не мали чітко опрацьованої концепції цього об'єднання. Самі учасники до Співдружності поставилися по-різному: Росія вбачала в ній перехідний етап на шляху до реінтеграції, для решти СНД стала засобом досягнення національної незалежності та зміцнення державності. Певною мірою СНД забезпечило мирні умови для цивілізованого «розлучення» республік колишнього СРСР. Надалі, насамперед зусиллями російської дипломатії, було активізовано інтеграційний процес. СНД мала перебрати на себе основні координуючі функції економічного та господарського характеру. Почалося активне напрацювання відповідних документів і актів, що мали регламентувати її діяльність. Загалом було прийнято понад 1000 багатосторонніх документів, однак реальні практичні наслідки мають менше третини підписаних документів, інші фактично залишаються недієздатними.

3. Проблема кордонів у СНД.

Роки існування СНД засвідчили, що за наявності доброї волі та визнання життєво важливих інтересів партнерів досягти взаєморозуміння у розв'язанні спірних питань, якими складними б вони не були, не становить проблем. До таких проблем належить і питання врегулювання кордонів між країнами-учасницями СНД. Кордони – невід'ємна ознака будь-якої держави. Вони є обов'язковим елементом, що сприяє формуванню державно-територіального організму. Без чітко визначених і добре захищених кордонів держава не може забезпечити своє суверенне право на організацію власної соціально-економічної системи.

Україна почала робити висновки з уроків історії. Достатньо зазначити, що в 20-80-х років ХХ ст. довільне перекроювання кордонів відбувалось майже 100 разів. Для України ситуація була оригінальною, адже протяжність нерегульованих кордонів на душу населення тут переважала загальносвітові показники.

У Мінській угоді щодо утворення СНД було закріплене положення про взаємне визнання і поважання територіальної цілісності країн-учасниць Співдружності, недоторканості їх кордонів. У заяві Верховної Ради України 20 грудня 1991 р. з приводу Угоди про Співдружність незалежних держав зазначалося: «Кордон між Україною - з одного боку, та Росією і Білоруссю - з іншого, є державним кордоном України, який є недоторканим. Лінія його проходження визначена Договором між Україною і Росією 1990 р., лишається незмінною незалежно від того, чи є Україна стороною Угоди, чи ні».

Проте російська сторона, зокрема глава МЗС Є. Примаков, висловив тезу про те, що кордони держав, які утворились після розпаду СРСР, не фіксуються і не гарантуються Гельсінськими домовленостями. Цю тезу не можна було розуміти інакше, як закладання ідеологічного підґрунтя до

майбутніх територіальних переділів на пострадянському просторі, нового перекроювання кордонів. Саме таку оцінку дали глави низки делегацій під час Лісабонського саміту ОБСЄ.

За таких умов назріла необхідність надання державному кордону України правового статусу. В правовому сенсі кордон України не був оформлений не лише з Росією, а й з Білоруссю і Молдовою, хоча ці країни і не висували територіальних претензій. Добрі перспективи у правовому оформленні кордонів, здавалось, відкривав Меморандум про співробітництво в охороні державних кордонів республіки Білорусь, Російської Федерації й України, підписаний главами держав у Москві 15 квітня 1994 р. Спільна заява підтверджувала готовність продовжити роботу з договірно-правового оформлення своїх державних кордонів.

Але таку готовність виявили лише Білорусь і Україна, які створили спільну делімітаційно-демаркаційну комісію, що вже завершила необхідні делімітаційні роботи. У 1997 р. був підписаний Договір про державний кордон між Україною і Республікою Білорусь. Укладена в листопаді 1994 р. Угода між урядами України і Молдови про співпрацю з прикордонних питань дала змогу започаткувати делімітацію українсько-молдовського державного кордону. На листопад 1996 р. Україна з цими державами вже мала напрацьованих 40 договірних документів із прикордонних питань. У Кишиневі 21-22 травня 1998 р. відбулось спільне засідання українсько-молдовської комісії з делімітації державного кордону, було узгоджено 98,2% або 1180,4 км спільного кордону.

Складніше вирішувалось питання про делімітацію українсько-російського кордону. Україна не погоджувалась на пропозиції росіян «щодо внутрішнього і зовнішнього кордонів», і тричі у 1992 р. МЗС України надсилало до МЗС Російської Федерації ноти з проектом Угоди про делімітацію українсько-російського кордону, а також пропозиції стосовно початку його правового оформлення. Російська сторона від усіх цих пропозицій ухилялась. Влітку 1992 р. російський міністр А. Козирєв попередив, що цілісність української території не може бути незаперечним фактом.

Російський парламент 9 липня 1993 р. прийняв Постанову «Про статус міста Севастополя», в якій наголошувалось, що місто має перебувати у російському підпорядкуванні, оскільки при передачі Кримської області в 1954 р. зі складу Росії до складу України Указ Президії Верховної Ради РРФСР 1948 р. про безпосереднє підпорядкування Севастополя Російській республіці не визнано таким, що втратив чинність.

Це рішення було однозначно оцінено як агресивний політичний акт, який суперечить нормам міжнародного права, спрямований на порушення кордонів і територіальної цілісності України. Позицію України підтримала світова спільнота, передусім Рада безпеки ООН. Вона визнала такий крок несумісним із взаємними зобов'язаннями РФ та України про непорушність кордонів, такий, що суперечить цілям і принципам Статуту ООН, а відтак не має юридичної сили.

Однак, незважаючи на рішення Ради безпеки ООН, російська сторона продовжувала акцентувати на проблемах Криму. Державна Дума РФ 23 жовтня 1996 р. прийняла рішення «Про призупинення розподілу Чорноморського флоту», що містило статтю, яка була прямим втручанням у внутрішні справи України. У квітні 1997 р. Рада Федерації РФ звернулась до Президента Б. Єльцина з пропозицією розглянути питання про спільне володіння Росією й Україною м. Севастополем. Справедливо зазначив Є. Гайдар, виступаючи у програмі «Зеркало» московського телебачення: «Якщо ви висуваєте претензію до сусідньої держави, то неминуче підштовхуєте цю державу до того, щоб вона вас розглядала як потенційного противника, виходячи з цього будувала свою воєнну доктрину, свою систему союзів. Надто дорога ціна зіпсованих відносин між Росією і Україною за можливий початок президентської кампанії».

Спекуляції навколо Севастополя є не лише втручанням у внутрішні справи України, а й суперечать рішенням Будапештського Меморандуму від 5 грудня 1994 р., де Росія разом із США, Великобританією, КНР і Францією є гарантом територіальної цілісності та недоторканості кордонів України.

Ще в травні 1995 р. МЗС України надіслало до МЗС РФ ноту з проектом Угоди про правове оформлення державного кордону. Лише в серпні 1996 р. міністр ЗС РФ Є. Примаков погодився на це, але справа рухалась повільно. Позиція Росії була зрозумілою, адже згідно зі «Стратегічним курсом Росії з державами-учасницями СНД» необхідно було дотримуватись того, що «національним інтересам Росії і спільним інтересам держав СНД відповідає надійна охорона по периметру СНД, яка має здійснюватись спільними зусиллями, слід прагнути до створення єдиної охорони їх кордонів».

Росія запропонувала країнам-учасницям СНД укласти Концепцію і Договір про співробітництво в охороні кордонів держав-учасниць СНД з державами, що не входять до Співдружності. Ці документи підписали Вірменія, Білорусь, Грузія, Росія, Киргизія та Таджикистан. Разом з Україною їх не підписали Азербайджан, Молдова, Туркменістан і Узбекистан.

Україна і надалі відстоює механізм двосторонніх угод. Щодо кордонів, то вони мають бути уніфіковані: не можуть у незалежних державах існувати зовнішні та внутрішні кордони, вони рівноцінні і вимагають посиленої охорони. Достатньо нагадати, що на так званому внутрішньому кордоні України лише за 1991 -1996 рр. було затримано 73 тис. порушників кордону, десятки тисяч одиниць зброї, тони наркотичної речовини тощо.

Наприкінці січня 1996 р. у Сочі відбулась зустріч делегацій прикордонних відомств України та РФ, які очолювали голова Держкомкордону - командувач Прикордонними військами України В. Банних і директор Федеральної прикордонної служби Росії А. Ніколаєв. За підсумками зустрічі було підписано протоколи про спільний прикордонний і митний контроль між Україною і Російською Федерацією.

Довжина українсько-російського кордону - 2484 км. На середину 1996 р. тут функціонувало 60 пунктів пропуску, з них залізничних - 15, автомобільних - 44 і одна паромна переправа. Планувалось після належного облаштування відкрити ще сім автомобільних і два залізничних пункти пропуску. На літо 1998 р. обидві сторони домовились про оформлення правового статусу акваторії Азовського моря і Керчинської протоки і завершення делімітації державного кордону на 1999 р. На січень 2002 р. Україна повністю делімітувала сухопутний кордон з Росією.

На початку 2003 р. президенти Росії та України підписали договір про сухопутний кордон. Проблема морського кордону вирішувалась з величезними труднощами. В Керчі 24 грудня 2003 р. після нетривкого, чітко спланованого «конфлікту» навколо о. Тузли, Л. Кучма та В. Путін підписали договір про співпрацю у використанні Азовського моря та Керчинської протоки і визнання Азовського моря як внутрішніх вод обох країн. Третього березня 2004 р. парламенти Росії та України вступили в ратифікаційний процес стосовно спільних кордонів.

Проблема делімітації кордону, хоч і є скрупульозною, але порівняно недорогою. Демаркація кордону вимагає значних коштів. Так, на облаштування 1 км витрачається 40 тис. доларів. Україні потрібно для демаркації 183 млн доларів. Це, безумовно, немалі кошти, які зумовлюють велику демагогію всередині країни стосовно доцільності цих заходів. Але «прозорість кордонів» призводить до ще більших збитків для української економіки і йдеться не про створення «залізної завіси», а наведення елементарного порядку на державних рубежах країни.

4. Еволюція СНД: природа та напрямки.

У Росії та за її межами можна часто почути думку, що Росія після 1991 р. є «штучним утворенням», оскільки ніколи в історії не існувала в теперішніх кордонах. Це правда, але те саме можна сказати й про багато інших держав сучасної Європи, не кажучи вже про Азію та Африку. До 1990 р. не було Німеччини в її нинішніх кордонах. Та Польща, що утворилася 1945 р., ніколи раніше не існувала. Туреччина, чий обрис на карті всі, крім курдів, вважають природними й «нормальними», розглядалася у 1920-х роках як «штучне» породження у ході облаштування колишньої Османської імперії. Певна річ, в усіх цих випадках вимагалася глибока й болісна переоцінка цінностей, перш ніж відповідні народи дійшли згоди про те, якими мають бути Німеччина, Польща чи Туреччина. Ці приклади дають змогу оцінити важливість проблеми ідентифікації сучасної Росії. Адже сьогодні політики і впливові аналітики в Москві приділяють набагато більше уваги тому, як повернути Мінськ, Астану чи Київ, ніж, наприклад, тому, як не «втратити» Казань, підкорену Московою в середині XVI ст. Вони більше думають про реставрацію імперії і менше — про побудову власної національної держави. Можливо, вони реалісти: перша імперія існувала кілька сторіч, друга — 70 років, тоді як перша республіка — єдиний період демократії, який був у Росії до падіння СРСР, — протрималася лише вісім місяців (з лютого по жовтень 1917 р.). Проте реставратори імперії, можливо, помиляються. Вони

повторюють фатальні помилки своїх царських та радянських попередників, які, як сказав Г. Кіссінджер, страждали на «російську манію нових завоювань». І лише мало хто «зумів збагнути, що для Росії розширення території призведе до подальшого ослаблення», адже комуністична імперія впала, загалом, з тих самих причин, що й царська. Звертатися до царського й радянського минулого сучасні російські еліти змушує не тільки «манія завоювань», а й неувага до життя пересічних росіян. Коли О. Солженіцин стверджує, що російської нації сьогодні не існує, згадуються слова Р. Пайпса, який твердив, що події жовтня–листопада 1917 р. являли собою факт «нестановлення російської нації», бо як інакше пояснити успіх російських більшовиків, котрі розглядали Росію «як трамплін до світової революції». Симптоматичним з огляду на це є запис, що його зробив у своєму щоденнику російський історик Юрій Готьє 22 січня 1918 р.: «Що це за нація, яка дозволяє проводити на собі такі експерименти?» Колишній посол США в СРСР Джек Ф. Метлок у своїх спогадах переконує читачів, що «Росія більше не в змозі дозволити собі імперію, хоч би як вона силкувалася її відновити. Якщо ХХ ст. і навчило нас чогось, то це того, що імперія — важкий тягар». Він також відзначає аспект, який, хоч як це не дивно, не помічають ті, хто мріє про реставрацію імперії: ймовірний опір колишніх республік. На думку Метлока, для Росії «основним питанням є утворення своєї нації... Росія повинна, зрештою, або реформуватись, або розвалитись». 1991 р. здавалося, що Росія вестиме за собою весь пострадянський простір у розумінні економічних реформ і демократизації, так само, як раніше Росія була рушійною силою радянзації. Ті росіяни, які не прийняли розпаду комуністичної імперії, але підтримали демократію й ринкову економіку, не без підстав сподівалися, що політична і культурна зверхність Росії у процесі дерадянзації дасть змогу реставрувати Російську імперію — цього разу в ліберальному чи «західному» вигляді. Але такий шанс міг би з'явитися тільки в разі незворотності економічних і політичних реформ у самій Росії. На жаль, цього не сталося. Натомість маємо Росію, що вибудовує, напевне, комфортну для еліти модель авторитарно-бюрократичного абсолютизму, де демократичні та громадянські інститути вже набули суто декоративного вигляду.

Практично від самого початку створення СНД, переважно зусиллями російської дипломатії, ініціюються різноманітні інтеграційні проекти. Найбільш масштабними в рамках СНД є проекти з розвитку багатостороннього співробітництва у військово-політичній та економічній сфері. 15 травня 1992 р. в Ташкенті Вірменія, Казахстан, Росія, Таджикистан і Узбекистан підписали Договір про колективну безпеку. Згодом до нього приєдналися Білорусь, Азербайджан, Грузія й Туркменистан. 24 вересня 1993 р. у Москві глави дев'яти держав — Азербайджану, Казахстану, Вірменії, Білорусі, Киргизстану, Молдови, Росії, Таджикистану та Узбекистану — підписали Договір про створення Економічного союзу. 24 грудня 1993 р. до договору приєднався Туркменистан, 15 квітня 1994 р. як асоційований член до нього приєдналася Україна. Тоді ж главами держав СНД було підписано

угоду про створення зони вільної торгівлі країн СНД. 6 січня 1995 р. було укладено угоду про Митний союз між РФ та Республікою Білорусь, до якої згодом приєднався Казахстан. 29 березня 1996 р. у Москві був підписаний Договір між Білоруссю, Казахстаном, Киргизстаном та РФ щодо поглиблення інтеграції в економічній і гуманітарній сферах. Однак переговори країн-учасниць про вступ до СОТ та входження до цієї організації Киргизстану відсторонили завдання формування Митного союзу і навіть зони вільної торгівлі на невизначений термін. Найбільший прогрес у гармонізації митної політики і формуванні спільного митного простору, як і у галузі військово-політичного співробітництва, був досягнутий лише у відносинах РФ з Білоруссю, коли 2 квітня 1996 р. сторони уклали договір про створення Співтовариства, а 8 грудня 1999 р. — Союзна держава Росії та Білорусі. Однак загалом, в силу суттєвих розбіжностей в інтересах та політиці країн — учасниць СНД, концепція Економічного союзу, яка була закладена в Договорі 24 січня 1993 р., залишилася нереалізованою. Всередині самої СНД мали місце і нині тривають процеси подальшої диференціації, формування формальних і неформальних, тимчасових і більш стійких коаліцій держав. Цей процес отримав суттєвий імпульс у зв'язку з оформленням Центральноазійського союзу (Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Узбекистан) та формуванням у 1997–1999 рр. об'єднання ГУУАМ (Грузія, Україна, Узбекистан, Азербайджан, Молдова), яке у 2002 р. набуло офіційного статусу міжнародної організації (Узбекистан 2005 р. заявив про свій вихід з неї і ГУУАМ перетворилася на ГУАМ). У Росії створення ГУУАМ було сприйнято як спробу п'яти колишніх радянських республік вийти з-під опіки Кремля. Російській дипломатії у відповідь на розвиток дезінтеграційних процесів кінця 1990-х років вдалося певною мірою протиставити новостворене Євразійське економічне співтовариство (ЄврАзЕС), яке, за задумом організаторів, мало стати новим потужним інтеграційним центром в рамках СНД. ЄврАзЕС, створений у жовтні 2000 р. РФ, Білоруссю, Казахстаном, Киргизстаном і Таджикистаном для прискорення реалізації Договору про Митний Союз та Єдиний економічний простір 1999 р. між п'ятьма країнами, від самого початку свого існування виступав як своєрідна матеріалізована версія ідеологем євразійства, популярних в російському політичному дискурсі. Судячи зі складу учасників ЄврАзЕС (а до нього було залучено країни, що склали найбільш виражену «клієнтелу Кремля»), він постав як альтернатива іншому об'єднанню пострадянських держав — ГУУАМ (щоби зруйнувати його, Україні та Молдові надали навіть статус спостерігачів у ЄврАзЕС). Про те, що ЄврАзЕС є передовсім російським геополітичним проектом, прямо заявляв тодішній голова російського уряду М. Касьянов. Під час візиту до Москви свого українського колеги Касьянов не приховував, що вступ України до ЄврАзЕС економічно невигідний для Росії, бо за такого сценарію знизиться доходна частина державного бюджету його країни. Але ця жертва, за логікою російської сторони, виправдана з огляду на «інтереси геополітичного партнерства» двох країн. Не досягнувши, врешті, згоди України на вступ до

ЄврАзЕС, наполегливі кремлівські реінтегратори на початку 2003 р. запропонували ще один нібито економічний, а насправді геополітичний проект під назвою Єдиний економічний простір (ЄЕП), куди мали увійти РФ, Білорусь, Казахстан і Україна. Задля успішної його реалізації російський президент В. Путін навіть відмовився від головування в Раді глав держав СНД, передавши його Л. Кучмі — президенту держави, що є лише асоційованим членом СНД. Розпочавши створення ЄЕП, Росія виходить з необхідності відтворення на євразійському просторі з участю України фактичної альтернативи ЄС — моделі ЄЕП, яка поєднувала б у собі механізми не лише зони вільної торгівлі (як того бажає Україна), а й більш глибокої інтеграції — митного союзу, гармонізацію законодавства і в кінцевому підсумку — перехід до спільної валюти. Навряд чи слід когось переконувати у тому, що зазначений рівень інтеграційних процесів виходить за межі суто економічного співробітництва. Її реалізація передбачає обов'язкову політичну інтеграцію чотирьох країн, а відтак — і відповідну зміну стратегічної парадигми нашої держави. За нашими переконаннями, позиція Росії, незалежно від того, як вона презентується політичним керівництвом РФ, зводиться насамперед до зазначеної цілі. Це, з погляду стратегічних прагнень Російської Федерації, нині визначальне. «Для того щоб інтеграція в ЄЕП пішла далі декларацій, — писав 2003 р. впливовий російський часопис «Експерт», — самого економічного інтересу замало. Країни-учасниці, і насамперед Україна, мають для себе визначити нову політичну парадигму». Відповідна позиція була аргументована і віце-спікером Державної Думи РФ В. Жириновським: «Нам, усім чотирьом країнам — Росії, Україні, Білорусії та Казахстану — вигідно, — відзначив він в одному зі своїх інтерв'ю, — посилити процес утворення економічного союзу з переходом у політичний, а далі — утворити союзню державу... що матиме спільну Конституцію». Ці та подібні їм «ідеї» не є чимось новим, оскільки загальновідомо, що саме цивілізованого «розлучення» України та Росії й не бажає впливова російська політична еліта, яка разом з переважною більшістю пересічних росіян свято переконана в тому, що у розпаді СРСР і нинішніх негараздах Росії винна Україна; що незалежна Україна є геополітичною аномалією і загрозою Росії; що Росія без України є геополітично незавершеною і не може відродитися як велика держава; що російський і український народи — це єдине ціле з однією вірою, однією мовою і їх возз'єднання є лише питанням часу; що мета возз'єднання росіян і українців — створення єдиного наднароду, з яким рахуватиметься і перед яким тремтітиме Європа і світ.

Лекція 3. Зовнішня політика України на пострадянському просторі. (2 години)

1. Формування зовнішньополітичних засад та інституцій України.
2. Відносини України зі східноєвропейськими державами.
3. Співробітництво з країнами Кавказького та Середньоазіатського регіонів.

1. Формування зовнішньополітичних засад та інституцій України.

Державотворчі процеси в Україні після здобуття незалежності відбувалися за вкрай складних та несприятливих умов, пов'язаних насамперед з важким тягарем проблем, які вона отримала у спадщину від СРСР. Головною з них стало те, що Україна, як і інші республіки колишнього Радянського Союзу, не мала скільки-небудь серйозного досвіду власного національного державотворення. Швидкий прорив до суверенітету та незалежності певною мірою несподівано заскочив українське суспільство. Природно, що це не могло не позначитися на формуванні зовнішньополітичних засад та інституцій нашої держави.

З кінця 1940-х і до середини 80-х рр. XX ст. усунення УРСР від будь-якої серйозної участі у світовій політиці набуло ще більших масштабів, ніж у міжвоєнний період. Фактично чи не єдиною міжнародною організацією, де УРСР час від часу могла нагадувати про себе, залишилася ООН. Однак і за такої ситуації українські дипломати робили все можливе для того, щоб відстояти національні інтереси своєї республіки.

Мабуть, найсприятливіші умови для поживлення зовнішньополітичної сфери за радянської доби виникли завдяки горбачовській «перебудові». У цей час у роботі зовнішньополітичного відомства УРСР з'явилося чимало нового: поновилася практика двосторонніх відносин; УРСР поступово виходила за межі діяльності ООН, її органів чи спеціалізованих установ, а в 1990 р. вперше за весь період функціонування ООН делегація УРСР на 45-й сесії Генеральної асамблеї ООН працювала за директивами, затвердженими Радою Міністрів республіки.

Швидке визнання державної незалежності України десятками країн світу наприкінці 1991-1992 рр. певною мірою породжувало ілюзію того, що труднощі, пов'язані з перехідним періодом, будуть розв'язані безболісно і в короткий термін. Однак надії на те, що «Захід нам допоможе», танули на очах. Ускладнювалися відносини з Росією. Політичні партії і рухи України обстоювали різні, нерідко полярні позиції в питаннях зовнішньої політики.

Основними документами, які визначили принципові засади розбудови державотворчих процесів, у тому числі у сфері зовнішньої політики, стали Декларація про державний суверенітет України, ухвалена 16 липня 1990 р. і Акт проголошення незалежності України, прийнятий 24 серпня 1991 р. У Декларації про державний суверенітет України Верховна Рада проголосила верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади в межах території України та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах. В Акті про незалежність України її територія була оголошена неподільною і недоторканою, на ній мають чинність виключно Конституція і закони України. У 1993 - червні 2010 р. зовнішньополітичне відомство України у своїй роботі керувалося постановою Верховної Ради України від 2 липня 1993 р. «Основні напрями зовнішньої політики України», де наголошувалось, що неодмінною умовою розбудови незалежної Української держави є її активне та повномасштабне входження до світового співтовариства.

Основні засади національної системи безпеки і оборони України найповніше представлені і регулюються законом України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р. У ньому визначаються концептуальні засади формування та реалізації зовнішньої політики України в галузі безпеки, перераховуються основні загрози та шляхи їх попередження та усунення. Так, зокрема, у ст. 6 основними принципами забезпечення національної безпеки України визначені: пріоритет прав і свобод людини і громадянина; верховенство права; пріоритет договірних (мирних) шляхів у розв'язанні конфліктів; своєчасність та адекватність заходів захисту національних інтересів від реальних та потенційних загроз; використання в інтересах України міждержавних систем і механізмів міжнародної колективної безпеки. Пріоритетами національних інтересів на військово-політичному рівні визначено: захист державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості державних кордонів, неприпустимість втручання у внутрішні справи України; розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами світу.

Своєрідним продовженням концепції національної безпеки України є Воєнна доктрина України, затверджена Указом Президента України № 648 від 15 червня 2004 року. Вона, зокрема, містить концептуальні підходи щодо організації структури міжнародного співробітництва України у сфері безпеки.

1 липня 2010 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про основи внутрішньої і зовнішньої політики», стаття 11 якого визначає Україну «європейською позаблоковою державою», що «прагне співробітництва з усіма заінтересованими партнерами, уникаючи залежності від окремих держав, груп держав чи міжнародних структур». Дотримання позаблокового статусу означає «неучасть України у військово-політичних союзах, пріоритетність участі у вдосконаленні і розвитку європейської системи колективної безпеки, продовження конструктивного партнерства з Організацією Північноатлантичного договору та іншими військово-політичними блоками з усіх питань, що становлять взаємний інтерес».

Головними завданнями зовнішньої політики України Закон від 1 липня 2010 р. визначає: забезпечення національних інтересів і безпеки України; забезпечення захисту суверенітету, територіальної цілісності та непорушності державних кордонів України; використання міжнародного потенціалу для утвердження і розвитку України як незалежної держави; створення сприятливих зовнішньополітичних умов для розвитку української нації; утвердження провідного місця України в системі міжнародних відносин; сприяння міжнародному миру і безпеці у світі; забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі; розширення міжнародного співробітництва з метою залучення іноземних інвестицій, новітніх технологій та управлінського досвіду в національну економіку в інтересах її реформування, модернізації та інноваційного розвитку тощо.

Практична реалізація зовнішньої політики України забезпечується під керівництвом Президента України Кабінетом Міністрів України, Міністерством закордонних справ, іншими центральними органами державної виконавчої влади на основі Конституції України. Центральним органом виконавчої влади, відповідальним за вироблення, реалізацію та координування зовнішньої політики України, визначено МЗС України. Здійснювані заходи з удосконалення його роботи, підвищення координуючої ролі мають не тільки сприяти поліпшенню якісних показників його діяльності, але й унеможливити втрату цілісності нашої зовнішньої політики, якнайвище підносити міжнародний авторитет країни.

Вектори нашої зовнішньої політики:

1

З часу здобуття Україною незалежності головними напрямками її зовнішньої політики були і значною мірою залишаються відносини з Росією та західними країнами. Їх важливість зумовлена комплексом історичних та політичних чинників, а також потребами соціально-економічного розвитку країни. Незважаючи на певні досягнення зовнішньої політики в цих напрямках, Україна стикається із труднощами, що породжуються її невизначеністю становища як держави, яка поступово виходить зі сфери впливів Росії, але ще не увійшла повноцінним членом у коло європейських країн.

Зовнішньополітична активність України обмежена необхідністю балансувати між інтересами Росії та Заходу, що в багатьох випадках призводить до безвихідних ситуацій. Україна вимушена займати переважно очікувальну позицію і виступати швидше в ролі об'єкта інтересів різних потуг, аніж активної сили. Це негативно позначається на іміджі держави та має наслідком загострення конфронтації внутрішніх соціально-політичних сил, що дотримуються протилежних зовнішньополітичних орієнтацій.

Україна є насамперед європейською державою. Це визначено її історичним минулим, географічним розташуванням, належністю до культурних традицій європейської цивілізації, демографічним складом населення, можливостями економічних зв'язків із країнами Європи. Стратегія повернення України в Європу повинна спиратися на реальні можливості її економічного, соціально-політичного, воєнного та духовно-інтелектуального потенціалу.

2

Стратегічно важливим напрямом нашої зовнішньої політики є також південно-східний вектор, у межах якого Україна розвиває перспективні взаємини з країнами Чорноморсько-Каспійського регіону, Середнього Сходу, Центральної і Південної Азії, країнами АТР. На цьому напрямі Україна знаходить нові можливості для власної зовнішньополітичної та економічної активності, залучає до співпраці нових перспективних партнерів. Україна вже стає важливою ланкою в проектах розбудови євразійської системи транспортних та енергетичних комунікацій. У своїй зовнішньополітичній

діяльності вона враховує і факт переміщення центру тяжіння світової економіки в Азіатсько-Тихоокеанський регіон. Робота над концептуальними засадами нашої стратегії в цьому просторі ще далека від завершення, а практичні проблеми, які тут виникають, потребують нетривіальних підходів і рішень.

3

Південний стратегічний напрям національних інтересів України найменш розвинутий, але з погляду перспектив найпривабливіший. За сприятливих умов Україна може здійснювати торговельно-економічну експансію на південь і з часом зайняти поважне становище серед країн Чорноморського басейну. Через Південь Україна виходить у широкий світ країн Близького Сходу, Азії і Африки, через Європу Україна може спілкуватися з Північною і Південною Америкою, через країни СНД лежить шлях до країн Далекого Сходу, у Китай. Але геополітичні інтереси України в цих регіонах можуть визначитися, можливо, тільки тоді, коли будуть реалізовані інтереси держави в ближчому оточенні. На цей час ми можемо тільки намітити власні економічні інтереси в країнах Африки та Південної Америки.

Посилення зовнішньополітичної активності України в інших регіонах світу сприятиме поліпшенню соціально-економічної ситуації в межах країни, оскільки підвищить зайнятість населення в різних галузях виробництва і надасть нові можливості для економічного розвитку, а також послабить соціально-політичну напруженість, адже суспільство отримає замість існуючої біполярної іншу конфігурацію зовнішніх орієнтацій політичних сил.

4

Окремий напрям діяльності української дипломатії - це країни СНД. Всебічне співробітництво з ними, відновлення традиційних економічних зв'язків залишаються її важливим завданням. Враховуючи близькість процесів реформування в цих країнах, встановлення стосунків з підприємствами, що належать державі, уявляється особливо плідним використання на даному етапі для цього тих державних зовнішньоекономічних установ, їх можливостей, які залишились у спадщину від старої системи. «Економізація дипломатії» може, на наш погляд, переважати саме у відносинах з цими країнами.

2. Відносини України зі східноєвропейськими державами.

Досвід існування СНД засвідчує, що двостороння співпраця держав-учасниць у різних галузях розвивається загалом ефективніше, ніж багатостороння. Країни-учасниці СНД є не лише важливими торговельними партнерами, а й елементами так званого пострадянського простору, в якому домінують значні культурні, гуманітарні й інші інтереси, і проживають близько 6 млн. 767 тис. українців. Не випадково в січні 1995 р. була прийнята державна програма «Українська діаспора на період до 2000 року», але, на жаль, через недостачу коштів її реалізація практично була згорнута.

Геополітичне розташування України об'єктивно зумовлює її велику увагу в налагодженні тісних і взаємовигідних зв'язків, насамперед з країнами-членами СНД, які мають з нею спільні кордони - Росією, Білоруссю і Молдовою. Безумовно, основні напрями зовнішньої політики України і концепція розвитку відносин України з країнами СНД є пріоритетними і визначають відносини України з Російською Федерацією. «Для України вони є стосунками особливого партнерства, оскільки від їх характеру значною мірою залежатиме доля прогресивного демократичного розвитку як України, так і в Російській Федерації, стабільність в Європі і в усьому світі».

Визначальний фактор українсько-російських відносин і стратегічності партнерства обох країн - їх географічна й історична схожість, спільні кордони. «Справа не тільки у тім, - наголошував А.Камінський, - що Україна і Росія є сусідами, і ні ми, ні вони не заберемося в іншу частину світу чи на іншу планету, тобто ми приречені на співіснування чи побічівування. Важливим тут є, передусім, величезна протяжність нашого кордону з Росією і прикордонний рельєф, що робив його завжди відкритим чи, як сьогодні можна сказати, «прозорим».

Для України Росія - необмежений російський ринок (у зовнішньоторговельному обігу України з країнами СНД і Балтії частка Росії становила 77%), основний постачальник енергоносіїв і один з головних кредиторів. У нас дуже близьке конституційне поле, багато в чому збігаються політичні системи і режими, структури і форми управління, взаємопов'язаний інформаційний простір. Станом на 2001 р. українська діаспора в Росії становила 4 млн осіб. На першому Всеросійському з'їзді вихідців з України, що відбувся у грудні 2001 р. у столиці РФ, активно обговорювалася тема створення впливового і дієвого українського лобі в Москві. Цікава і така деталь: у Москві працює 35 послів іноземних держав у Російській Федерації, які є за сумісництвом послами в Україні. Всі ці фактори повною мірою стверджують, що для Росії та України існує серйозний фундамент стратегічного партнерства.

Однак вирішальним тут є, як справедливо зазначав А. Камінський, «...державна ідеологія, національна філософія буття, зовнішньо-політична і військова доктрина керівних еліт, які визначали і визначають ставлення однієї держави до іншої». Проголошуючи неодноразово про намагання будувати відносини з Україною на основі тісної співпраці, дружби та особливого партнерства, Росія багатократно демонструвала історично звичну

для себе позицію «старшого брата», користуючись правом статусу « правонаступниці СРСР ». Така позиція була не лише несправедливою, але і помилковою. Адже завжди краще мати справу з рівним партнером. Невипадково тривалий час українсько-російські відносини, за висловом Л. Кучми, переживали стан «холодної війни».

Позиція Росії стосовно Чорноморського флоту, Севастополя розпочата (звернемо увагу!), пропрезидентським «Нашим домом», передвиборна гонитва з відверто проголошеними Державною Думою територіальними претензіями до України, висуненням тези про те, що рішення про непорушність європейських кордонів не стосується території колишнього СРСР і, нарешті, заяви мера Москви про саму проблему Севастополя розв'язати силовим методом, могли звести нанівець «стратегічне партнерство» України і Росії. І лише виважена реакція українського керівництва на такі провокаційні дії, послідовний курс на розвиток добросусідських відносин не дали можливості довести ситуацію до критичного стану.

У Марійському палаці Києва *31 травня 1997 р. був укладений «Великий договір» - Договір про дружбу, співпрацю і партнерство між Україною і Росією.* За словами міністра закордонних справ Росії І.Іванова, він «став результатом тривалих і складних переговорів». На цей час вже було укладено близько 180 різних угод між Україною і Росією, а втілювались вони вкрай недостатньо.

Даючи оцінку підписаному Договору, Президент України Л.Кучма у лютому 1999 р. інтерв'ю політичному оглядачеві «Известий» О.Бовіну наголосив: «На сьогодні проблем політичного характеру, що могли зупинити процес співробітництва між Україною та Росією чи навіть повернути його назад, практично немає. Ми вирішили головне питання у травні минулого року - у «Великій» угоді визнали одне одного суверенними незалежними державами, у яких немає територіальних претензій. Розрубано гордіїв вузол, в якому переплелися і політика, і економіка, проблеми масштабні та дрібні, теми минулого і майбутнього. Отже, ми знайшли ключ, принципову основу для вирішення всіх інших проблем, незважаючи на їх можливу складність».

Верховна Рада України в січні 1998 р. 305-ма голосами «за» ратифікувала Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією. Депутати не підтримали пропозицію групи «Реформи» доповнити закон нормою про те, що угоди стосовно Чорноморського флоту залишаються нечинними до їх ратифікації парламентом. Не підтримали ратифікації здебільшого депутати від КУНу, УРП, УКРП, які входили до виборчого блоку, «Національний фронт», а також деякі депутати групи «Реформи». За підтримку договору висловилися більшість депутатів, зокрема представники національно-демократичних сил. Голосувати «за» закликав лідер Руху В.Чорновіл, внаслідок чого дехто з противників ратифікації звинуватив його в «догодженні» українській виконавчій владі. Серед тих, хто підтримав угоду, були й радикальні противники Президента Л.Кучми (ліві, «громадівці»), які не могли не

звжати на настрої свого електорату зі східних і південних областей України. Коментуючи ратифікацію Договору, перший Президент Л.Кравчук наголосив: «Україна і Росія завжди будуть жити поруч, кордон ніхто не перенесе. Крим і Севастополь - у складі України, що зафіксовано в договорі і є основним».

Майже дворічним став «ратифікаційний марафон» для Держдуми РФ, не зважаючи на зусилля депутатів двох країн. Ні зустріч українських і російських депутатів у Києві (жовтень 1997), ні поїздка парламентської делегації України в Москву (листопад 1997) не дали помітних результатів стосовно ратифікації. Безрезультатно закінчився і візит Голови Верховної Ради України О.Мороза (грудень, 1997). Російські парламентарії спочатку відклали ратифікацію до парламентських виборів в Україні у березні 1998 р. Здавалось би, їх результати були цілком сприятливі, але питання не порушувалось у порядку денному російської Держдуми. Згодом в Росії розгорілась урядова криза, і депутати були зайняті проблемою свого виживання. Коли у Верховній Раді України розпочалась «спікеріада», довелось чекати на результати «спікерських торгів». Як не дивно, але доля Договору знову залежала від внутрішніх українських процесів. Коли ж О.Ткаченко очолив Верховну Раду України, в Росії виникла фінансова криза.

Відтермінувати ратифікацію Договору до парламентських виборів у Росії (1999) не випадало. Прискорив ратифікацію виступ О. Ткаченка в російському парламенті і його попередні заяви про вступ України до МПА, створення в майбутньому єдиного економічного простору, єдиної валюти.

Більшістю голосів (106 при 90 потрібних) Рада Федерації Росії 17 лютого 1999 р. нарешті ратифікувала «Великий договір». Проти виступив голова думського комітету у справах СНД Г.Тихонов. Він кваліфікував «Великий договір» як визнання кордонів України, довільно нею проведених, а отже, зняття будь-яких перешкод для її вступу в НАТО. Ю.Лужков назвав ратифікацію нечинною і вимагав оприлюднити інформацію росіянам, «хто голосував за передання Криму і Севастополя». В.Жириновський назвав цей день «чорним» у історії Росії і як кордони між країнами пророкував колочий дріт і натовські війська, що його будуть охороняти.

Ратифікація «Великого договору» стала вагомою поразкою відверто шовіністичних кіл Росії, хоча його було ратифіковано із застереженням про те, що документ набуде чинності лише після того, як Верховна Рада України ратифікує угоду стосовно Чорноморського флоту. Однак *основне полягало в тому, що вперше з 1654 р. Росія офіційно визнала цілісність України як незалежної держави. Так відкрилась можливість нанести лінію кордону на карті та підписати Угоду про державний кордон.*

Із прийняттям «Великого договору» про українсько-російську співпрацю було створено необхідну політичну і юридичну базу, що дає змогу (за умови політичної волі керівництва обох держав) остаточно подолати труднощі «розлучення» і надалі будувати відносини на цивілізованих принципах взаємовигоди і взаємоповаги.

Труднощі, які гальмують розвиток двосторонніх відносин, мають здебільшого політико-кон'юнктурний підтекст і цілком переборні. Це засвідчує врегулювання проблеми Чорноморського флоту і, похідної значною мірою від неї, міста Севастополя. Російсько-українська політико-дипломатична «епопея» навколо розв'язання проблеми ЧФ, принаймні на міжурядовому рівні, закінчилась 28 травня 1997 р. Було підписано три угоди: про статус та умови перебування російського Чорноморського флоту на території України; про параметри розподілу ЧФ та міжурядову угоду про взаєморозрахунки, пов'язані з розподілом флоту і його перебуванням на території України. Окрім цього, глави урядів підписали також Протокол «Про додаткові заходи щодо виконання угод з Чорноморського флоту».

Згідно з підписаними угодами, РФ погодилася на 20-річний термін оренди визначених бухт розміщення флоту у Севастополі, який отримує статус головної бази ЧФ Російської Федерації. Натомість Росія братиме участь у розвитку міської інфраструктури Севастополя. Особовий склад ЧФ становитиме не більше, ніж 25 тис. осіб. Вирішено питання про взаєморозрахунки між Росією й Україною за оренду. Росія також погодилась компенсувати Україні суму за тактичну ядерну зброю, вивезену з території України в сумі 450 млн. доларів.

Верховна Рада України 25 березня 1999 р. ратифікувала три російсько-українські угоди стосовно Чорноморського флоту. Голова Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки та оборони Г.Крючков наголосив, що ратифікації «не було альтернативи», а нератифікація значно ускладнила б відносини між двома державами, вона була б вигідною тим політичним силам, які не бажають стабільності. Позитивним фактом є також закладений в угоді принцип: український борг за енергоносії буде погашатися за рахунок російської орендної плати. У січні 2002 р. Голова Верховної Ради України І.Плющ підписав протокол «Про розвиток співробітництва між законодавчими органами України та Росії».

Після політичних домовленостей набуло першочергового значення упорядкування взаємовигідного економічного співробітництва. Необхідність налагодження добросусідських, партнерських відносин - потреба двох держав. Російська й українська економіка взаємозалежні не лише у зв'язку з інтеграцією, що склалася історично, серед всіх членів СНД. Саме ці держави становлять найбільший відсоток у торговельно-економічному балансі. Кардинально змінити ринки збуту в умовах жорсткої світової конкуренції - справа нереальна.

У 1998 р. товарообіг між Україною і Росією становив 13 млрд доларів. Позитивною ознакою українського експорту (здебільшого продовольчі товари, продукція машинобудівної, металургійної і хімічної промисловостей) стало зростання до 90% продукції. Імпортуємо здебільшого, як і раніше, енергоносії (газ, нафта, вугілля, нафтопродукти) - 73,8% усього імпорту. У листопаді 2000 р. під час зустрічі у Мінську Президент Росії В.Путін і Президент України Л.Кучма домовились про те, що Росія надасть Україні довготривале відтермінування сплати боргів за природний газ. У Києві

прем'єри А.Кінах і М.Касьянов підписали 4 жовтня 2001р. Угоду «Про реструктуризацію боргу України за російський газ». Згідно з нею, Росія погодилася продовжити термін сплати українського боргу на 12 років, ставка 4% річних, з трирічним пільговим періодом.

Значні перспективи розширення транспортних коридорів загальноєвропейського сполучення. На сучасному етапі послуги залізничного транспорту становлять лише 109,6 млн доларів. Є пропозиція укласти довготерміновий Договір про транзит (на десять років) газу в Європу транспортною мережею України.

Створення на двосторонній основі нових інтеграційних зв'язків із Росією, позбавлених позаекономічних ознак, спроможне не тільки розв'язати проблеми економічної реконструкції, а й відійти від консервативно-застарілих технологій і наблизитись до стандартів ЄС. Намітилась тенденція до розширення виробничої кооперації. За даними міністра Росії у справах СНД Б. Пастухова, 400 заводів Росії отримують 6 тис. виробів українського виробництва. Окрім того, понад 30 регіонів РФ уклали договори з Україною про співпрацю. У Росії діє понад 800 підприємств з українським капіталом. Створено близько 30 фінансово-промислових українсько-російських груп у провідних галузях економіки.

На зустрічі представників міжурядової комісії в грудні 2001 р. у Москві укладено домовленість про те, що Росія платитиме з 2002 р. за транзит газу до Європи не лише самим газом, а частково і валютою. М.Касьянов погодився надати Україні кредит у сумі 270 млн доларів для добудови енергоблоків на Рівненській і Хмельницькій АЕС. З доведенням до ладу нафтопроводу «Одеса – Броди» Росія зможе постачати нафту в Західну Європу, оминаючи Босфор. Докладаються спільні зусилля, щоб разом вступити до Світової організації торгівлі.

Особлива роль належить співпраці з Росією у галузі військово-промислового виробництва і проблем космосу. Україна успадкувала від СРСР другу за величиною (40%) і, як стверджують фахівці, найціннішу частину військово-промислового комплексу. Згідно з офіційними джерелами, 1840 промислових підприємств і 2,7 млн робітників були зайняті у військовому виробництві; 700 із цих підприємств, що налічували 1,3 млн працюючих, випускали тільки військову продукцію. Серед них - 300 таких гігантів, як «Південмаш», «Арсенал», «Хартрон» тощо. На цих підприємствах вироблялися транспортні літаки, ракетні крейсери, танки (Україна виробляла близько 50% радянських бойових транспортних засобів), ракети «Зеніт», «Циклон», SS-18, SS-20, SS-23, SS-24 та ін.

Європейське визнання здобув українсько-російський АН-70. Єдиний літак в світі, що поєднує високу швидкість (800 км/год) і низькі витрати палива, здатний переносити 35 т вантажу на 5 тис. км, що у 2 - 3 рази прискорює перекидання військ. Етапною подією був запуск першого супутника дистанційного зондування землі «Січ-1». Був укладений контракт за проектом «Морський старт» (Україна, США, Росія, Норвегія) і створена пускова платформа морського базування вартістю 600 млн доларів. Україна

постачає продукцію ВПК у понад 30 країн світу. За оцінкою спеціалістів, уже тепер є реальним розміщення замовлень на підприємствах на суму 1,5 млрд доларів.

ВПК України за умов розширення взаємної співпраці може виконувати роль «локомотива» в піднесенні української економіки. В грудні 2001 р. у Харкові у межах українсько-російського бізнес форуму відбувся «круглий стіл» «оборонно-промисловий комплекс», де було проголошено про початок створення спільного основного бойового танка ХХІ ст., танка четвертого покоління, модернізацію бойових літаків, виробництво в Україні гелікоптерів АН-72 і АН -72П (патрульний), АН-74 для комерційної авіації.

Російська Федерація була і залишається найбільшим кредитором України - близько 4 млрд. доларів. Структура українського боргу: технічний кредит - 2,5 млрд. доларів з 1995 р. переоформлений у державний борг, борг за енергоносії - 1,4 млрд. переоформлений як облигації внутрішньої позики з терміном погашення у 12 років.

Просування до економічного зближення двох держав має бути взаємним. Хоч 27 лютого 1998 р. у Москві президенти України і Росії поставили підписи під Договором «Про економічне співробітництво між Україною і Російською Федерацією на 1998-2007 рр.», поки що не діють угоди про зону вільної торгівлі, взаємний захист інвестицій, про уникнення подвійного оподаткування, митні тарифи. Товарообіг між Росією й Україною на 2003 р. зріс, але його обсяг становить лише 60% від рівня 1996 р.

У листопаді 2001 р. у Москві відбулась зустріч В.Путіна і Л.Кучми. Як зазначив посол України в Росії М.Білоблоцький, константуючи підсумки переговорів, Україна і Росія вже готові підписати угоду про зону вільної торгівлі. В Одесі під час зустрічі Л.Кучми та В.Путіна 17 березня 2002 р. досягнута домовленість про наближення створення зони вільної торгівлі і вирішення проблеми стягування ПДВ на експорт енергоносіїв України; 28 березня 2002 р. уряд України скерував до Москви для узгодження проект Договору про зону вільної торгівлі.

Однак проблеми далі існують. «Конструктори російської нової політики» інколи за аналогією, керуючись історичними підходами, вважають, що можна досягти сильного впливу на Україну маніпулюванням ринками - через їх відкриття чи закриття. Так, у грудні 2001 р. уряд Росії прийняв Постанову «Про обмеження українського імпорту металопрокату», в січні 2002 р. - рішення про введення податку у розмірі 21 % на український імпорт карамелі.

Постає питання: чи Росія дійсно прагне стратегічного партнерства, а не лише в деклараціях? Це має вагоме значення для обох країн. Тут існують значні труднощі, які мають тенденцію і до розвитку, і до гальмування процесів співпраці. Для Росії головна проблема - позбутися «синдрому розлучення», «імперського мислення» у питаннях партнерства. Звідси й особливості партнерства: рівноправне чи ні. З цього приводу колишній міністр ЗС Росії А.Козирев висловив цікаву думку: «Є питання, гріккі як запій.

Одне з них - чи бажаємо ми бути наддержавою, котра володіє правом на життя людей, чи нормальною країною. Коли бажаємо, то чи здатні».

Якщо не позбутися «синдрому розлучення», наголошував Президент України Л. Кучма, то «я бачу серйозну загрозу майбутньому україно-російських відносин». Є чотири складових, які мають визначати суть українсько-російських відносин. По-перше, і в Україні, і в Росії існують глибокі національні інтереси, які треба розуміти і поважати. По-друге, треба навчитися будувати політику на пошуках не аспектів розділення, а зіткнення цих національних інтересів. По-третє, припинити практику подвійних стандартів у підході до рівноправ'я сторін. І нарешті, не максимізувати проблеми, а методично розв'язувати їх на політичному та практичному рівні.

Зближення позицій стає все відчутнішим. На ювілейному саміті країн СНД у листопаді 2001 р. в Москві Президент РФ В.Путін проголосив 2002 рік Роком України в Росії, а Президент України Л.Кучма виступив з ініціативою проголосити 2003 рік - Роком Росії в Україні. У лютому 2002 р. Л. Кучма здійснив робочий візит у Ханті-Мансійській і Ямало-Ненецькій автономні округи Російської Федерації, де проживають багато вихідців з України.

Чільне місце в зовнішній політиці посідають українсько-білоруські відносини, що вирізняються поважністю й обопільним прагненням зберегти дружні відносини. Білоруси є третьою за чисельністю національною меншиною в Україні - 440 тис. осіб. У зовнішньоекономічній діяльності України Білорусь серед країн СНД посідає друге місце після Російської Федерації. Зовнішньоторговельний обіг в 1997 р. становив 1259 млн. доларів.

Республіка Білорусь визнала Україну суверенною державою 24 грудня 1991 р., дипломатичні відносини встановлені 27 грудня 1991 р. У цей день були укладені двосторонні угоди «Про співпрацю в галузі транспорту, зв'язку, науки і технології» і «Про порядок врегулювання боргових і кредитних зобов'язань, вільну торгівлю».

Подальшим кроком у розвитку українсько-білоруської співпраці стало підписання в липні 1995 р. під час візиту до Мінська Президента України Л. Кучми Договору про дружбу, добросусідство і співробітництво між Республікою Білорусь і Україною. Була висловлена впевненість, що реалізація цього документа підвищить ефективність українсько-білоруських відносин у всіх сферах. Сторони висловили готовність проводити консультації з актуальних питань українсько-білоруських відносин, а також тісніше співпрацювати та координувати дії у межах міжнародних організацій і форумів.

Однак, коли Білорусь на початку квітня 1996 р. першою запропонувала утворити Співтовариство суверенних республік Росії та Білорусі, почав формуватись і єдиний економічний простір. Економічна політика «старшого брата» почала адекватно трансформуватись на білоруському тлі, а на шляху українсько-білоруського співробітництва почали виникати певні бар'єри. План створення цього союзу відповідав зовнішньополітичній доктрині

«збирання руських земель», проголошеній Є.Примаковим і підтриманій Головою Держдуми РФ Г.Селєзньовим. Як у минулому Куба, так і Білорусь обходиться Росії в 2 млрд. руб. на день. Однак білоруси фактично не платили ні за газ, ні за нафту, ні за інші енергетичні ресурси. Це викликало роздратування російських «нафтових магнатів» із Західного Сибіру настільки, що ті відмовились зустрічатись із О.Лукашенком під час його візиту в Москву. У березні 2002 р. Президент РФ В.Путін дав вказівку завершити до 1 квітня поточного року формування єдиного економічного простору Росії та Білорусі.

Практично не маючи завершених виробництв, Білорусь значною мірою залежить не лише від російського ринку, а й від поглиблення міждержавної кооперації разом із Україною. З квітня 1996 р. почала працювати спільна міжурядова українсько-білоруська комісія з питань торговельно-економічного співробітництва. Розвивається співпраця прикордонних районів: створено транскордонне об'єднання «Єврорегіон «Буг», розробляються угоди про співробітництво прикордонних областей. Обидві країни співпрацюють у ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, що відбувається за програмами «Сасакава – Чорнобиль» та «АЙФІКА». До того ж Україна надає Білорусі допомогу в дезактивації забруднених територій, оздоровленні постраждалих дітей у Криму та ін.

У вересні 1998 р. у Києві Прем'єр-міністр України і Прем'єр-міністр Республіки Білорусь підписали Угоду про створення експертних комісій у галузі економічного співробітництва і контролю за бартерними схемами та прямими розрахунками. Білорусь висловила за збільшення постачань з України руди, металопрокату, олії, зерна, постачання тепловозів, нових «Таврій», зокрема для інвалідів. Для України значний інтерес становлять поставки автомобілів БЕЛАЗ, тракторів, мінеральних добрив. Є домовленість про створення в Україні спільного підприємства з виробництва БЕЛАЗів, оскільки українські виробники для його виробництва в Білорусі поставляють 42% комплектуючих. Українсько-білоруська правова база має понад 100 угод і протоколів. Нові горизонти українсько-білоруських взаємин відкрились після підписання у Мінську 11 грудня 1998 р. президентами України і Білорусі Договору між Україною і Республікою Білорусь на 1999-2008 рр. Було укладено низку інших документів. Угоду «Про принципи стягнення непрямих податків» О. Лукашенко назвав «найцивілізованішою нормою в торгівлі між державами». Верховна Рада України 19 березня 1999 р. ратифікувала нову міжурядову Угоду про вільну торгівлю. В березні 2002 р. у Києві відбулись переговори щодо підписання митного договору. Загалом українсько-білоруська співпраця розвивається без особливих проблем у різних галузях. Це пояснюється тим, що стратегічні інтереси, зокрема у сфері економічних відносин, здебільшого збігаються, і країни не мають ні територіальних суперечок, ні взаємної настороженості.

Молдова як прикордонна держава, згідно з «Основними напрямками зовнішньої політики України», є також стратегічним партнером України. На території республіки проживає 600 тис. українців, 14% загальної

кількості населення. У зовнішньо-торговельному обігу Молдови українська частка становить 20%, друге місце після Росії (її частка - понад 50%>).

Україну як суверенну державу Молдова визнала 27 грудня 1991 р., а дипломатичні відносини були встановлені 10 березня 1992 р. Під час візиту до Кишенева Президента України Л. Кравчука 23 жовтня 1992 р. було укладено Договір про добросусідство, дружбу, співробітництво між Україною та республікою Молдова, який започаткував створення договірно-правової основи відносин двох держав. Активній реалізації Договору сприяло відкриття українського посольства в Республіці Молдова у березні 1993 р.

В середині 1993 р. у Києві було укладено Договір з питань трудової діяльності та захисту громадян України і Молдови, які працюють за межами своїх держав, Угоду про торговельно-економічну співпрацю, митний контроль. Укладено понад 50 договорів і протоколів, які становлять правову основу українсько-молдавських взаємовідносин. Підписано угоди про вільну торгівлю, недопущення подвійного оподаткування, спільні фінансово-промислові групи, гарантії пенсійного забезпечення, консульська конвенція.

Для оперативного розв'язання питань торговельно-економічних відносин була створена міжурядова комісія. Передбачається створення спільних підприємств із переробки та реалізації сільськогосподарської продукції, а також українсько-молдавського банку. У Києві 18 квітня 1996 р. була досягнута домовленість стосовно підписання Договору про утворення митного союзу між Україною і Молдовою, який має особливе значення. Адже понад 70% загального зовнішньо-торговельного обігу припадає на країни СНД і основний транзит йде через територію України, а укладений на початку 1997 р. зовнішньоторговельний обіг із Молдовою зріс до 200 млн. доларів. Після візиту Прем'єр-міністра Молдови І.Чубука до Києва в серпні 1998 р. були досягнуті домовленості про розширення торгово-економічних зв'язків до 2000 р.

Розпад СРСР, окрім економічних проблем, залишив у спадщину на південно-західних кордонах України «гарячу точку» - конфлікт навколо Придністровської Молдавської республіки (своєрідний молдавський Калінінград), який призвів до вибуху громадянської війни, а також створив проблему навколо дислокації 14-ої російської армії. Не випадково Україна посилює вплив у цьому напрямі, адже тут проживає понад 200 тис. етнічних українців. Разом з Росією і ОБСЄ Україна виступає гарантом мирного врегулювання конфлікту, зокрема запропонувавши проект Угоди про порядок і механізм виведення російського війська й озброєння з цього регіону. Важливе значення має Меморандум про врегулювання конфлікту в Придністров'ї, підписаний за активною участю України. У липні 1998 р. досягнута домовленість про юридичне оформлення українсько-молдавського кордону. У листопаді 2001 р. Президент Молдови В.Воронін звернувся до Л.Кучми з пропозицією упорядкувати митний контроль на кордоні з Придністровською республікою. В Одесі 17 березня 2002 р. відбулась зустріч

президентів трьох країн - України, Росії і Молдови. Л.Кучма, В.Путін та В.Воронін зосередили увагу на врегулюванні проблем Придністров'я.

Безсумнівно, зміцнення відносин з Україною допоможе Молдові продовжити просування до Європи і розв'язати проблеми Придністров'я, які є, мабуть, найбільшою перешкодою для нормального розвитку цієї країни.

3. Співробітництво з країнами Кавказького та Середньоазіатського регіонів.

Перспективні партнерські зв'язки склалися в Україні з пострадянськими державами Кавказського регіону - Вірменією, Грузією й Азербайджаном, які займають важливі геополітичні позиції на південному напрямі СНД. В умовах реформування ринкової економіки важливу роль вони приділяють зовнішньо-економічним зв'язкам на двосторонній основі, зокрема з Україною.

Вірменія 18 грудня 1991 р. визнала Україну як незалежну державу і вже 25 грудня цього ж року встановила з нею дипломатичні відносини. Загальний товарообіг між Україною та Вірменією 1995 р. становив лише 12 млн. доларів і не відповідав потенційним можливостям держав. Під час візиту Президента України Л. Кучми до Єревана у травні 1995 р. відбулись переговори з Президентом Вірменії Л.Тер-Петросяном, під час яких було укладено домовленість про створення постійної українсько-вірменської Комісії з торговельно-економічної співпраці. Підписано Договір про дружбу і співробітництво між Україною та Республікою Вірменією, угоди про запобігання подвійного оподаткування доходів і майна, співпрацю у галузі культури і науки, охорони здоров'я.

Укладено близько 30 угод у різних галузях міждержавних відносин, однак через відсутність зони вільної торгівлі значні відстані роблять торговий вантажообіг неефективним у зв'язку зі зростанням накладних витрат.

Щодо особливостей українсько-вірменських відносин, то вагомий вплив має російський фактор. Складне геополітичне становище Вірменії, яка перебуває здебільшого в оточенні мусульманських країн, спонукає її в пошуках сильних союзників до зміцнення відносин з Росією у військово-політичній і економічній сферах. У Москві 1997 р. було підписано Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу. З часу створення СНД Вірменія з колишніх радянських республік підтримує з Росією найтісніші відносини. Лише з 1999 р. президент Вірменії Р.Кочарян почав пошук менш традиційних союзників, зокрема, став прихильником поглиблення військово-політичної співпраці з Вашингтоном.

В умовах низької ефективності співпраці у межах СНД Азербайджан акцентує на двосторонніх відносинах. Договір про основи міждержавних відносин між Україною і Азербайджанською республікою підписано в Києві 19 листопада 1991 р. У перші роки перехідного періоду спільні зовнішньо-економічні зв'язки розвивались дуже повільно. І лише після взаємних візитів Президентів Л.Кучми та Г.Алієва відповідно до Баку і Києва їх ефективність почала зростати. Основоположним документом у взаєминах двох держав є Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Азербайджаном; 25 серпня 1998 р. був підписаний Договір про вільну торгівлю, 11 грудня того ж року - Договір про виробничу кооперацію, в березні 1997 р. - Договір про взаємний захист інвестицій. Правову основу українсько-азербайджанських відносин становлять понад 70 документів. Постійно зростає товарообіг між

Україною і Азербайджаном. Якщо 1995 р. він становив 82,4 млн доларів, то в 1997 р. зріс до 144 млн. У 1998 р. Україна в загальному обсязі зовнішнього товарообороту Азербайджану посіла четверте місце після Росії, Туреччини та Ірану. Структура українського експорту - переважно продовольчі товари (цукор, борошно, спирт, масло й олія), що становлять понад 50%, а також цемент, продукція металургії та машинобудування. В обмін на нафтопродукти експортуємо компресори, насоси й інше устаткування для нафтодобувної промисловості Баку.

Каспійська нафта вже кілька років поспіль є предметом величезної політичної та економічної боротьби світового масштабу. Родовища нафти - одні з найбільших у світі, тому одразу ж після розвалу СРСР вони стали предметом зацікавлення монстрів нафтової промисловості. За міжнародними тендерами Азербайджан уже уклав 14 контрактів. Найперспективніші маршрути транспортування нафти, на думку Г.Алієва, три: Баку - Новоросійськ, Баку - Супса і основний - Баку - Джейхан. Угоду про будівництво останнього підписали президенти США, Туреччини, Азербайджану і Грузії 18 листопада 1999 р. під час стамбульського саміту ОБСЄ. Однак він поки що не реалізується, оскільки проект надто дорогий - вартістю майже 2,3 млрд. доларів - й іноземні інвестори вагаються.

Ще під час вересневого саміту «Чорного золота» 1998 р. у Баку, де були присутні представники 32 держав і 13 міжнародних організацій, Г.Алієв запевнив Л.Кучму, що трубопровід Баку - Супса, до якого Україна виявляє особливий інтерес, буде споруджуватися. Для України це має вагоме значення, бо вона сама є споживачем нафтопродуктів, тому реалізація Євразійського нафто-тотранспортного коридору далі через термінал в Одесі і нафтопровід: Одеса - Броди - нафтопровід «Дружба» дасть змогу транспортувати нафту практично на всі українські нафтопереробні заводи.

Окрім цього, порівняно незначна модернізація нафтопроводу «Дружба» може забезпечити постачання нафти в Західну Європу. Український шлях транспортування нафти дешевший на 8-10 доларів за 1 т порівняно з іншими варіантами. Єдина проблема - його фінансування західними інвесторами. Три Президенти - Л.Кучма, Е.Шеварднадзе і Г.Алієв - 17 квітня 1999 р. урочисто проголосили у грузинському порту Поті про відновлення «шовкового шляху» і відправили в рейс перший танкер із каспійською нафтою по західному маршруту. На думку Президента України Л.Кучми, це ще більше зближить Азербайджан, Грузію й Україну і буде мати вагоме геополітичне значення.

У 2001 р. Україна запропонувала Державній нафтовій компанії Азербайджану й іншим власникам нафти взяти участь у консорціумі з експлуатації нафтопроводу Одеса - Броди і спрямувати майже 500 тис. т нафти для його заповнення. Уряд Азербайджану в лютому 2002 р. у відповідь запропонував Україні взяти участь у розвідуванні, переробці та транспортуванні каспійської нафти.

Важливою справою для України є розвиток взаємовигідних відносин із республікою Грузія. Грузія визнала незалежність України 12 грудня 1991 р., дипломатичні відносини встановила з нею 21 липня 1992 р. Під час візиту

Е. Шеварднадзе до Києва, у квітні 1993 р., було підписано майже 20 документів для розширення то-рговельно-економічних зв'язків. Основні напрями взаємної співпраці були визначені в Договорі про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між Україною і Республікою Грузія. З метою надання динамізму в його реалізацію під час візиту Президента України Л. Кучми до Грузії, у січні 1995 р., було укладено угоди про виробничу кооперацію, заохочення та взаємний захист інвестицій, вільну торгівлю, взаємні розрахунки між національними банками тощо.

У Тбілісі 9 січня 1995 р. підписано Декларацію про перспективи розвитку співробітництва між Україною і Республікою Грузія та спільних підходів стосовно питань міжнародних відносин. Як у ній наголошувалось, Україна і Грузія вважають, що принципи територіальної цілісності, непорушності кордонів, мирного врегулювання, незастосування сили або погрози силою є гарантом регіонального і загальноєвропейського миру та безпеки. Президенти однозначно висловились проти спроб Росії створити наднаціональні структури в СНД. Органи СНД мають бути відкритими для всіх держав-учасниць і розвиватися як міждержавні. Партнери домовились про здійснення спільних розробок і реалізацію проектів транзиту енергоносіїв, а також заснування паромної переправи між Чорноморськими портами України та Грузії.

Україна повністю підтримала ініціативу Президента Грузії Е. Шеварднадзе «За мирний Кавказ», як основу формування нової системи безпеки і співпраці в цьому кавказькому регіоні. Якщо в 1995 р. зовнішньо-торговельний оборот між Україною і Грузією становив 14,3 млн. доларів, то в 1998 р. він зріс до 64,3 млн. У грудні 1996 р. вступила в експлуатацію паромна лінія Іллічевськ - Поті. Урочиста церемонія відкриття нафтомагістралі Баку - Супса 17 квітня 1999 р., на якому був присутній Президент України Л.Кучма, стала етапним моментом співпраці держав, об'єднаних спільністю довготермінових інтересів. У червні 2001 р., виступаючи на ялтинському саміті, Е.Шеварднадзе наголосив на необхідності зміцнення економічного союзу між країнами і прискорення ратифікації Хартії ГУУАМ.

Незважаючи на відстані, динамічно розвивається співпраця України з пострадянськими державами Середньої Азії. Передусім висуваються питання економічного співробітництва, адже Середня Азія - це нафта, нафтопродукти, газ, кольорові метали, уран, феросплави, бавовна, яких потребує економіка України.

Республіка Казахстан є однією з перших країн, що визнала Україну незалежною державою 23 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини встановлені 23 липня 1992 р. Однак посольство України в столиці Алма-Аті почало працювати лише з травня 1994 р. Верховна Рада України 27 липня 1994 р. ратифікувала консульський договір між Україною та Республікою Казахстан. Засади двосторонньої співпраці ґрунтуються на Договорі про дружбу і співробітництво, угодах про основні принципи співпраці в різних галузях.

У лютому 1993 р., під час перебування урядової делегації України, очолюваної Прем'єр-міністром Л.Кучмою, в Алма-Аті були підписані угоди про участь України в розвитку нафтогазового комплексу Казахстану на 1993 - 2005 рр.

Лекція 4. Особливості геополітичного становища та зовнішньополітичних курсів країн пострадянського простору. (2 години)

1. Європейські держави.
2. Кавказькі держави.
3. Азійські держави.

1. Європейські держави.

Досвід функціонування СНД засвідчує, що однією з причин невисокої ефективності її діяльності є вкрай неоднорідні геополітичні та зовнішньополітичні пріоритети учасників. Існують амбіції РФ щодо повернення статусу «наддержави», прагнення до регіонального лідерства України, Узбекистану та Казахстану, до забезпечення стійкого незалежного розвитку Грузії (через членство в європейських та євроатлантичних структурах) і Туркменістану (шляхом визнання світового співтовариства статусу постійного нейтралітету), бажання будь-що отримати доступ до дешевих енергоресурсів навіть ціною часткової втрати суверенітету та культурної самобутності (Білорусь) і, навіть, намір об'єднатися в майбутньому із сусідньою державою через спільність історичної долі, мови та культурних традицій (Молдова).

Однак попри неоднорідність геополітичних уподобань у принциповому плані держави СНД ближчі між собою за внутрішнім станом та потенціалом еволюції своїх геополітичних позицій. У цьому процесі нові незалежні держави СНД прагнуть до створення стабільної системи міжнародного регіонального співробітництва - системи, що здатна забезпечити їхню політичну й економічну безпеку.

Про те, що саме *простір країн СНД є пріоритетним у зовнішній політиці РФ* свідчить не лише указ Президента Росії Б. Єльцина від 14 вересня 1995 р., у якому увесь пострадянський простір проголошується «насамперед зоною інтересів Росії», але й підтверджує надзвичайна активність у цьому напрямку російської дипломатії доби президента В. Путіна (2000-2008). Головне своє завдання РФ вбачає у тому, щоб зробити проросійськи зорієнтованими країни СНД, глави яких в період президентства Б. Єльцина (1991-1999) намагалися суперечити Москві в інтеграційних питаннях. Насамперед, ідеться про Азербайджан, Грузію, Молдову та Україну, тобто про країни, що об'єдналися свого часу в ГУАМ.

Після подій 11 вересня 2001 р., коли США активізували дипломатичну діяльність на теренах СНД, а в Центральній Азії з'явилися американські війська і військові бази, Росія опинилася перед новим геополітичним викликом. А з початком іракської кампанії США відкрито продемонстрували свій намір включити до зони своєї відповідальності економічно й стратегічно

важливий чорноморсько-каспійський регіон. Відбулися на пострадянському просторі й інші значні геополітичні зміни: розширення весною 2004 р. НАТО на Схід і його наближення до західних кордонів Росії; будівництво основного експортного трубопроводу (Актау-Баку-Тбілісі-Джейхан), формування євразійського транспортного коридору (ТЯАСБСА), що забезпечують відповідно експорт азербайджанської і казахстанської нафти та сполучення басейну Каспійського моря із Чорноморсько-Середземноморським регіоном в обхід Росії; запрошення до виконання програми ЄС «Східне партнерство» України, Білорусі, Молдови, Азербайджану, Вірменії та Грузії, що передбачає особливі відносини з ними. Захід зацікавлений у просуванні фінансованих ним енергетичних проєктів, а відтак - і у вирішенні застарілих конфліктів на пострадянському просторі, що їх Росія виявилася не лише нездатною врегулювати, а воліла б зберігати якомога довше в «замороженому» стані.

Геополітичні зміни першого десятиліття XXI ст. змусили Росію вибудовувати нову модель відносин із країнами СНД. Знаковими подіями в цьому контексті стали: спроба Росії зміцнити своє військово-морське угруповання на Каспії; активізація переговорів з розподілу дна Каспійського моря; поглиблення економічного співробітництва в межах Єдиного економічного простору у складі Росії, України, Білорусі і Казахстану. Підписані важливі угоди про довгостроковий експорт енергоносіїв і співробітництво у сфері безпеки з Туркменістаном і Узбекистаном, повернено російський контроль над постачанням енергоресурсів і електроенергії до Грузії та Вірменії.

Вагомі кроки зроблено у військовій та безпековій сфері: ідеться насамперед про трансформацію Договору про колективну безпеку (ДКБ) в Організацію Договору про колективну безпеку (ОДКБ) на саміті країн-учасниць у Душанбе 27 квітня 2003 р.; збереження російського контролю над такими об'єктами воєнної інфраструктури як космодром Байконур у Казахстані, радіолокаційна станція в Габалі (Азербайджан), звідки здійснюється супутникове спостереження за регіоном Близького і Середнього Сходу, станція космічного спостереження на Памірі («Вікно»), що дає можливість контролювати майже весь повітряний простір Сходу і Південного Сходу Азії. Уперше з часу розпаду СРСР Росія відкрила нову військову базу в Киргизстані, а також реорганізувала у військову базу дислоковану в Таджикистані 201-му російську мотострілецьку дивізію.

Символічним вододілом, який ознаменував настання нового етапу російської політики щодо країн СНД, стала Помаранчева революція в Україні. Якщо до 2004 р. періодичні торговельні війни залагоджувалися методами безкраваткової дипломатії, то після РФ перейшла до повномасштабної переоцінки ролі економічних зв'язків із країнами СНД. По-перше, було вирішено взяти максимально можливий прибуток з експорту енергоносіїв, виходячи з чого розпочато значне, іноді багаторазове, підвищення цін на газ, зняття раніше встановлених пільг щодо експорту нафти. По-друге, прийнято політичне рішення перетворити торговельні

відносини з «нелояльними» країнами СНД на інструмент постійного тиску на них. До операцій із цього «пакета» належать датовані 2006 р. заборони на ввезення м'ясо-молочної продукції з України, а також імпорту вин і коньяків з Молдови та Грузії. Політичне підґрунтя таких вибіркових заборон помітне неозброєним оком.

Новим елементом політичного курсу РФ стала відкрита підтримка маріонеткових сепаратистських режимів в Абхазії та Південній Осетії. Якщо раніше офіційна РФ твердо дотримувалася принципів територіальної цілісності пострадянських держав, то нині російський політикум пожинає плоди невваженого рішення західних країн надати статус незалежної держави Косово - колишній сербській автономії. Косовським прецедентом Росія скористалася для аналогічного вирішення заморожених конфліктів у СНД. Приводом для цього стала військова операція з «наведення конституційного ладу» в бунтівному Цхінвальському регіоні, званому у світі як Південна Осетія, розпочата офіційним Тбілісі в ніч на 8 серпня 2008 р. У відповідь на це війська Російської Федерації розпочали контр-операцію з «примушування Грузії до миру» під приводом захисту співвітчизників - військових російського миротворчого батальйону, дислокованого з 1992 р. в зоні грузинсько-осетинського конфлікту, а також осетинців, що отримали російське громадянство (їхня чисельність, за неофіційними даними, складає понад 90 % населення Цхінвальського регіону). На прикладі Південної Осетії офіційний Кремль вивчав реакцію світової спільноти на спроби Росії повернути свій колишній вплив у світі, відродження якого розпочато з невеликої переможної війни в маленькій Грузії.

Ще одним елементом політики РФ у СНД є недопущення подальшого розширення НАТО в цьому регіоні. Тут ми не спостерігаємо чогось принципово нового - РФ і раніше виступала проти прийняття постсоціалістичних країн до альянсу. Проте сьогодні ми бачимо нові нюанси - РФ натякає НАТО на можливість перегляду своїх планів щодо роботи у форматі «27». Окремі російські аналітики, які промовляють уголос те, про що думають у Кремлі, натякають на існування певної «червоної лінії», перетин якої альянсом негативно сприймуть у Москві.

Задля зміцнення позицій на пострадянському просторі Росія за президентства В. Путіна висунула низку інтеграційних проектів. Так, у жовтні 2000 р. було укладено Договір про створення Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЕс), а в 2003 р. створено Організацію Договору про колективну безпеку (ОДКБ). 19 вересня 2003 р. В. Путін підписав від імені Російської Федерації угоду про формування Єдиного економічного простору з Білоруссю, Казахстаном і Україною. 28 січня 2003 р. укладено угоду про російсько-український державний кордон, а 24 грудня 2003 р. - договір про співробітництво РФ з Україною у використанні Азовського моря і Керченської протоки.

Адміністрація В. Путіна здійснила активну політику, спрямовану на стабілізацію становища на південних кордонах Росії. Важливим у цьому сенсі стало підписання Договору про добросусідство, партнерство і

співробітництво з КНР від 16 липня 2001 р., у якому зафіксовано відмову сторін від територіальних претензій одна до одної. Для створення смуги добросусідства на південних кордонах Росія взяла участь у заснуванні в червні 2001 р. Шанхайської організації співробітництва (ШОС).

Щодо сучасного стану російсько-американських відносин, зазначимо, що російській владі вдалося попередити кризу в російсько-американських відносинах, пов'язану з грудневим (2001 р.) рішенням США про вихід з Договору по ПРО 1972 р., і укласти у 2002 р. новий договір, що передбачає значне скорочення ядерних потенціалів обох держав. 8 квітня 2010 р. президенти Росії і США підписали Договір про скорочення наступальних озброєнь (СНО-2). Договір обмежує загальну кількість розгорнутих ядерних боєзарядів 1550 одиницями для обох сторін. Згідно з документом, країнам забороняється розгортати стратегічну ядерну зброю за межами своєї території, а також уведено деякі інші обмеження.

Правову основу відносин Росії з Європейським Союзом складає Угода про партнерство і співробітництво, яка вступила в силу 1 грудня 1997 р. на термін 10 років зі щорічним автоматичним продовженням дії з 2007 р., якщо жодна зі сторін не вирішить вийти з угоди. У травні 2008 р. ЄС узгодив мандат на початок переговорів щодо підписання нової Угоди з Росією, яка б замінила чинну Угоду про партнерство і співробітництво. Рішенням Європейської Ради від 1 вересня 2008 р. роботу з розробки нової Угоди було призупинено після російсько-грузинського збройного конфлікту, але вже 5 листопада 2008 р. Європейська Комісія в документі «Комунікація Комісії до Європейської Ради щодо відносин з Росією» визначила, що переговори слід продовжити, і 2 грудня 2008 р. переговори поновилися. Євросоюз очікує, що нова Угода запровадить всеохоплююче рамкове співробітництво й матиме обов'язкову юридичну силу. Після укладання цієї Угоди ЄС та Росія мають намір створити зону вільної торгівлі.

Чинна Угода про партнерство і співробітництво РФ і ЄС заснована на таких принципах і цілях: сприяння миру і безпеці у світі, підтримка економічних норм і політичних та економічних свобод. Положення Угоди стосуються широкого спектру питань, у тому числі політичного діалогу, торгівлі товарами і послугами, бізнесу та інвестицій, співробітництва в галузі енергетики тощо.

Важливим для розуміння сучасної зовнішньої політики Росії є саміт «групи восьми», що відбувся в липні 2006 р. у Санкт-Петербурзі. Через участь у «групі восьми» РФ прагне реалізувати свою концепцію «багатополярного світу», побудовану на ідеї визнання за кожним із сильних права на «суверенну демократію», тобто права розбудовувати країну на розсуд правлячої верхівки, без надання особливої уваги прописаним у численних міжнародних документах стандартам гарантій прав людини, плюралістичної демократії і верховенства права. Також робота саміту мала засвідчити повернення Росії статусу наддержави, хоча б в одній галузі - енергетичній. Результати зустрічі «восьми» в Санкт-Петербурзі засвідчили, що, по-перше, лідери західних країн продовжуватимуть, де це можливо,

втягувати Росію у спільне поле відповідальності та прийняття рішень, по-друге, на тлі посилення глобальних і регіональних викликів, політика стосовно Кремля буде ситуативною і змінюватиметься залежно від кон'юнктури. Такою самою, кон'юнктурною і непостійною, буде і російська політика у відносинах із Заходом та його основними гравцями.

Яскравим підтвердженням цього стала політика Заходу щодо Росії після її військового втручання в грузинсько-південно-осетинський конфлікт у серпні 2008 р. У перші три тижні після конфлікту в Грузії Захід прагнув покарати Москву за непропорційне використання сили проти Грузії, у тому числі й тим, щоби відтягнути початок переговорів про укладення нової угоди ЄС-Росія. Але у вересні 2008 р., з початком світової фінансової кризи, політика щодо Росії змінилася на 180 градусів, позаяк міркування зі сфери «geopolitik» регулярно підштовхують Захід зайняти максимально толерантну позицію до політики російського керівництва.

Саме Санкт-Петербурзький саміт 2006 р. продемонстрував наміри Російської Федерації реалізувати дві стратегії на міжнародній арені: використання енергетичного важеля для досягнення власних цілей; розробка та втілення асиметричних дій для становлення себе як лідера регіонального та глобального рівня.

Перша із зазначених стратегій уже набула закінчених обрисів і вже навіть можна говорити про її наслідки. Використовуючи енергетичний важіль у взаєминах із країнами пострадянського простору, Росія демонструє намір залишити нові незалежні держави у сфері свого геополітичного впливу. Застосовуючи асиметричні дії задля повернення собі статусу регіонального і глобального лідера, Росія просуває власні інтереси і водночас відповідає такими діями на політику проникнення країн Заходу до Східної Європи, Азії та на Близький Схід. Ці дії, що спричинюють зміну усталених форм організації міжнародної системи безпеки, створених західними демократіями самостійно чи разом з Радянським Союзом, у своїй більшості мають негативний характер. Прагнення Росії повернути собі позиції наддержави, що їх мав СРСР, здебільшого не знаходять розуміння з боку світової спільноти, оскільки офіційна Москва нерідко вдається до апробованих у недалекому минулому інструментів - тиску і шантажу. Коли вони не спрацьовують, з'являються проекти на кшталт оприлюдненої в липні 2008 р. пропозиції Росії щодо створення нової архітектури безпеки від Ванкувера до Владивостока, що вписується в послідовну позицію Росії, яка має на меті вирішення трьох завдань: уникнути маргіналізації Росії в європейських безпекових питаннях, зменшити роль США у Європі і послабити НАТО. Усі ці завдання присутні в новій редакції концепції зовнішньої політики, яку президент Росії Д. Медведєв затвердив у липні 2008 р. А це також передбачає зменшення ролі ОБСЄ і підпорядкування НАТО вищому органу, щоби збільшити роль та вплив Росії в питаннях європейської безпеки. Утім, нову архітектуру безпеки, яка зменшує роль НАТО, ЄС та ОБСЄ, навряд чи підтримає більшість європейських країн.

Незважаючи на це, Москва не полишає наміру зруйнувати єдність євроатлантичного простору. У цьому контексті слід розглядати і широко анонсоване президентом Д. Медведевим прагнення Росії придбати у Франції вертольотоносці, здатні суттєво підвищити міць морально застарілого російського флоту. Аналітики вважають, що підготовка Росії до купівлі французьких вертольотоносців «Містраль» - елемент масштабної гри, спрямованої на внесення розколу до лав НАТО і ЄС. По-перше, фактично за 1,4 млрд. євро Росія планує купити у Франції лояльність щодо північного і південного газових потоків, у втіленні яких Москва вкрай зацікавлена. При цьому проект «Північний потік» конкурує з альтернативним проектом постачання каспійського газу в Європу «Набукко», який підтримує зацікавлений у диверсифікації поставок Європейський Союз.

Щодо НАТО, то можлива купівля Росією «Містраля» спровокувала внутрішню дискусію в самому альянсі на базисну для НАТО тему безпеки. Сама дискусія показала, що, коли справа торкається інтересів великих держав, думку середніх і малих не враховують. Зокрема, Польща і три держави Балтії вважають, що продавати Росії наступальне озброєння, яке потенційно може бути використане проти нинішніх або потенційних членів альянсу, означає послабити власну безпеку. Адже вже саме тільки будівництво газопроводу «Північний потік» дає Росії підстави й обґрунтування збільшити свою військову присутність у Балтійському морі. Як зазначають балтійські експерти, «у майбутньому проти країн Балтії не потрібно буде організовувати морської блокади, тому що газопровід і його охорона створили б у Балтійському морі, так чи інакше, de facto перманентну розділювальну лінію. Балтія залишиться в газопровідному мішку від Петербурга до Калінінграда. Час на реагування у разі можливої воєнної агресії скоротиться в кілька разів. Буде не відомо, здійснюють військові кораблі Росії в цьому регіоні звичайне патрулювання чи готуються до чогось зовсім іншого».

Щодо керівництва НАТО, то воно готове продавати зброю Росії, оскільки життєво важливий тиловий маршрут в Афганістан, де сьогодні воює альянс, пролягає територією Росії та її союзників із Центральної Азії. Зважаючи на сподівання Заходу, і передусім США, що Москва допоможе зупинити іранську програму щодо створення ядерної зброї і доведе до кінця переговори зі скорочення стратегічних озброєнь, заперечувати проти продажу зброї Росії провідні члени альянсу не будуть.

Таким чином, угодою про закупівлю вертольотоносців Росії вдалося показати брак рівної відповідальності в рамках НАТО і єдиного розуміння оптимальної безпеки за головним принципом: «один за всіх і всі за одного». Розхитування базових підвалин НАТО Росії сьогодні на руку. Адже потрібно просувати плани щодо створення нової системи безпеки, в основі яких, за версією росіян, має бути договір про європейську безпеку. Мета вже запропонованого проекту – «створити в галузі військово-політичної безпеки Євро-Атлантики єдиний, неподільний простір». Також згадується вимога «не зміцнювати власної безпеки за рахунок безпеки інших». Але ці умови дуже

розмиті і де-факто це тільки спровокує попит на силу. Як наслідок - договір про європейську безпеку, якби раптом був прийнятий у російській версії, мав би достатньо підстав для переформатування всього європростору з прицілом на створення регіональної біполярної системи з претензією на поділ на зони впливу. Не дивно, що до цієї ініціативи Москви і в США, і в НАТО поставилися прохолодно, оскільки свідомі того, що майбутній договір про європейську безпеку є ще однією ланкою на шляху реалізації стратегічної мети зовнішньої політики Росії - повернення статусу наддержави. Про це, крім усього іншого, свідчать: силові дії на пострадянському просторі на прикладі Грузії; наділення президента РФ повноваженнями застосовувати російські війська за кордоном без попереднього дозволу парламенту; ухвалення воєнної доктрини, у якій блок НАТО оголошується загрозою; зниження порогу для нанесення випереджувальних ядерних ударів; декларація про силовий захист співвітчизників за кордоном.

У ширшому євразійському контурі Росія прагне виробити масштабну стратегію забезпечення своїх інтересів на двох основних елементах: протидія потенційним суперникам і створення геополітичних альянсів (ситуативних або постійних) для протистояння можливим викликам безпеки. З огляду на імпульсивний характер політики щодо Китаю, це призвело до висунення концепції «стратегічного трикутника» у складі РФ-КНР-Індія. Зміна офіційної позиції Москви стосовно Південної Азії та АТР стала наслідком дії двох чинників: усвідомлення неможливості реалізувати західний вектор у межах, які б задовольнили Росію, і опрацювання концепції стримування «китайської загрози» шляхом максимального зближення зовнішньополітичних курсів двох країн.

Ключовим і необхідним моментом, який сьогодні вкрай необхідний для російського керівництва, є створення позитивного іміджу політично стабільної країни зі швидкими темпами економічного зростання, успішною та активною зовнішньою політикою.

Активна міжнародна діяльність білоруського уряду, поживлення суспільно-політичної та наукової думки призвели до формування кількох геополітичних концепцій. Переважала тоді концепція, сформульована Є. Шушкевичем: Білорусь є «мостом» (або одним з «мостів») між Західною і Східною Європою. Білоруська земля, яка впродовж віків була ареною конфронтації між Заходом і Сходом, повинна стати нарешті тим тереном, де Захід і Схід зустрінуться як добрі сусіди. На підставі цієї концепції формувалася білоруська зовнішня політика. Білоруський народний фронт пропонував інший підхід. З. Позняк пов'язував майбутнє Білорусі з виходом із СНД і початком створення Спільноти Країн Балтійсько-Чорноморського регіону. Він негативно оцінював концепцію «мосту»: «Білорусь це Європа і «моста» або «коня на переправі» їй міняти не треба. Це є зневагою для нас, і ні до чого доброго не допровадить». Керівник БНФ передбачав, що «білоруський міст» досить швидко перетвориться на аванпост нової російської геополітики. Представники білоруської соціал-демократії виступили з ідеєю нейтралітету або політики рівноваги між Росією, Польщею

та Україною. Комуністи, які зберегли міцні позиції в системі державної влади і серед директорів великих підприємств, висловились за тісний зв'язок з Росією.

Після кривавих московських подій жовтня 1993 р., коли конфронтація парламенту Росії з Б. Єльциним закінчилась перемогою президента, геополітична ситуація Білорусі погіршилась. У білоруській політиці зміцнилися проросійські позиції. Це було також наслідком кількарізового підвищення російською стороною цін на газ і нафту. Проросійські позиції частини білоруської влади представляв прем'єр уряду В'ячеслав Кебіч, який поступово концентрував у своїх руках реальну політичну владу і монополізував сферу білорусько-російських контактів. У другій половині 1993 р. він розпочав виразну боротьбу проти політичної лінії Є. Шушкевича. В. Кебіч стверджував, що вихід Білорусі з кризи можливий тільки на шляху зміцнення господарських і політичних взаємин з Росією. Він допускав навіть можливість відмови від частини суверенітету. Восени 1993 р. В. Кебіч виступив з пропозицією про приєднання Білорусі до Договору про колективну безпеку країн СНД, що суперечило Декларації про незалежність. С. Шушкевич заперечив проти цього. Верховна Рада однак підтримала прем'єра, і Білорусь підписала угоду.

Зростання проросійських тенденцій у білоруській політиці не знайшло опору в суспільстві. Як і в 1917-1921 рр., білоруський народ не виявив волі та рішучості в захисті своєї незалежності. На застереження інтелігенції офіційні засоби масової інформації відповіли звинуваченнями в «націоналістичній русофобії» і посиленням пропаганди, яка доводила, що тільки Росія здатна врятувати Білорусь від повного економічного краху. Конфронтація між В. Кебічем і С. Шушкевичем закінчилась у січні 1994 р., коли Верховна Рада усунула останнього з посади голови.

Весна і літо 1994 р. пройшли для Білорусі під знаком президентських виборів. Серед шести кандидатів у президенти тільки три (Є. Шушкевич, З. Позняк і В. Кебіч) мали цілісні програми розвитку країни. Поважне місце в них належало геополітичним аспектам. Є. Шушкевич і далі підтримував ідею «білоруського мосту» між Заходом і Сходом. З. Позняк залишився прибічником Спільноти Держав Балтійсько-Чорноморського регіону, який поступово буде інтегруватися в об'єднану Європу. В. Кебіч активно розігрував «російську карту». Однак у грі за майбутнє Білорусі голова уряду раптом зустрів гідного конкурента. Ним став депутат Верховної Ради, голова так званої «антикорупційної комісії» О. Лукашенко. У травні 1994 р. він виступив у Державній Думі Росії, обіцяючи у випадку своєї перемоги на президентських виборах проводити рішучу політику інтеграції з Росією. Лукашенко поступово здобував імідж «борця з корупцією», захисника «простих людей». Він безупинно критикував корупцію в урядових сферах, засуджував «націоналістів» (С. Шушкевича і З. Позняка), які нібито «знищили» СРСР і господарські зв'язки Білорусі з Росією. О. Лукашенко прийшов до влади на хвилі демагогії та популізму. Таким чином, переміг

кандидат, який 27 серпня 1991 р. був серед тих (небагатьох) депутатів Верховної Ради Білоруської РСР, які голосували проти незалежності країни.

Через декілька днів після перемоги у виступі на урочистостях, присвячених незалежності Білорусі, президент рішуче оголосив, що «головним напрямком закордонної політики Білорусі залишиться російський напрям». Свій перший офіційний візит О. Лукашенко здійснив до Москви. Однією з головних тем засобів масової інформації стала тема СНД як фундаменту відродження Радянського Союзу. О. Лукашенко почав поширювати ідею об'єднання «братніх слов'янських народів», яку в минулі століття часто використовували царські уряди для московської експансії в українські, білоруські землі й на Балкани. Це було не випадково: президент Білорусі став виразником відродження імперських амбіцій нової Росії.

Президент О. Лукашенко цілковито підпорядкував Росії білоруську економічну політику, у 1995 р. Білорусь і Російська Федерація утворили єдиний митний простір. Відповідно до російських інтересів, у травні 1995 р. білоруському суспільству було накинута референдум у справі білоруської мови, культури та історії, а також економічної інтеграції з Росією. Агресивна пропаганда разом із забороною незалежних видавництв принесли очікувані наслідки: зміну державних символів і фактичну ліквідацію статусу державної білоруської мови.

У квітні 1996 р. в Москві було підписано угоду про Співдружність Росії та Білорусі. У листопаді 1996 р. Росія ще раз рішуче підтримала О. Лукашенка під час референдуму, який було проведено з порушенням Конституції та законів Білорусі. Унаслідок референдуму президент розпустив парламент і створив двопалатні Національні збори, які повинні були приховати факт встановлення в Білорусі режиму особистої влади президента.

Неприємною несподіванкою для О. Лукашенка стало *гостре засудження референдуму та його результатів на конференції ОБСЄ, що відбулась у Лісабоні (грудень 1996 р.).* Навіть підтримка, надана російською стороною, не стримала Раду Європи від виключення Білорусі з асоційованих членів цієї організації. У лютому 1997 р. Рада міністрів Європейського Союзу заявила про нелегітимність конституційного референдуму 1996 р. і припинила надання Білорусі всіх видів спеціальної допомоги за винятком гуманітарної. І нарешті, Національним Зборам Білорусі було відмовлено у представництві в Парламентській асамблеї ОБСЄ.

Улітку 1998 р., після того як уряд Білорусі зажадав, щоб іноземні представництва звільнили свої резиденції в дипломатичному містечку Дрозди задля проведення там капітального ремонту, вибухнув міжнародний скандал. США, Великобританія, Франція, Німеччина, Греція, Італія і Японія відкликали своїх послів з Мінська на знак протесту проти порушення Віденської конвенції. Після цього інциденту зв'язки Білорусі з країнами Заходу фактично припинилися.

Попри переобрання 19 грудня 2010 р. О. Лукашенка президентом Білорусі на четвертий термін, Захід фактично досі не визнає його

легітимності. Натомість президент Білорусі вміло експлуатує ідею створення Союзної Держави Білорусі і Росії для підтримання економічної стабільності в країні і отримання від Росії гарантій міжнародної безпеки. Ногою мета - стати самодостатнім керівником незалежного державного утворення, навіть без достатніх національних атрибутів. Незалежність Білорусі тримається на інституті президентства. Союз із Росією гарантує опору економіці Білорусі, а отже, існуючому політичному режимові.

Білорусь, з одного боку, є чітко вираженим об'єктом геоекономічного впливу, до того ж специфічно одновекторного - фактично, лише Росії. Але, з другого боку, зовнішньополітична активність на пострадянських теренах дозволила Білорусі стати суб'єктом геополітики в межах СНД та впливати на геополітичну атмосферу ширшого європейського виміру. Що стосується теренів СНД, Білорусь є учасником усіх інтеграційних проектів, ініційованих офіційною Москвою: разом з Росією, Казахстаном, Таджикистаном і Киргизстаном вона входить до Євразійського економічного союзу (ЄврАзЕС); є учасником Організації Договору про колективну безпеку (ОДКБ), до якої входять вищезазначені країни і Вірменія; разом з РФ і Казахстаном Білорусь є учасником Митного союзу в рамках Єдиного економічного простору (ЄЕП).

Утім, аналіз динаміки білорусько-російських відносин засвідчує їх стагнацію, що підтвердила не лише енергоресурсна криза, яка мала місце у двосторонніх взаєминах на рубежі 2006-2007 рр. і у 2010 р., але й різне бачення сторонами перспектив Союзної держави Білорусі і Росії. Дії офіційного Мінська у відповідь на намір Кремля значно збільшити ціну на імпортований з Росії природний газ (призупинка постачання російської нафти до Європи нафтопроводами «Дружба-1» і «Дружба-2») продемонстрували наявність серйозних економічних і політичних суперечностей у взаєминах двох держав.

Білоруська сторона, на думку російських аналітиків, не надто поспішає створювати спільний ринок у межах Союзної держави, гальмуючи проведення економічних реформ, які б наблизили планову економіку Білорусі до ринкової моделі, в рамках якої розвивається російська економіка. Мінськ цілком свідомо перешкоджає створенню транснаціональних фінансово-промислових груп, валютній інтеграції з Росією, у якій президент О. Лукашенко вбачає загрозу незалежності Білорусі. Питання запровадження на території двох держав єдиної валюти (російського рубля), попри рішення про її введення у 2005 р., сьогодні білоруська сторона навіть не розглядає. Не надто поспішає офіційний Мінськ гармонізувати з російським національне валютне і фінансове законодавство. До того ж, білоруські й російські товаровиробники дедалі частіше конкурують між собою у сфері експортних операцій на ринку Євросоюзу.

Нафтогазовий конфлікт із Росією засвідчив неефективність і збитковість білоруської моделі економіки, її залежність від зовнішніх джерел постачання енергоносіїв, продемонстрував дотаційний характер білоруської економіки. Російські аналітики вважають, що постачаючи

природний газ і нафту в Білорусь за пільговими цінами, Москва до 2007 р. дотувала Мінськ (якщо брати до уваги західноєвропейські ціни на енергоносії) на суму, еквівалентну 10 млрд. дол. щорічно, що майже дорівнює прибутковій частині річного державного бюджету Білорусі (у 2007 р. непрямі дотації РФ в економіку Білорусі, зі слів російського прем'єра В. Путіна, склали 5,8 млрд. дол.). Також білоруська сторона активно реалізувала свою продукцію на російському ринку, не сплачуючи при цьому ввізного мита (третина білоруського експорту припадає на Росію і майже 50 % - на країни ЄС). До 2007 р. промисловість Білорусі працювала переважно на дешевому російському газі (майже 95 % великих і середніх підприємств), використовуючи пільгову російську нафту і дешеві російську й українську електроенергію. Крім того, енергоємна продукція білоруського машинобудівного комплексу експортувалась переважно до Росії та України.

Нафтогазовий конфлікт та інші торгівельні війни (цукрова, тютюнова, кондитерська, пивна) з Росією змусили білоруське керівництво звернути свої погляди в бік Азербайджану, Венесуели та Ірану, які мають стати альтернативою Росії в постачанні нафти, ухвалити рішення про будівництво власної атомної електростанції і сподіватися на значне збільшення тарифів на транзит російських енергоресурсів білоруською територією.

Головною перешкодою на шляху створення Союзної держави Білорусі й Росії, як уважає російська сторона, є прагнення білоруського керівництва зберегти суверенітет і незалежність своєї держави, що ніяк не корелюється з намірами Росії інкорпорувати Білорусь до свого складу. Не відповідає російським геополітичним інтересам і головний зовнішньополітичний принцип Білорусі - ба-гатовекторність, особливо у світлі заяв О. Лукашенка про те, що велика активність на російському зовнішньополітичному напрямі, завдала вагомих збитків відносинам Білорусі із західним світом.

Не в змозі відновити режим забезпечення господарських потреб республіки дешевими російськими енергоносіями, керівництво Білорусі має намір компенсувати їх виставленням рахунків Російській Федерації за охорону білоруськими прикордонниками «союзного» кордону, утримання так званого регіонального військового угруповання і базування на території Білорусі двох російських військових об'єктів. Росія вважає таку постановку питання неправомірною, оскільки на утримання так званого регіонального військового угруповання, тобто збройних сил Білорусі, з російського бюджету щороку виділяється 295 млн. російських рублів, 125 млн. з яких надходить безпосередньо міністерству оборони Білорусі. Ще 135 млн. російських рублів РФ виділяє, за даними російських джерел, для підготовки білоруських військовослужбовців, на заходи з боротьби з тероризмом, охорону білоруських залізниць, воєнно-технічні програми. На облаштування білоруської ділянки кордону Союзної держави у 2002-2006 рр. Росія витратила близько 1 млрд. рублів.

Російські військові об'єкти на території Білорусі - радіолокаційна станція (РЛС) «Волга», системи попередження про ракетний напад в Ганцевичах під Барановичами і центр управління підводними човнами

«Антей» у Вілейці функціонують у рамках російсько-білоруської угоди від 1995 р., термін дії якої закінчується у 2020 р. Цю угоду укладено в обмін на списання білоруського боргу за поставлений з РФ природний газ на суму 1 млрд дол. (так званий «нульовий варіант»). Певною компенсацією за несплату податків і орендних платежів є безкоштовне надання РФ білоруським збройним силам своїх полігонів, відповідної техніки та бойових комплек-сів для навчань. Однак усі ці російські «компенсації» - ніщо у порівнянні з 21-25 млрд дол., що їх мала б витратити Росія для створення подібних об'єктів на власній території.

Росія зацікавлена у використанні військової і прикордонної інфраструктури Білорусі навіть за умови гіпотетичної зміни її зовнішньополітичної орієнтації. Втрата стратегічних військових об'єктів у Білорусі здатна завдати національній безпеці Росії збитків, що їх можна порівняти з тими, яких вона зазнала на початку 1990-х рр. у Латвії, коли змушена була ліквідувати РЛС в Скрунді вартістю близько 2 млрд. дол. Без союзу з Мінськом РФ автоматично втратить стратегічно важливий форпост на західному напрямку, кордони НАТО наблизяться до Смоленська, Пскова і Санкт-Петербурга, а доля Калінінградського анклав стане ще більш невизначеною.

Важлива Білорусь для Росії також і економічно. І не лише тому, що товарообіг між двома країнами перевищив 20 млрд дол. (за цим показником Білорусь поступається лише Німеччині, Нідерландам, Італії, КНР і Україні), але й через те, що білоруський ВПК фактично складає єдине ціле з російським і є частиною машинобудівного комплексу, сформованого ще в СРСР. У співпраці зі 120 білоруськими виробничими підприємствами і конструкторськими бюро російський оборонний комплекс виробляє понад 1,6 тис. видів продукції спеціального призначення. Крім того, понад 8 тис. білоруських і російських підприємств пов'язані між собою взаємними поставками, а майже 70 % зовнішньоторговельних операцій Росії з країнами ЄС здійснюється через білоруський транспортний коридор (підприємства концерну «Белнафтохім» щорічно перекачують до Європи 85 млн т нафти, а РАО «Газпром» транспортує через Білорусь близько 30 % експортованого газу). Щоправда, значною є й залежність білоруської економіки від постачання російських енергоносіїв: зі споживаних щороку Білоруссю близько 21 млрд куб. м газу і 19 млн т нафти, лише 13-15 % становлять власні ресурси. Видобування нафти (близько 1,8 млн т) покриває потреби країни на 20 %.

Зовні може здатися, що Білорусь - єдиний надійний плацдарм Росії у Східній Європі, країна, у якій Москва має всеосяжний вплив на економіку і політику. Це лише почасти так. Перебуваючи при владі з 1994 р., О. Лукашенко жорстко контролює ситуацію у своїй країні. Коли ж відносини з Росією погіршуються, він віртуозно демонструє готовність до стратегічного переорієнтування. У минулому так бувало не раз, і завжди така гра приносила свої плоди. Вона посилювала позиції Мінська на переговорах із Москвою і давала можливість домагатися від росіян поступок: чергових

фінансових дотацій і знижку в ціні на постачання енергоносіїв. Це у свою чергу дозволяло білоруському президентові розвивати економіку Білорусі і зміцнювати в країні свою особисту владу.

У результаті цього економічна ситуація в Білорусі багато років залишалася стабільною, що в очах багатьох мешканців країн пострадянського простору створювало особливу привабливість режимові. Платою за цю політику стали майже некапіталізована економіка, неконкурентоспроможна продукція, а також посилення економічної, енергетичної та політичної залежності Білорусі від Росії. Але в умовах, коли Москва демонструє готовність жорстко відстоювати свої позиції на пострадянському просторі, розглядаючи країни з колишнього СРСР як зону історичного впливу Росії, Мінськ не може не тривожити дедалі більша залежність від свого партнера по Союзній державі.

Щодо відносин Білорусі з іншими сусідніми державами, їх розвиток є неоднорідним. Взаємини з Україною, що регулюються Договором про дружбу, добросусідство та співробітництво від 17 липня 1995 р. та українсько-білоруським договором про державний кордон від 12 травня 1997 р., є доволі динамічними і характеризують невпинним зростанням товарообігу між державами. Взаємини Білорусі з іншими сусідніми державами - Литвою, Латвією та Польщею, залишаються доволі суперечливими, однак це не стосується їх економічної складової. Так, наприклад, товарообіг Білорусі з Литвою становить 700 млн дол. на рік, що свідчить про зацікавленість Литви в розширенні економічних зв'язків з Білоруссю, адже велика частка доходної частини її бюджету формується за рахунок транзиту вантажів. Білоруські вантажі, зокрема, становлять 20 % усіх вантажів, що їх перевозить Литовська залізниця і 25 % вантажів, що відправляються Білоруссю через Клайпедський морський порт у Литві.

Взаємини Білорусі й Латвії, попри те, що територія останньої є важливим транзитним коридором для транспортування білоруської продукції до Європи, розвиваються, з погляду офіційного Мінська, "не так динамічно через жорстку орієнтацію Латвії на Європейський Союз і майже цілковите виконання нею його вимог". Білорусько-польські відносини до 2010 р. були досить напруженими і супроводжувались взаємними висилками дипломатів, критикою режиму О. Лукашенка польською стороною, утисками в Білорусі Союзу поляків Білорусі тощо. Незважаючи на це, товарообіг між двома державами постійно зростає.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що білоруська влада виявилась здатною оптимально використовувати переваги геополітичного становища своєї країни і робити несподівано сильні ходи в пошуках союзників, а також опиратися зовнішньому тиску. Президент Білорусі досить уміло використовує суперечності між впливовими на міжнародній арені державами (такими як США, КНР, Росія тощо), здобуваючи для своєї держави політичні та економічні дивіденди. Показовою в цьому сенсі є нормалізація співпраці Білорусі з ЄС та МВФ у 2008-2010 рр., що збіглося з припиненням постачання російських енергоносіїв до Білорусі за пільговими цінами. У

результаті поновлення відносин з Брюсселем Білорусь отримала запрошення до участі у виконанні програми ЄС «Східне партнерство», а співпраця з МВФ дозволила отримати кредити на суму 1,5 млрд. дол.

Однак спостерігаючи за неадекватною реакцією чинної білоруської влади на протести опозиції щодо результатів президентських виборів 19 грудня 2010 р., більшість аналітиків схильна вважати, що репресивні заходи О. Лукашенка стосовно опозиції означають повернення Білорусі на російські геополітичні рейки після нетривалого потепління відносин із Заходом.

Серед країн СНД геополітичне становище Молдови є чи не найскладнішим як у результаті підвищеного інтересу до неї з боку Румунії, України та Росії, так і у зв'язку зі складною внутрішньополітичною та економічною ситуацією, вийти з якої власними силами Молдова неспроможна. Наближення ЄС і НАТО до кордонів Молдови створило принципово нову геополітичну ситуацію, що вимагає від молдовського керівництва рішучих кроків у проведенні економічних реформ, які мають стати запорукою майбутньої євроінтеграції Молдови. Одним із центральних завдань стало підключення країни до важливих європейських комунікацій, зокрема транспортних коридорів. Важливим кроком у цьому напрямку є відкриття у березні 2009 року в придунайському селі Джурджулешти портового терміналу, що засвідчило перетворення Молдови на морську державу.

Пріоритетними завданнями своєї зовнішньої політики Молдова визначила розвиток відносин взаємовигідного співробітництва з країнами-сусідами (Україною і Румунією), поглиблення регіональних інтеграційних процесів, інтеграцію до Європейського Союзу, знаходження балансу у взаєминах з Росією і США, вихід на якісно новий рівень двостороннього співробітництва з країнами Азії, Африки і Близького Сходу, вигідну для себе діяльність у міжнародних організаціях. У реалізації цих завдань зроблено розрахунок на допомогу впливових представників молдавської діаспори, яка є досить чисельною в Ізраїлі, Німеччині, Франції, Канаді, США, Португалії, Болгарії та Греції.

Згідно з конституцією 1994 р., Республіка Молдова є нейтральною державою. Цей статус не дозволяє їй мати на своїй території військові бази інших країн. Молдова є членом ряду авторитетних міжнародних організацій: ООН (з 2 березня 1992), Ради Європи (з липня 1995), СОТ (з 2001). У липні 1998 р. Молдова підписала Угоду про партнерство і співробітництво з Європейським Союзом. Вона є учасником програми НАТО «Партнерство заради миру».

Найважливішими партнерами Молдови на міжнародній арені є Румунія, Україна та Росія. Вхідження Румунії до складу НАТО створило ситуацію, коли Північноатлантичний альянс став безпосереднім сусідом Молдови на її західному кордоні. Ця обставина, а також зближення позицій Росії та членів НАТО з питань спільної боротьби зі світовим тероризмом після трагічних подій 11 вересня 2001 р. у США, спонукали керівництво Молдови зайняти лояльні -шу позицію до НАТО і шукати вигоди від змін,

що відбулися в міжнародній політиці. Молдова поставила перед НАТО питання про те, щоб прирівняти сепаратизм Придністровського регіону до тероризму та залучити Північноатлантичний альянс до врегулювання придністровської проблеми. На розвитку відносин Молдови з Румунією негативно позначається затягування з румунського боку ратифікації базового політичного Договору про привілейоване партнерство між двома державами, парафорованого у квітні 2000 р., та виношування окремими політичними силами цієї країни планів щодо приєднання Молдови до Румунії на підставі спільності мови, культури та історичного минулого.

Українсько-молдовські взаємини ґрунтуються на низці міждержавних договорів, головними з яких є базовий Договір про дружбу і співробітництво Молдови й України від 23 жовтня 1992 р., Договір про взаємне визнання кордонів 1994 р., що трансформувався в Договір про державний кордон та Додатковий протокол до нього про передачу у власність Україні ділянки автодороги Одеса-Рені в районі населеного пункту Паланка, підписаний у серпні 1999 р. Передавши Україні восьмикілометрову ділянку автодороги Одеса-Рені Молдова натомість отримала від України ділянку землі на березі Дунаю в районі с. Джурджулешть, що дало змогу їй стати де-факто морською державою та побудувати на березі Дунаю свій нафтотермінал.

Молдовсько-російські відносини до 2001 р. регулювалися Договором про принципи міждержавних відносин РРФСР та Молдавської РСР від 22 вересня 1990 р. та Додатковим протоколом до нього від 10 лютого 1995 р. Щоправда Москва не ратифікувала ні договір, ні додатковий протокол, а Молдова ратифікувала лише базовий договір. 2001 р. у ході візиту Президента Молдови В. Вороніна до Москви було підписано базовий політичний молдавсько-російський договір, що відповідає інтересам обох країн.

РФ вкрай зацікавлена в поглибленні економічного співробітництва з РМ, адже частка Росії в зовнішній торгівлі Молдови становить близько 40 % (62 % в експорті і 29 % в імпорті). Зацікавленість Росії в розвитку двосторонніх відносин зумовлена наявністю в Молдові розвинутого агропромислового комплексу та галузей легкої, електронної та радіотехнічної промисловості, а також можливістю виходу через територію Молдови на ринки західних та балканських країн. Молдова зацікавлена у ввозі з Росії енергоносіїв, ділової деревини, автомобілів, целюлозно-паперової продукції, будівельної техніки. Вона також намагається зберегти і розширити російський ринок для своєї агропродукції.

Росія могла б активніше сприяти врегулюванню придністровської проблеми, проте заважають імперські традиції і амбіції, наслідком чого є небажання прискорити виведення майна та озброєння колишньої 14-ї армії з території Придністров'я, попри рішення щодо цього питання, прийняте на Стамбульському саміті ОБСЄ в листопаді 1999 р. У 2003 р. офіційний Кремль запропонував для врегулювання придністровської проблеми так званий «план Д. Козака», що передбачав створення федеративної держави Молдови, складова якої – Придністров'я - отримувала право в будь-який час

вийти з федерації і набути незалежного статусу. Передбачав це план і 20-річну пролонгацію перебування в Придністров'ї 14-ї російської армії. Утім, Молдова відмовилася його парафувати, наслідком чого стало значне скорочення обсягів зовнішньої торгівлі між країнами, що завдало відчутного удару по економіці Молдови.

Після провалу російського «плану Д. Козака» зі створення спільної держави Молдови і Придністров'я в 2003 р. інтеграція до ЄС і європеїзація країни стали головною стратегічною метою уряду Молдови. Євроінтеграційний курс проводиться Молдовою послідовніше, ніж іншими країнами СНД, і користується підтримкою переважної більшості населення країни. Про те, що інтеграція до ЄС стала головним пріоритетом провладного «Альянсу за євроінтеграцію Молдови», свідчить зміна геополітичних орієнтирів РМ, а саме: перебудова відносин нової влади Молдови з Румунією та Росією. Зокрема, демократично-ліберальне керівництво країни повністю змінило акценти у діалозі з Румунією: запровадило кардинально інший підхід до процесу видачі румунських паспортів населенню Молдови і відійшло від вимог обов'язкового підписання з Румунією базового політичного договору та договору про державний кордон, які за президентства В. Вороніна вважалися «ключовими» документами для встановлення відносин привілейованого партнерства. Це не могло сподобатися Росії, яка завжди вважала Молдову зоною виключно свого впливу та інтересів. Це більше загострив ситуацію в.о. президента Молдови М. Гімпу. Спочатку він відмовився брати участь у Параді Перемоги в Москві 9 травня 2010 р., потім оголосив 28 червня Днем радянської окупації Молдови. У відповідь на це Росія запровадила обмеження на імпорт молдовської виноробної продукції, що стало своєрідним покаранням за спробу молдовського керівництва здійснювати незалежну від Москви зовнішню політику і політику національної пам'яті.

Зовнішня політика країн Балтії

Зовнішня політика країн Балтії тісно пов'язана з особливостями розвитку їхньої політичної ідентичності. Формування основних цілей зовнішньої політики та політики безпеки балтійських держав – зміцнення державного суверенітету та приєднання до європейського інтеграційного процесу – проходило в умовах «інтеграційної дилеми». «*Інтеграційна дилема*» у сучасній інтерпретації в сучасних визначається як протиріччя між процесами будування держави-нації та процесом європейської інтеграції, що призводить до напруження між зовнішньою та внутрішньою політикою. Проте з точки зору конструктивізму, ця дилема набула іншого характеру: Європа та держава-нація є взаємодоповнюючими категоріями.

При висвітленні цього питання ми будемо послуговуватись *теорією малих держав* в аспекті здійснення малими державами зовнішньої політики, тому що вона найкраще описує парадигму поведінки малих держав в міжнародних відносинах. Країни Балтії є малими державами з точки зору географічних розмірів, кількості населення та ступеня впливу на міжнародні справи. Концепція складної взаємозалежності використовується як

доповнення до теорії малих держав в трактуванні міждержавного співробітництва, уразливості при взаємозалежності і вибору варіанту політики безпеки балтійських країн. Адже країни Балтії бажали приєднатися до НАТО для отримання гарантій своєї «жорсткої» безпеки, а до ЄС – для отримання гарантій «м'якої» безпеки.

Після відновлення незалежності країни Балтії зіткнулися з проблемою вибору подальшого напрямку розвитку. Ми приділимо увагу трьом основним, на нашу думку, варіантам, що могли вплинути на формування зовнішньої політики країн Балтії.

Першим розглядався варіант нейтралітету. Ідея нейтралітету не пішла далі дискусій серед політичної еліти через такі причини: По-перше, нейтралітет був альтернативою членству в Союзі під час біполярної системи міжнародних відносин. Він ґрунтувався на концепціях суверенітету і незалежності політики та на ідеї об'єктивно існуючих загроз. У результаті зміни міжнародної ситуації ідея нейтралітету втратила свою життєздатність як засіб забезпечення безпеки. Багато дослідників в країнах Балтії стверджували, що нейтралітет існує лише під час війни або якщо війна є цілком ймовірною. Ситуація ж в Європі не передбачала виникнення війни, тому необхідність дотримуватися нейтралітету, на їхню думку, втратила свою актуальність. Друга причина, чому ця політика зазнала невдачі, була пов'язана з історичним досвідом балтійських країн дотримання політики нейтралітету країни в 1930-х роках, коли це не допомогло країні і вона була приєднана до СРСР. По-третє, нейтралітет розглядався як перешкода майбутній інтеграції країн Балтії у західні структури безпеки. І, нарешті, останній аргумент, який зміцнив позицію політичної еліти країн Балтії відмовитися від політики нейтралітету, стосувався Росії: Росія продовжувала розглядати країни Балтії в контексті своїх геополітичних інтересів.

Другий варіант стосувався ідеї створення військового альянсу трьох країн Балтії. Проте балтійські держави не підтримали цю ідею через його слабкість і неможливість самотійно протистояти зовнішнім загрозам. У той же час в усіх трьох країнах Балтії сама ідея співробітництва не відкидалася, але йшлося про створення спільних інституцій, а не наднаціональних органів, які мали б дорадчий характер і координували дії цих країн у питанні європейської та євроатлантичної інтеграції.

Третій найбільш привабливий і прийнятний варіант для країн Балтії стосувався інтеграції в західні інституції безпеки. В цьому питанні всі три країни Балтії були одностайними. Прагнення країн Балтії вступити до ЄС і НАТО було зумовлено бажанням позбутися впливу Росії та перейти відповідно до протилежного табору, табору демократичної Європи, що забезпечує власну безпеку та добробут за допомогою НАТО та ЄС. Для країн Балтії ці дві організації – уособлення стабільності європейського континенту як єдина альтернатива Росії та її прагненням всеохоплюючого впливу на території колишнього СРСР. Тому членство в НАТО та ЄС, закріплене в концепціях національної безпеки, висувалася як головна мета зовнішньої політики країн Балтії. Геополітичне розташування, кількість населення,

територіальні розміри, нездатність самостійно впоратися з викликами безпеки залишали за країнами Балтії невеликий простір для маневрування: або членство в євроатлантичних структурах, або визнання себе частиною геополітичного простору Росії, що могло статися у разі закріплення за цими країнами нейтрального статусу. Дивлячись на ставлення країн Балтії до Росії, членство в НАТО та ЄС слід розглядати як єдиний прийнятний варіант подальшого існування балтійських держав.

Для країн Балтії головне місце у відносинах з США посідала проблема отримання повної підтримки з боку останньої в питанні забезпечення їхньої безпеки. Для країн Балтії було вкрай необхідне подальше залучення США в Європу, так як самі європейські країни проявили меншу зацікавленість ніж США у питанні інтеграції країн Балтії в Європу. Країни Балтії, бажаючи вступити до НАТО, сприяли впровадженню американської політики в регіоні, намагаючись своєю беззаперечною підтримкою підштовхнути США до прискорення залучення цих країн до трансатлантичних структур.

Проамериканська політика країн Балтії пояснюється кількома причинами. По-перше, одразу після відновлення незалежності саме американці запевнили країни Балтії в тому, що сприятимуть швидкому виводу російських військ з їхньої території та перспективі їхнього членства в НАТО. По-друге, США ніколи не визнавали законним акт приєднання балтійських країн до СРСР. По-третє, це звичайний прагматизм: США залишилися єдиною наддержавою у світі, й ігнорувати їх не в змозі ані Росія, ані будь-яка інша держава.

Проте під час президентства Б. Клінтона балтійським державам не вдалося заручитися цілковитою підтримкою США. Дійсно, США були зацікавлені у подальшому посиленні та зміцненні свого впливу в регіоні Балтійського моря, але одночасно США не були зацікавлені у погіршенні відносин з Росією, що могло призвести до виникнення нового витка напруження між ними. Адміністрація Б. Клінтона у своїй політиці стосовно країн Балтії відштовхувалася від так званої ідеї „логіки розширення”. Зміст її полягав в тому, що розширення євроатлантичних інституцій було цілком природним процесом, і майбутні члени відповідно мають стати частиною Європи, якої вони були позбавлені під час „холодної війни”. Бажання стати членами ЄС та НАТО розглядалося як необхідний елемент повноцінної європейської країни. Це означало, що США не виключали країни Балтії з процесу розширення НАТО. Але конкретного сценарію розвитку не було, а отже, не було відомо, коли ці країни зможуть приєднатися до євроатлантичного простору безпеки. Під час президентства Б. Клінтона питання про членство країн Балтії в НАТО не стояло на порядку денному, і відповідно майбутнє країн Балтії залежало від політики нового президента та його адміністрації.

Лише під час президентства Дж. Буша-молодшого став можливим вступ країн Балтії до НАТО. До цього призвели такі події: по-перше, прихід до влади в Росії В. Путіна, що призвів до відходу від застарілих принципів зовнішньої політики Росії, особливо стосовно питання щодо розширення

НАТО на Схід. Фактично це означало, що Росія, хоча і не в захваті від ідеї наближення НАТО до її кордонів, проте не буде перешкоджати вступу країн Балтії, тобто це не призведе до ескалації напруження в регіоні Балтійського моря. По-друге, після подій 11 вересня 2001 р. перемогли політичні критерії розширення НАТО. Ситуація, яка склалася у внутрішньоатлантичних відносинах після 11 вересня, проблема «неадекватності» НАТО новим викликам та загрозам змусили і сам альянс наполягати на розширенні за максимально можливим варіантом і не відкладати питання на майбутнє. Саме розширення НАТО як у кількісному відношенні, так і в плані поширення сфери його активності на нові регіони стає одним з важливих шляхів подолання кризи ідентичності Альянсу.

США були зацікавлені в розширенні Альянсу на Схід так само, як і країни Балтії, отже, розширення було ініціативою, що мало взаємний інтерес. Підтримавши розширення Альянсу, США максимізували свою власну міць і силу в уніполярному світі. США були зацікавлені продовжувати мати вплив в європейській зовнішній політиці та політиці безпеки, особливо коли ЄС рухається в бік відокремлення. США були потрібні надійні союзники, які б беззаперечно підтримували політику США у світі й були б надійними захисниками американських інтересів в ЄС. У свою чергу країни Балтії шукали і отримали в особі США надійного союзника, що сприяв їх вступу до НАТО, а отже, виконанню основної зовнішньополітичної мети - отримання надійних гарантій безпеки, загрозу якій балтійські держави вбачали в Росії, в її намаганнях залишити ці країни в зоні свого впливу.

Відносини між країнами Балтії та Росією можна охарактеризувати як стабільно недружні. Прозахідна, а точніше, проамериканська політика країн Балтії протягом всього періоду після поновлення незалежності не залишала сумнівів, що це призведе до погіршення відносин з Росією. Росія, зі свого боку, не могла не зважати на позицію США, НАТО та ЄС стосовно цих країн. Її розрахунки на те, що цей регіон залишиться після «холодної війни» в зоні її впливу не виправдалися: США не збиралися втрачати можливість закріпитися в регіоні, спираючись на зацікавленість самих країн Балтії у посиленні їх присутності та впливу. Балтійські країни розуміли, що лише підтримка з боку США стане гарантією їх інтеграції у західне співтовариство. У той же час жодна з цих країн не досягла б успіху, якби із самого початку не провадила чітку зовнішню політику, спрямовану на повноправний вступ до євроатлантичних структур. Росія стратегічно програла цей регіон, що чітко простежується провалом її ініціатив у середині 1990-х рр. Звісно, в програші політики Росії в регіоні не останню роль відіграли США, які з успіхом втілили свою політику стосовно країн Балтії – домоглися вступу цих країн до НАТО. Росія вже наприкінці 1990-х рр. зрозуміла, що вплинути на перебіг подій не в змозі, а варіант конфронтації, що виник під час загострення Косовської кризи, коли відносини між НАТО і Росією заморозилися на рік, продемонструвавши свою неефективність передусім для Росії. Росія мала вибір: або залишатися і далі осторонь всіх інтеграційних процесів на Європейському континенті, або визнати

неефективність цього процесу і пристосуватися до нього, максимально використовуючи можливості, що відкривалися в разі партнерського розвитку відносин передусім із США, а також з НАТО та ЄС. Нове керівництво Росії обрало другий варіант, поступившись невиправданими амбіціями, що також і стосувалися країн Балтії, які російське керівництво протягом 1990-х рр. відмовлялося визнавати поза зоною свого впливу. Але визнавши факт незворотності процесу вступу країн Балтії до НАТО та ЄС, Росія не збиралася повністю втрачати важелі впливу на балтійські країни.

Росія продовжує розігрувати карту проблем із становищем російської меншини в Латвії та Естонії сьогодні, що триває з початку 1990-х рр. Росія розглядає національну проблему в країнах Балтії як один з важелів впливу на ці країни, але ця політика поки що не виправдала себе, а, навпаки, призвела до погіршення відносин з Естонією та Латвією, які вважають втручанням у внутрішні справи будь-які висловлювання та дії російських політиків, спрямовані на так званий захист прав російської меншини цих країн. На сьогодні проблеми, пов'язані з національними меншинами, а також територіальне питання є ключовими у відносинах між Росією та Балтією.

Методи вирішення етнічної ситуації в Латвії та Естонії цілком влаштували західні країни та інституції, тому претензії Росії щодо дискримінаційної етнічної політики в цих країнах не мали наслідків. Росія досі не відмовилася від подібної риторики, хоча її безперспективність очевидна. Вступ до НАТО та ЄС остаточно вирішив питання приналежності країн Балтії до західного світу. Доки Росія цього не визнає, відносини між нею та країнами Балтії залишатимуться стабільно недружніми. На сьогодні всі три балтійські країни здійснюють проамериканську політику. У США вони вбачають основного гаранта безпеки, що підтверджується членством країн Балтії в НАТО.

Відносини між країнами Балтії і НАТО мали кілька етапів розвитку.

Перший етап (1991-1994 рр.) встановив початок розвитку відносин між НАТО та країнами Балтії. Цей етап характеризувався налагодженням діалогу між сторонами, участі країн Балтії в новостворених програмах та інституціях НАТО. Другий етап (1994-1999 рр.) охоплює період з часу подання заявки країнами Балтії на членство в НАТО і до розширення Альянсу в 1999 р. на три країни ЦСЄ. Під час цього періоду взаємовідносини між НАТО та країнами Балтії розвивалися в напрямі поліпшення стосунків, проте про можливе членство країн Балтії в Альянсі не йшлося. Це було пов'язано передусім з небажанням керівників НАТО остаточно погіршити відносини з Росією, що могло призвести до зміни політичної ситуації в Росії, приходу до влади націоналістичних сил і в майбутньому погіршення відносин з НАТО. Відносини між НАТО і Росією і так наприкінці 1990-х рр. погіршилися і були зведені до мінімуму через бомбардування Югославії натовськими силами. До того ж членство країн Балтії в НАТО не розглядалося як життєво важливий елемент безпеки Західної Європи. Країнам Балтії також не вистачало підтримки з боку найбільш впливових європейських країн альянсу, які на той

час не бажали бути гарантом безпеки країн Балтії і, таким чином, погіршувати свої відносини з Росією.

Третій етап (1999-2004 рр.) характеризується різкою зміною позиції Альянсу щодо можливості балтійського членства в НАТО. Так, якщо після завершення процедури прийому в Альянс Польщі, Чехії та Угорщини, ставлення більшості західних держав, і насамперед США, до планів подальшого розширення альянсу було вкрай обережним, то вже в наприкінці 2001 р. ситуація докорінно змінилася. Це було пов'язано з подіями 11 вересня 2001 р., що змусило керівництво США переглянути багато критеріїв членства в Альянсі. Так США стали більш приділяти уваги країнам, які здійснюють проамериканську політику, що і вплинуло на прийняття рішення про включення країн Балтії в наступне коло розширення Альянсу. Саме рішення Білого дому визначило вступ країн Балтії до НАТО.

Членство в Альянсі лише формально закріпило прозахідну тенденцію у зовнішній політиці країн Балтії. Фактично військове співробітництво йшло вже з середини 1990-х рр., в рамках програми „ПЗМ” і двосторонніх відносин Латвії, Естонії і Литви з країнами НАТО. Балтійська хартія остаточно закріпила цей курс. Розширення не обмежує сферу військово-політичного впливу Росії, але практично робить неможливим її повернення до країн Балтії.

Вступ країн Балтії до НАТО порушив питання про створення можливості присутності військових сил та баз на території країн Балтії, а відповідно і можливе зростання військового напруження або навіть зіткнень з Росією. Для НАТО розміщення невеликого контингенту (чотири літака, персонал авіабаз) важливе як факт, що підтверджує рівність принципів і цінностей Альянсу для всіх його членів. Зокрема це принцип неподільності безпеки. До того ж необхідно враховувати і прийняту в НАТО військову спеціалізацію країн-учасниць: на території країн Балтії розміщені саме ті сили і засоби, які ці країни не мають. У Росії це не викликає захоплення, але поки що незначна присутність натовських сил не розглядається як загроза військовій безпеці Росії. Проте як істотну загрозу в Москві сприйматимуть подальше відновлення і розширення військових об'єктів НАТО в країнах Балтії. До того ж Росію хвилює питання відносно ратифікації країнами Балтії Адаптованого договору ЗЗСЄ. Режим контролю над озброєнням та обмеження присутності військових означає для Росії додаткові гарантії, що в разі кризи високий рівень військового потенціалу не буде сконцентровано в країнах Балтії. Але в цій ситуації країни Балтії посіли безпрограшну позицію – зобов'язалися приєднатися до нього лише після набрання чинності адаптованим договором, перекинувши, таким чином, конфлікт в площину відносин Росія – НАТО.

Першочергова роль в питанні можливого членства країн Балтії в ЄС приділялася готовності самого Співтовариства прийняти нових членів, внутрішньому становищу в країнах Балтії, процесу проведення реформ, виконання критеріїв ЄС, необхідних для членства в організації. Країни Балтії з'явилися на порядку денному ЄС в той момент, коли воно зіткнулося з

величезними змінами та безпрецедентними викликами. Завершення «холодної війни» та кінець біполярної системи міжнародних відносин поставили перед Співтовариством нові завдання: переглянути роль ЄС як одного з гарантів забезпечення безпеки та процвітання в Європі та заповнити вакуум безпеки, що з'явився в ЦСЄ. Для ЄС було важливим було побудувати такі відносини з країнами ЦСЄ, в тому числі й з країнами Балтії, що забезпечували б ефективне співробітництво між ЄС та державами ЦСЄ, але одночасно зберігали більшість досягнутих результатів у межах самого Співтовариства. Усі ці події вплинули на формування позиції ЄС щодо можливого розширення на Схід. ЄС ввів так званий принцип обумовленості, що означав можливість членства в ЄС країн ЦСЄ, якщо ці країни досягнуть успіху в проведенні політичних та економічних реформ. Принцип обумовленості став основою політики ЄС щодо країн ЦСЄ та балтійський держав тощо.

Приєднання країн Балтії до ЄС було обумовлене не лише вдалим впровадженням політичних, економічних, правових реформ, але і через отримання значної підтримки з боку деяких членів ЄС, а саме Німеччини, Фінляндії, Швеції і Данії. До того ж отримання підтримки з боку США в питанні європейської інтеграції вплинули на рішення ЄС розпочати переговори спочатку з Естонією, а потім і з Литвою і Латвією.

Вступ країн Балтії до ЄС означав отримання балтійськими державами «м'яких» гарантій безпеки. Водночас порівняно з процесом їх інтеграції в НАТО можна помітити відносну легкість їхнього вступу до ЄС. На противагу негативному сприйнятті та реакції російського керівництва по відношенню до вступу цих країн до НАТО, розширення ЄС не викликало у Москві жодних протиріч. Тому, розглядаючи особливості приєднання балтійських країн до ЄС, автор зазначає, що російський фактор не відігравав ключової ролі.

Досвід країн Балтії в питаннях європейської та євроатлантичної інтеграції може бути використаний Україною для досягнення своїх зовнішньополітичних цілей. Адже поглиблення інтеграційних процесів на європейському континенті безпосередньо відповідає національним інтересам України. Політична стратегія реалізації Україною наміру стати повноправним членом НАТО та набути статусу асоційованого, а згодом і повноправного членства в Євросоюзі, має ґрунтуватися на детальному аналізі та оцінці досвіду країн ЦСЄ, особливо країн Балтії, оскільки вони єдині з країн колишнього СРСР досягли повного успіху у реалізації своїх інтеграційних планів. Між Україною та країнами Балтії є багато відмінностей, особливо геополітичних, проте існує і багато спільних рис, таких як спільне минуле, наявність спільного кордону з Росією, значна російськомовна меншина. До того ж і країни Балтії, і Україна після здобуття незалежності зіткнулися зі схожими економічними, соціальними, політичними проблемами, тому вдалий досвід балтійських країн, що базується на поєднанні ефективного політичного діалогу та взаємовигідного економічного співробітництва з ЄС і НАТО, може бути запозичений Україною, але з огляду

на свої геополітичні специфіку і реалії. Звичайно, членство в НАТО та досягнення рівня відповідності критеріям членства в ЄС є складним трансформаційним процесом. Опанування європейськими критеріями сприятиме становленню України як політично вираженого та економічно стабільного партнера у світовій політиці.

Країни Балтії у свою чергу виступають за інтеграцію України в європейські та євроатлантичні інституції, отже Україна може розраховувати на їхню підтримку. Лідери балтійських країн неодноразово про це заявляли і зі свого боку обіцяли всіляко сприяти Україні на її шляху до ЄС і НАТО. Зацікавленість балтійських держав в інтеграційних прагненнях Києва є додатковими аргументом на користь України, що в майбутньому може бути використано як один із засобів досягнення мети.

2. Кавказькі держави.

Закавказзя - конфліктогенний регіон, де туго переплетені соціально-економічні, національно-територіальні, конфесійні, геополітичні та інші інтереси. З давніх часів регіон був своєрідним мостом для просування кочових народів з Азії в Європу і на Близький Схід. Це вплинуло на формування етнічного і культурного розмаїття усього Кавказького регіону.

Як уже зазначалося, у минулому, так і нині Закавказзя залишається зоною потенційної кризи у зв'язку з невизначеним міжнародно-правовим статусом Каспійського моря, на шельфі якого зосереджено величезні розвідані запаси мінеральних ресурсів. До 1920-х рр. єдиним сувереном над морем була Росія. Відповідно до радянсько-іранських договорів 1921 і 1940 рр. Каспієм дозволялось плавати тільки радянським та іранським суднам, але ці договори не передбачали якихось правил доступу до його мінеральних ресурсів.

Після розпаду СРСР у 1991 р. кількість претендентів на Каспій зросла до п'яти - Азербайджан, Іран, Казахстан Росія і Туркменистан, але за відсутності кордонів на акваторії Каспійського моря, нафта стала начебто нічийною. Росія, Іран і Туркменистан виступили за спільне користування його надрами, Азербайджан запропонував поділити водоймище на національні сектори, а Казахстан висловився за поділ лише морського дна.

Кавказ на початку XXI ст. став однією з ключових зон зіткнення глобальних інтересів. Тенденції останніх років, що явно чи приховано набирали силу в регіоні, зокрема на Північному Кавказі, споріднені з тими, що свого часу простежувалися на Балканах і призвели до масштабних і руйнівних конфліктів.

У соціально-політичному сенсі можна говорити про наявність у регіоні принаймні трьох рівнів геополітичних реалій. На першому, цивілізаційному, маємо справу із розподілом ідентичності згідно з традиціями ісламської та православної цивілізацій. Другий пласт визначений схемами ідентичності, сформованими в часи модернізації радянського взірця і які ще значною мірою присутні в менталітеті населення та політичних еліт регіону. Третій рівень, що пов'язаний з ліберально-демократичними схемами поведінки та мислення, поступово поширюється разом з новим колом модернізації та

втягування регіону у світовий економічний простір. Переплетіння різних тенденцій, що репрезентують той або інший рівень, і визначає складність регіональної геополітики.

Принципово нова геополітична ситуація, що сформувалася в Кавказькому регіоні після розпаду СРСР, позначена трьома визначальними обставинами:

- становленням нових незалежних держав на Південному Кавказі й сепаратистськими тенденціями в автономних республіках - на Північному;
- створенням нового Євразійського транскавказького транспортного маршруту стратегічного призначення, виходом на світовий ринок каспійської нафти й розбудовою нових систем трубопроводів;
- формуванням нових схем взаємодії етносів і держав у регіональній геополітиці, включенням у кавказьку ситуацію інших світових потуг (Захід, ісламський світ).

Геополітичні інтереси держав Закавказзя є неоднорідними, але усі вони прагнуть членства в ЄС, свідченням чого є включення їх до складу учасників програми ЄС «Східне партнерство». **Грузія** ще за доби президента Е. Шеварднадзе (1995-2003) оголосила про намір вступити до НАТО і в цілому дотримується прозахідної орієнтації. **Азербайджан**, зацікавлений в активізації західних інвестицій в удосконалення технологій видобування нафти та її транспортування на світові ринки, постійно демонструє свою прихильність до Туреччини - члена альянсу, який вже тривалий час, але поки безуспішно прагне вступити до Європейського Союзу. Утім Азербайджан, що втратив близько 20 % своєї державної території внаслідок протистояння з Вірменією в Нагірному Карабасі, прагне добросусідських відносин і з Росією. Сподіваючись на пом'якшення позиції Росії щодо врегулювання вірменсько-азербайджанського конфлікту, Азербайджан змушений враховувати інтереси РФ у сфері транспортування нафти, про що свідчить рішення уряду РФ про будівництво нафтопроводу для транспортування частини каспійської нафти з азербайджанського шельфу російською територією. **Вірменія**, попри те, що залишається своєрідним російським форпостом у Закавказзі, насамперед завдяки функціонуванню на її території російської військової бази в Гюмрі, своїм стратегічним зовнішньополітичним завданням визначила інтеграцію до ЄС.

3. Азійські держави.

*Центральну Азію можна розглядати як геополітичну цілісність, що зумовлена географією, спільністю історичного минулого, різнобічних економічних зв'язків, етнокультурною і релігійною близькістю народів регіону. За умови поліцентричної геополітичної моделі сучасного світу **держави Центральноазійського регіону (ЦАР)**, попри конкуренцію в боротьбі за розвиток і виживання, мають низку спільних інтересів і завдань, спрямованих на зміцнення їхнього суверенітету, забезпечення безпеки, вирішення соціально-економічних проблем. Водночас кожна з держав регіону має свої специфічні особливості, своєрідність обраної моделі розвитку. Держави регіону мають різний ступінь демократичних свобод, особливості*

політичних режимів: від авторитаризму, посткомуністичних безальтернативних президентських режимів до наближених до демократичних моделей.

Найскладніший період становлення національної державності країни регіону вже минули і на початок XXI ст., принаймні до «оксамитових революцій» в окремих країнах пострадянського простору (у тому числі в Киргизстані), намітилась тенденція до соціально-економічної і політичної стабілізації. Водночас у регіоні наявна низка факторів ризику, осередків потенційної напруженості, які є наслідком спільного для всіх пострадянських держав тоталітарного минулого і які мають у Центральній Азії свою специфіку. *Основними внутрішніми і зовнішніми факторами ризику є:*

- збройні конфлікти в суміжних державах, що безпосередньо або опосередковано впливають на ситуацію в регіоні;

- існування потенційної загрози зіткнення інтересів різних країн і коаліцій держав світу, що може мати негативні наслідки для регіону в цілому;

- невирішені територіально-прикордонні проблеми між республіками, що дістались їм у спадок від СРСР;

- небезпека переростання в екстремістські форми національної і релігійної нетерпимості процесів зростання національної самосвідомості народів регіону;

- наявність міжетнічних, міжконфесійних і пов'язаних з ними культурно-цивілізаційних проблем;

- загроза екологічних і технологічних катастроф у разі дестабілізації становища в регіоні;

- значна ймовірність перетворення держав регіону на великий світовий наркоринок (у регіоні виявлені осередки власного виробництва наркотиків).

В експертному середовищі побутує думка, що гіпотетична дестабілізація в Центральній Азії охопить переважно власне держави регіону і можливо Росію. Водночас, дестабілізація в Центральній Азії приховує в собі реальну загрозу для таких суміжних країн, як Афганістан, Пакистан, Китай.

Події першої половини 1990-х рр. засвідчили, що держави Центральної Азії не володіють ні достатнім внутрішнім запасом міцності, ні ресурсами для підтримання належного рівня безпеки. Військово-політична й певною мірою економічна стабільність тримаються завдяки зовнішнім чинникам.

Внутрішні простори Азії завжди сприймалися як далека периферія або як місце скупчення великих степових орд, здатних поглинути основні центри людської цивілізації. *У геополітичному ракурсі Центральна Азія є простором, який відокремлює життєві центри двох великих ядерних держав - РФ і Китаю і де перетинаються основні геополітичні масиви Азії - російський, ісламський, китайський та індійський.* Від того, чи буде тут сформована якась нова, синтезуюча азійська модель устрою, залежить і доля Азії в цілому. Збалансована схема тяжінь і рівноваг країн регіону ще не склалася і, отже, слід очікувати зіткнень глобальних інтересів великих держав у боротьбі за домінування в регіоні.

Центральна Азія не має прямих виходів до Світового океану, тому її комунікації зі світовими ринками пов'язані із сухопутними транспортними шляхами. Це ставить країни регіону в залежність від стабільності стосунків із прилеглими країнами та безпеки шляхів сполучення. Економіка регіону внаслідок несприятливих природних умов не є самодостатньою, її розвиток значною мірою визначається спроможністю місцевих держав включитися у світову економічну систему. Усе це зумовлює головні риси поведінки країн регіону у ставленні до РФ, Заходу, Китаю, ісламських країн, яка з необхідністю має бути гнучкою, зваженою, побудованою на компромісах та балансуванні між різними інтересами.

Після колапсу радянської системи Центральноазійський регіон виокремився як нова сцена дії різних геополітичних сил, що розпочали тут велику гру за домінування. Регіон привабливий з погляду наявних тут ресурсів і його геостратегічного розташування в серці Євразійського материка на перехресті важливих транспортних шляхів. Можна вести мову загалом про відновлення феномену центральноазійської геополітики, який, здавалося, узагалі припинив існування після захоплення цього простору більшовицькими військами в 20-х роках ХХ ст. Власне, свого часу вторгнення СРСР до Афганістану мало остаточно вирішити питання домінування в цьому регіоні на користь Москви, але тут на геополітичну сцену вийшли сили локального рівня, що спромоглися перешкодити реалізації інтересів радянської силової суперпотуги.

Геополітична ситуація в Центральноазійському регіоні видається оптимістичнішою, аніж, скажімо, на Балканах та Кавказі, де нові держави були втягнуті у тривалі внутрішні і зовнішні конфлікти. Країни регіону спромоглися проявити потрібну гнучкість у міждержавних стосунках, досягти певного рівня внутрішньої стабілізації. Дія зовнішніх сил не була тут настільки інтенсивною, щоб створити загрозу стабільності ситуації в регіоні. Росія, що традиційно контролювала Центральну Азію, до кінця 1990-х рр. не виявляла достатнього інтересу до подій у регіоні, а зацікавленість інших країн була радше символічною. Таким чином, політичні еліти держав регіону отримали резерв часу для зміцнення своєї влади і ствердження на міжнародній арені.

Як і в багатьох інших частинах пострадянського простору, національно-державна ідентичність центральноазійських суспільств остаточно не усталена. З моменту руйнації в 1991 р. колишнього СРСР у Центральній Азії відбуваються процеси трансформації соціально-політичного, ідеологічного та економічного устрою. Це пов'язано з поступовим відходом від жорсткої вертикалі - орієнтації на колишній союзний центр та пошуком нових можливостей розвитку і безпеки у взаєминах з іншими країнами світу, зміцненням горизонтальних міждержавних зв'язків у межах або поза межами СНД. Відбуваються процеси консолідації та інтеграції країн регіону, хоча мають місце внутрішні суперечності між новими державами, боротьба за регіональне лідерство, рух у відцентрових щодо регіону напрямках зовнішньої політики тощо.

Опір населення складним процесам суспільної модернізації та відродження традиційних форм культури сприяє посиленню національних та релігійних почуттів, які здатні призвести до великих потрясінь. Найзначніші загрози в регіоні мають місцеве походження: складні процеси національно-державної консолідації та легітимації влади, труднощі формування правового простору і позбавлення решток колоніального минулого, трансформації суспільно-економічної системи, урегулювання етнічних проблем, недопущення прикордонних суперечок тощо.

Для вирішення цих проблем в умовах Центральної Азії формується перехідна форма суспільно-політичного устрою, яку Президент Узбекистану І. Карімов називає «східною демократією» і яка побудована на авторитаризмі та домінуючій ролі держави в суспільному розвитку. Спільність інтересів правлячих еліт та рівень їхньої консолідації, що склався за радянських часів (на ґрунті централізації влади, упровадження єдиної ідеології, придушення зародкових форм демократії), сприяли встановленню відносної політичної стабільності в центральноазійських республіках і надали їм змогу протистояти небезпечним проявам релігійної та етнічно-сепаратистської агресивності.

Форма авторитарного правління стала прийнятною для місцевих правлячих кіл, оскільки давала змогу поставити під контроль проісламський традиціоналізм, що реально спроможний скласти конкуренцію існуючій політичній еліті, сформованій за радянських часів. Авторитарний режим в умовах Центральної Азії деяким чином забезпечує соціально-політичну стабільність та надає можливості проводити курс на трансформацію економічних систем. З іншого боку, на гіркому досвіді конфлікту в Таджикистані можна переконатися, що спроби прискорити суспільно-політичні процеси за умови не готового до цього суспільства викликають зворотний ефект дестабілізації та саморуйнування соціуму з наступним втручанням зовнішніх сил.

Центральноазійський регіон багатьма сприймається як окрема система, що має спільні, а іноді й корпоративні інтереси. Країни регіону значну увагу приділяють розвитку регіонального співробітництва. З одного боку, це пояснюється потребою реагувати на політику Росії, що прагне зберегти домінуючі позиції в регіоні, з другого - схожістю політичних та економічних інтересів. Питання полягає в тому, чи може тут сформуватися міцна регіональна система міждержавних зв'язків на зразок ЄС або АСЕАН, чи головною домінантою стануть конфронтаційні взаємини?

Уже в 1990 р. в Алма-Аті лідери п'яти держав обговорювали спільні плани інтеграції. Після підписання Біловезьких угод у грудні 1991 р. Туркменистан висунув ідею створення Конфедерації центральноазійських держав. На зустрічі голів держав та урядів у Ташкенті (січень 1993) було оголошено про необхідність регіональної інтеграції країн Центральної Азії з огляду на спільність інтересів, таких як: питання безпеки, проблема Аралу, криза в Таджикистані, створення єдиного інформаційного простору тощо.

Зовнішньополітичні орієнтації політичних еліт у країнах регіону в цілому формуються на засадах усвідомлення власних національних та регіональних інтересів і складаються як синтетична конфігурація основних схем зовнішньої орієнтації країн Центральної Азії - євроатлантичної, євразійської, тюрксько-ісламської, китайської тощо - у міру їх адаптації до локальних умов та інтересів. Одним з важливих чинників, що впливають на процеси в Центральній Азії, є зовнішньополітична активність провідних світових та регіональних держав. Подальше посилення стратегічного суперництва, елементи якого вже проявляються сьогодні в центральноазійському регіоні, породжує нові розбіжності, але вже не на ідеологічній, а на геополітичній і економічній основах. Серед світових та регіональних держав, що справляють значний вплив на формування геополітичної ситуації в Центральній Азії, особливо вирізняються Російська Федерація, Сполучені Штати Америки, Китайська Народна Республіка, а також Туреччина, Іран, Пакистан, Індія, держави Європейського Союзу.

Найвпливовішою зовнішньою силою щодо новоутворених центральноазійських держав залишається Російська Федерація. У силу історичних обставин найбільшу вагу в регіоні продовжує зберігати євразійська або російсько-радянська схема мислення, згідно з якою всі країни пострадянського простору мають орієнтуватися переважно на Росію. Дії РФ у регіоні тривалий час були суперечливими, оскільки пріоритет надавався короткостроковим інтересам. У цілому ж превалювала ставка на військову присутність, що є прийнятним і досить ефективним для Росії підходом (порівняно, наприклад, з розвитком економічних і політичних зв'язків). Його переваги приховані в історичних основах розвитку російської держави, зокрема в ісламсько-мусульманській експансії, що неодноразово загрожувала її суверенітету й цілісності, поширюючи нестабільність уздовж кордонів.

На сучасному етапі стратегічно важливою для Росії є протидія афгансько-ісламському факторові (за яким стоять певні сили в Пакистані, Саудівській Аравії, а також в Ірані). Створення російської військової бази на території Таджикистану вже однозначно свідчить про вибір цієї держави своєрідним форпостом російських гео-політичних інтересів у регіоні Центральної Азії й довкола нього. Такий вибір зовсім не означає визнання Таджикистану ключовою державою в Центральній Азії, але свідчить про те, що ця країна є важливою ланкою в системі регіональної безпеки. Росія, виходячи з міркувань геополітичної доцільності, користується зі зручної нагоди, щоб без істотних матеріальних і політичних витрат, стратегічно закріпитися в регіоні. Крім того, Росія продовжує демонструвати зацікавленість у транспортуванні своєю територією енергоресурсів регіону. Для неї, як і для інших країн, що беруть участь в освоєнні нафтогазових родовищ, будівництві, експлуатації трубопроводів, транспортування енергоресурсів є не тільки економічним, але й політичним питанням, оскільки дає можливість забезпечити ефективний контроль над розвитком ситуації в регіоні.

Після тимчасового послаблення російського впливу в центральноазійському регіоні у 1990-х рр., коли Кремль не мав ані засобів, ані бажання здійснювати неоколоніальну експансію, а також організувати військовий захист країн регіону у випадку агресії ззовні, на початку ХХІ ст. Росія повернулася обличчям до Сходу і виявляє бажання прив'язати країни Центральної Азії до власних інтересів. Метою РФ є протидія проникненню в регіон інших глобальних сил. Задля цього Росія зосереджує зусилля на захисті етнічних росіян та «російськомовних», що проживають у регіоні, і протидіє поширенню ісламського фундаменталізму в регіоні.

Значним важелем впливу РФ у регіоні є ОДКБ (колишній Ташкентський пакт), до складу якої входять усі центральноазійські республіки колишнього СРСР, крім Туркменістану. ОДКБ надає можливість зберегти російську політичну й військову присутність у регіоні та на його кордонах. Російські війська в ролі миротворчих сил сприяли утвердженню неісламського уряду в Таджикистані та збереженню російської військово-політичної присутності в регіоні - згідно зі стратегією захисту національних інтересів РФ на «передових рубежах». Але Ташкентський пакт, трансформований в ОДКБ, так і не створив сприятливих умов для розбудови національних збройних сил у нових державах, а «єдиний оборонний простір» фактично означає збереження військової інфраструктури, сформованої за часів СРСР, яка перейшла у спадок РФ і перебуває під її контролем.

В останні роки Росія намагається обґрунтувати лінію реінтеграції країн пострадянського простору, тобто реінтеграції геополітичних впливів Росії за формального збереження національних суверенітетів нових незалежних держав. У цілому така політика, зрештою, майже не відрізняється від попереднього курсу, але передбачає гнучкіші механізми, здебільшого економічні та дипломатичні. Прихильники цієї позиції також виходять з міркувань щодо небезпеки утворення геополітичного вакууму в Центральній Азії, де нібито посилюється загроза внутрішніх конфліктів та втручання ззовні.

Саме посилення конфліктогенності в регіоні, пов'язане з так званими андижанськими подіями 2005 р., що спричинили фактичне розірвання стратегічного партнерства Узбекистану із США, сприяло поверненню РФ у центральноазійський регіон. Відтоді в основу нової зовнішньополітичної концепції РФ у регіоні покладено тактичні завдання середньострокової перспективи, що їх намагається реалізувати Москва. Це контроль над видобуванням, транзитом і виходом на світові ринки центральноазійських енергоресурсів; збереження й оптимізація російської військової присутності в регіоні; підтримка дій лідерів центральноазійських режимів зі зміцнення їх особистої влади й недопущення «експорту демократії»; пошук консенсусу у взаєминах з Китаєм, який прагне домінування в ЦАР.

Сподіваючись на встановлення рівноправних і взаємовигідних стосунків з Російською Федерацією, уряди нових держав Центральної Азії занепокоєні зростанням реінтеграційних настроїв серед впливових політичних сил Росії. У зв'язку з активізацією російської політики на Сході,

яка здійснюється задля формування протидії процесу розширення НАТО в Європі, можна очікувати посилення тиску на країни Центральної Азії задля їх тіснішої прив'язки до російських інтересів.

Попри заяви про стратегічне партнерство з Росією та спільну участь у низці ініційованих нею геополітичних проектів, країни Центральної Азії відстоюють свій статус незалежних держав і навряд чи схильні погодитися з концепцією, що розглядає країни СНД виключно як сферу життєво важливих інтересів РФ. У випадку посилення зовнішнього тиску з боку РФ країни регіону, як можна очікувати, активізують пошуки відповідної протидії.

Для досягнення балансу геополітичних інтересів у регіоні центральноазійські держави прагнуть допомоги держав Заходу для модернізації своєї економіки і переоснащення збройних сил. Першим реальним кроком до співпраці із Заходом в оборонній сфері стало запрошення нових незалежних держав ЦАР до співпраці в рамках Програми НАТО «Партнерство заради миру» у січні 1994 р. Угоду з НАТО протягом року підписали усі країни регіону, за винятком Таджикистану. У межах Програми здійснюються заходи, що сприяють військовому будівництву держав регіону.

Того самого 1994 р. почали розглядати Центральну Азію як стратегічно важливий для себе регіон і США, передусім у тому сенсі, що Казахстан та інші держави регіону можуть стати протидією Китаю в майбутньому. Однак США не мають достатніх інтересів у регіоні для того, щоб наважитись взяти на себе значний тягар відповідальності за його безпеку. Одне з першочергових завдань США в регіоні - намагання унеможливити переростання наявних проблем релігійного, етнічного та політичного екстремізму в кризові ситуації, що поширюватимуться на інші регіони Азії. Цього можна досягти, надаючи підтримку розбудові демократії та створенню ринкової моделі економіки в країнах регіону.

Зовнішньополітична стратегія США щодо країн Центральної Азії ґрунтується переважно на геополітичних міркуваннях, зокрема на підході, що враховує власні стратегічні пріоритети й інтереси. Ці підходи залишаються домінуючими в системі оцінок регіону Сполученими Штатами. Це зумовлено широким набором елементів взаємин з Росією, Китаєм, Іраном та ісламським світом і пов'язано насамперед з необхідністю підтримки формування у вигідному для Сполучених Штатів напрямку балансу сил як на регіональному, так і на глобальному рівнях. Безумовно, США у віддаленій перспективі хотіли б бачити Центральну Азію у сфері своїх життєвих інтересів, однак на сучасному етапі, з урахуванням існуючих реалій, Вашингтон прагне не допустити появи держав, які, зважаючи на їх потенціал, могли б обмежити або послабити вплив США, маючи на увазі під цими країнами перш за все Росію, Китай та Іран.

Саме тому США продовжують заохочувати активність Туреччини в регіоні у питанні транспортування енергоресурсів її територією. Це зумовлено кількома чинниками. По-перше, США стурбовані можливістю подальшого посилення в Туреччині позицій клерикальних сил і послаблення

прозахідної орієнтації; по-друге, США прагнуть закріпити за Туреччиною, одним з надійних союзників Вашингтона в євроатлантичній кооперації, роль ключової держави в регіоні, провідника політики США. Крім того, реалізація інших транспортних проектів (за винятком афганського, кавказького) буде означати посилення позицій РФ, КНР або Ірану, що не входить до планів США.

Водночас політика США в регіоні є заручником суперечливих внутрішніх тенденцій, що розвиваються в правлячих колах самих Сполучених Штатів. З одного боку, у США сильні позиції тих сил, чий підходи ґрунтуються на прагматичній оцінці вигідності або невикладності для країни яких-небудь дій за кордоном. З другого боку, у США, що вважають себе лідером демократичного світу, впливовим є ліберальний підхід, заснований на прагненні підтримати й поширити демократичні цінності повсюди. Обидва підходи часом дивним чином уживаються в зовнішньополітичній стратегії США. Ця обставина нерідко викликає справедливі міжнародні звинувачення й критику на адресу Вашингтона у проведенні політики «подвійних стандартів»: політика країн, які, здавалося б, перебувають у схожих, у тому числі «демократичних» умовах, оцінюється часто з діаметрально протилежних позицій.

У цілому американська політика в Центральній Азії відіграє досить прогресивну роль у напрямку підтримки геополітичного балансу, інтеграції регіону в міжнародне співтовариство. Водночас, окремі підходи в сучасній політиці Вашингтона, зокрема форсування в країнах регіону процесів лібералізації, викликають деякий скептицизм. Позаяк західні політичні проекти, в основі яких лежать цінності ліберальної демократії, значною мірою були дискредитовані практикою невдалих реформ, соціальною диференціацією, бідністю й політичним розколом у країнах ЦАР. У Центральній Азії перемогла так звана «державноцентрична» модель розвитку країн регіону, основою якої є авторитарний характер влади. Така модель державного будівництва, що не сприймається Заходом, узятая на озброєння всіма пострадянськими державами ЦАР і отримала підтримку Росії. Саме вона значною мірою сприяла посиленню російської присутності в регіоні.

Китай, виявивши властивий йому реалістичний підхід, надає перевагу обережній політиці на центральноазійському напрямку. Зовнішні стратегічні інтереси КНР у Центральній Азії проявляються несуттєво (що не означає їх цілковитої відсутності). У геополітичному плані Китай усвідомлює небажаність передчасної демонстрації своїх амбіцій у регіоні. Передусім це викликано тим, що посилення уваги КНР до регіону могло б зашкодити розвитку російсько-китайського співробітництва, що в окремих питаннях міжнародної політики й деяких інших сферах набуває характеру стратегічного. Китайське керівництво неодноразово наголошувало на своїй зацікавленості у збереженні дружніх відносин центрально-азійських держав з Росією і небажанні заповнити будь-який вакуум, що утворився внаслідок розпаду Радянського Союзу.

Дещо прохолодне ставлення Китаю до центральноазійських справ пояснюється й існуванням для КНР такої проблеми як нестабільна ситуація в східній частині Сіньцзян-Уйгурського Автономного району (СУАР), що й без того завдає Пекіну неприємностей через зростання ісламських націоналістичних настроїв. Тому вважається, що одним із ключових елементів пасивності КНР у зазначеному регіоні є незацікавленість Пекіна в приверненні уваги світової громадськості до проблем СУАР, позаяк ситуація в ряді інших регіонів Китаю, зокрема таких як Тибет, достатньо підриває міжнародний авторитет і стабільність КНР, і є причиною західного «втручання» у внутрішні справи країни. Однак, є й інші оцінки щодо китайського впливу на Центральну Азію. Здебільшого вони характерні для деяких казахських і киргизьких політологів, які стверджують, що стосовно їхніх країн з боку Китаю здійснюється так звана «повзуча експансія», що супроводжується високою міграційною активністю населення КНР. Утім, не слід перебільшувати роль цього чинника, адже міграційний тиск Китаю, що простежується по периметру кордонів КНР, пов'язаний переважно з внутрішньою ситуацією в країні, і його поки не уведено в ранг державної політики.

Між тим, останнім часом простежується тенденція посилення активності КНР у регіоні. Зростаючий китайський інтерес помітний насамперед в економічній сфері, показником чого стало значне зростання китайських інвестицій, пожвавлення торгівлі, підвищена увага до транспортних проектів, у тому числі будівництва мережі трубопроводів із Центральної Азії. В основі цієї активності - прагнення КНР убезпечити свої східні тили для проведення активнішої політики в АТР, уникнути можливості виникнення на своїх кордонах осередків нестабільності, сформувати стійкі передумови для подальшого розвитку відносин з новими державами регіону, у внутрішньому плані - стабілізувати ситуацію в СУАР, найменш розвиненої провінції країни, міцніше прив'язати Сіньцзян до Китаю шляхом будівництва на його території трубопроводів, інтенсифікації його економіки.

Зростання інтересу Китаю до центральноазійського регіону пов'язано також зі зростанням зацікавленості Китаю до взаємодії з об'єднаною Європою. На думку китайських аналітиків, розвиток КНР елементів транспортної інфраструктури із Центральною Азією в майбутньому має стати фундаментом широкої взаємодії КНР з європейськими країнами.

У цілому підхід Китаю до Центральної Азії є за своєю суттю стратегічним і довгостроковим, не зорієнтованим на скороминучі пріоритети. Аналіз останніх тенденцій у китайській політичній лінії дає підстави припустити, що роль Пекіна в регіоні, імовірно, буде поступово зростати найближчим часом пропорційно послабленню тут російського впливу, посиленню китайсько-європейської взаємодії. У віддаленішій перспективі зміцнення позицій Китаю в АТР (у тому числі, не виключено, за рахунок вирішення на користь КНР ряду територіальних суперечок), поліпшення соціально-економічної ситуації в східних регіонах країни, як видається, буде

мати далекосяжні результати для майбутнього країн Центральної Азії і всього азійського континенту.

Європейська позиція щодо Центральної Азії характеризується як обережна і стримана, що пов'язано з переосмисленням політичними колами ЄС змін на євразійському просторі. На сучасному етапі геополітичний інтерес ЄС до регіону, як такий, відсутній. В економічному плані основним бар'єром, що заважає активному розвитку відносин ЄС з регіоном, є не так віддаленість Центральної Азії від Європи, як наявність різноманітних перешкод на кшталт високих тарифів на транспортування енергоносіїв із центрально-азійського регіону й потенційної небезпеки окремих ділянок маршруту транспортування через наявність невирішених проблем між окремими країнами регіону.

Останнім часом ЄС продовжує демонструвати підвищений інтерес до ідей інтеграції й кооперації країн Східної Європи, Кавказу, Центральної Азії. Водночас, зацікавленість Європейського Союзу у виході до Тихого океану, підсилення взаємодії з країнами АТР, що відбувається на тлі послаблення комунікаційного значення РФ, диктує для європейських країн доцільність активнішого залучення території центральноазійських держав як транспортного коридору. Слід особливо акцентувати увагу на тому, що головним гарантом (у тому числі фінансовим) успішної реалізації транспортних (до того ж не тільки енергетичних) проєктів «Схід-Захід» залишається саме їхня європейська спрямованість. Більшість інфраструктурних проєктів у Центральній Азії й суміжних державах, а також на Кавказі, уже органічно вмонтовані в комплексну програму Єврокомісії зі створення транспортної інформаційної магістралі Європа - Кавказ - Азія (TRASECA), що закріплює за ЄС особливе місце у взаєминах із центральноазійськими республіками. Крім того, здатність ЄС відігравати привілейовану роль у регіоні також пов'язана з тим, що європейсько-центральноазіатські відносини не обтяжені минулими амбіціями. Вони мають у своїй основі реалістичний підхід, на відміну від відносин з іншими країнами.

На політичному рівні, зокрема у сфері безпеки, важливість відносин ЄС з регіоном визначається вже тим фактом, що всі країни Центральної Азії є членами ОБСЄ. Ця обставина дозволяє їм розвивати безпосередні зв'язки з європейськими державами. За деякими оцінками, подальше розширення відносин із Центральною Азією буде однозначно корисним для ЄС з погляду економічного й політичного процвітання. На думку багатьох європейських аналітиків, активніше економічне, політичне й дипломатичне проникнення ЄС в Центральну Азію, насамперед у регіоні Каспію, перешкодило б надмірній присутності тут РФ, США, потенційно КНР, і тим самим сприяло б зміцненню елементів стабільності не тільки в цьому регіоні, але й у Євразії в цілому.

Важливою структурою, що створювалась задля протизваги зростаючому впливу Заходу на центральноазійський регіон, є Шанхайська організація співробітництва (ШОС, 15 червня 2001 р.) у складі Казахстану,

Китаю, Киргизстану, Росії, Таджикистану й Узбекистану, що стала найбільшим за територією та населенням регіональним об'єднанням Євразії. Історію об'єднання започатковано 26 квітня 1996 р., коли в Шанхаї глави п'яти держав - Казахстану, Киргизстану, Китаю, Росії і Таджикистану - підписали угоду про зміцнення довіри у військовій сфері. У квітні 1997 р. в Москві керівники п'яти країн підписали Угоду про взаємне скорочення збройних сил у прикордонних районах, що визначила максимальну чисельність військ та озброєнь у 100-кілометровій прикордонній смузі. Ці угоди стали правовим підґрунтям для зміцнення безпеки в центральноазійському регіоні, а їх учасники отримали назву «Шанхайської п'ятірки» (Шанхайський форум).

У травні 2000 р. російський президент В. Путін запропонував Узбекистану стати учасником Шанхайського форуму. 14-15 липня 2001 р. в Шанхаї на зустрічі глав шести держав - Росії, Китаю, Казахстану, Киргизстану, Таджикистану й Узбекистану, було оголошено про створення Шанхайської організації співробітництва (ШОС). У прийнятій на саміті Декларації основними цілями ШОС проголошено: підтримання й забезпечення миру, безпеки й стабільності в Центральній Азії, розвиток співробітництва в політичній, торговельно-економічній, науково-технічній, культурній, освітній, енергетичній, транспортній, екологічній та інших галузях. Підписано й Конвенцію щодо боротьби з тероризмом, сепаратизмом і екстремізмом, у якій сепаратизм і екстремізм визначаються як насильницькі дії, за вчинення яких передбачено кримінальну відповідальність. Її підписання пов'язане з пожвавленням сепаратистських виступів уйгурів, що мешкають у Західному Китаї, та небезпекою проникнення озброєних ісламістських формувань на територію Узбекистану.

Статусу міжнародної організації ШОС набула 2002 р. після підписання на саміті глав держав у Санкт-Петербурзі Хартії Шанхайської організації співробітництва, що є, по суті, статутом ШОС - структури, яка об'єднує країни, що займають 61 % території Євразії із сукупним демографічним потенціалом, який становить четверту частину населення земної кулі.

Оскільки в ШОС ще не відбулося притирання інтересів, кожна країна проводить свою лінію. Так, РФ використовує щорічні саміти ШОС як чергову демонстрацію лінії на боротьбу з «гегемонією однієї наддержави». Зокрема, під час антитерористичних маневрів країн-учасниць ШОС, що відбулися напередодні саміту в Бішкеці у 2007 р., президент РФ оголосив про поновлення регулярних патрульних польотів російської стратегічної авіації поблизу кордонів країн НАТО, як це було за часів СРСР. Самі антитерористичні маневри виявилися безпрецедентними, адже вперше армії РФ, КНР та інших країн взаємодіяли для вирішення конкретних бойових завдань щодо підтримки стабільності в регіоні. Маневри «Мирна місія-2007» дали Китаю можливість відпрацювати різні способи швидкого перекидання на великі відстані своїх військовослужбовців, а також показати світові їхній бойовий вишкіл.

Спостерігачі відзначають, що саме з подачі Росії військове співробітництво членів ШОС постійно зміцнюється. У червні 2007 р. планували розробити окремий документ стосовно цього питання, але обмежилися проектом про співробітництво ШОС із країнами-членами ОДКБ. У рамках цієї угоди Росія намагається створити наднаціональну оборонну структуру. Звісно, що про підміну ШОС ОДКБ не йдеться, однак у деяких питаннях вони можуть взаємодіяти, адже серед основних завдань двох організацій - боротьба із сепаратизмом і тероризмом, наркоторгівлею; обидві організації мають намір активізувати свою участь стосовно Афганістану, де левова частка відповідальності за безпеку нині лежить на військовослужбовцях країн НАТО. За словами російських очільників, ШОС може створити пояс безпеки в регіоні, а його основою стане підписаний у ході Бішкецького саміту 2007 р. Договір про добросусідство, дружбу і співробітництво країн-членів ШОС.

Китай як найпотужніша держава в організації послідовно і дуже непомітно проводить через ШОС свою експансію в регіоні, що рано чи пізно дасть йому політичні дивіденди і відкриє доступ до енергетичних ресурсів. За межами саміту ШОС 2007 р., під час візитів у Бішкек і Астану, китайський лідер Ху Цзіньтао озвучив нові ініціативи щодо надання фінансової допомоги країнам регіону. Насамперед Киргизстану, що його, на думку багатьох, Китай обрав як найефективніше місце докладання своїх зусиль. У Казахстані він отримав договір про доступ КНР до сировини Каспію.

Казахстан, що є впливовим учасником Шанхайського процесу, об'єктивно не зацікавлений у посиленні російської присутності в Центральній Азії. Політика Казахстану зумовлена прагненням послабити залежність від Росії шляхом економічного залучення Китаю до регіональних процесів у Центральній Азії, що дає можливість урівноважити політичну активність Росії в регіоні. Але комплекс питань, що становить взаємний інтерес для Казахстану та Росії, і надалі суттєво впливатиме на зовнішню політику Астани.

Зацікавленість Казахстану в російсько-китайському політичному балансі в Центральній Азії продиктована передусім можливістю використання суперечностей між ними, так само, як і їхнього бажання домогтися розвитку двосторонніх відносин з Астаною (особливо це стосується паливноенергетичної сфери) для посилення власних позицій у регіоні. Тому Шанхайський форум має практичні перспективи насамперед завдяки участі Китаю. З іншого боку, позиція Астани підкріплюється інтересами США, які пов'язані з участю Казахстану в проекті «Баку – Джейхан» - в обхід російської та іранської територій. США, які є на сьогодні головним інвестором Казахстану, не приховують наміру покінчити із залежністю закавказьких і центральноазійських держав від Москви, а також відсторонити Іран, заблокувавши проекти транспортування каспійської нафти через його територію. Тому для США підтримка Казахстану має ключове значення.

Подальший розвиток відносин у рамках ШОС та водночас перспектива змін у стосунках Росії з країнами СНД залежать від позиції Росії в питаннях багатостороннього економічного співробітництва, від подальшого розвитку російсько-китайських двосторонніх відносин та практичної реалізації проблеми розширення існуючого формату об'єднання. Саме ці фактори здебільшого зумовлюють перспективи просування військово-політичних інтересів Росії в Центральноазійському регіоні.

Таким чином, зміни геополітичної картини світу, викликані розпадом СРСР і утворенням нових незалежних держав, призвели до формування кардинально нової геополітичної ситуації в центра-льноазійському регіоні. Сьогодні, в активній стадії перебувають процеси трансформації Центральної Азії з периферійного регіону (де геополітичні тенденції взагалі не проявлялися) на регіон, у якому дедалі наполегливіше перетинаються інтереси великих держав та інших акторів світової політики. Від того, у якому напрямку буде розвиватися ситуація в державах Центральної Азії багато в чому залежатиме баланс сил на великому просторі планети. Будь-які події, що відбуваються в країнах Центральної Азії, матимуть своє відображення не тільки на регіональному рівні, але й здатні викликати зміни в геополітичному балансі сил на всьому євразійському континенті, що є загально визнаною віссю світового розвитку. Перебуваючи фактично в «серці» континенту, Центральна Азія є своєрідними «воротами» до низки стратегічно важливих регіонів Євразії.

Лекція 5. Економічне співробітництво пострадянських держав. (2 години)

1. Форми та напрями економічного співробітництва на пострадянському просторі. Економічна реінтеграція.
2. Економічний союз СНД.
3. Причини створення ЄврАзЕС та перспективи його розвитку.
4. Російсько-білоруська інтеграція.
5. Субрегіональні економічні угруповання пострадянських держав.

1. Форми та напрями економічного співробітництва на пострадянському просторі. Економічна реінтеграція.

У межах Співдружності Незалежних Держав виокремилися два ядра інтеграційних об'єднань — проросійське і проукраїнське. До першого тяжіють Євразійська економічна співдружність (ЄврАзЕС), яка бере початок з Митного союзу країн СНД (Росії, Казахстану, Білорусі, Таджикистану і Киргизстану), СЕП, ОДКБ і ШОС; до другого — ГУ(У)АМ (Грузія, Україна, Азербайджан і Молдова, а пізніше й Узбекистан, який вийшов з об'єднання в березні 2006 р.), частково ОЧЕС.

Українська держава заінтересована у всебічному розвитку багатостороннього економічного співробітництва з різними регіональними структурами пострадянського простору передусім із тими, які не суперечать стратегічній меті розвитку держави — європейській інтеграції. Серед таких

вирізняється ГУАМ, що поєднує держави зі схожими політичними та економічними зовнішніми орієнтаціями — Україну, Грузію, Азербайджан, Молдову та донедавна Узбекистан. Зміцненню об'єднання сприяє географічне положення країн, з яких Україна і Азербайджан становлять принципово важливі геополітичні центри, поліпшення економічних і політичних відносин, особливого партнерства й широкого співробітництва на регіональному рівні та у розв'язанні міжнародних проблем. Головний пріоритет зовнішньої політики групи держав, що утворили ГУАМ, полягає в поглибленні співробітництва із західними країнами. Україна приділяє значну увагу діяльності ГУАМ, оскільки тут має власну сферу інтересів, пов'язану з транспортуванням енергоносіїв і розбудовою Транскавказького транспортного коридору; підтриманням безпеки, розширенням ринків збуту своєї продукції та диверсифікацією шляхів доставки товарів критичного імпорту. Україна як найпотужніший учасник організації може претендувати на місце регіонального лідера. Ідея створення організації була запропонована на міжнародній конференції, що відбулася під керівництвом ЄС за участі колишніх республік СРСР 1993 р. (Брюссель). Учасники домовилися забезпечити виконання програми ЄС, спрямованої на розвиток транспортного коридору із Західної Європи через Чорне море, Кавказ, Каспійське море в Центральну Азію, і яка становила собою частину більш масштабного проекту відродження Великого шовкового шляху. У 1996 р. була підписана тристороння азербайджансько-грузинсько-українська угода щодо створення Транскавказького транспортного коридору. На саміті у Страсбурзі (Франція) 10 жовтня 1997 р. президенти чотирьох держав (включаючи і Молдову) підписали угоду про створення ГУАМ, в основу якої було закладено ідею співпраці в політичній, військовій та економічній сферах. У спільному комюніке наголошувалося на необхідності розвитку чотиристороннього співробітництва для зміцнення стабільності та безпеки в Європі на основі принципів поваги суверенітету, територіальної цілісності, непорушності кордонів держав, демократії, верховенства закону і поваги прав людини. Країни об'єднання до спільних завдань додали участь у миротворчих процесах на території учасниць конфліктів, у тому числі розв'язанні проблеми збройного сепаратизму; активну співпрацю з НАТО разом із програмою “Партнерство заради миру”; створення спільного батальйону з підрозділів збройних сил країн ГУАМ. Таким чином, ГУАМ набуло рис міжнародної організації, яка відіграє інтегративну роль у розвитку КаспійськоЧорноморського регіону. 16 вересня 1998 р. керівники прикордонних служб підписали протокол про співробітництво у сфері охорони кордонів (у тому числі боротьба з тероризмом і незаконним обігом наркотиків), а 1999 р. у Грузії провели спільні військові навчання із “захисту” нафтового трубопроводу Баку—Супса. Головний напрям співробітництва країни ГУАМ закріпили у спільній декларації в січні 1999 р. (Вашингтон). 24 квітня 1999 р. під час ювілейного вашингтонського саміту держав-учасниць і держав-партнерів НАТО до ГУАМ приєднався Узбекистан. Цій події передувало укладення 19 лютого 1998 р. Договору про дружбу і

співробітництво між Україною та Узбекистаном, а також вихід останнього з Договору про колективну безпеку — Ташкентський договір СНД. За підсумками зустрічі представників країн СНД було ухвалено Вашингтонську заяву, в якій визначаються завдання в галузі безпеки, обґрунтовується необхідність розвитку транспортного коридору, проведення регулярних консультацій. Отже, тривалий час лідери держав-учасниць не могли визначитися з пріоритетністю основних завдань об'єднання: або економічне співробітництво (позиція Узбекистану й Молдови), або розвиток нафтотранспортного коридору (позиція України), або створення систем регіональної безпеки (позиція Грузії).

Після приєднання Узбекистану, ГУАМ набув аббревіатури ГУУАМ. Водночас Узбекистан зайняв вичікувальну позицію, пояснюючи свої сумніви неготовністю до висунутих перед учасниками ГУУАМ завдань та низькою активністю цього формування. Стамбульський саміт ОБСЄ (1999 р.) сприяв унесенню до міжнародних договорів де-факто зафіксованого рішення про виведення російських військ із територій країн ГУАМ, що можна було б розглядати як обнадійливий крок до спадання напруження в територіальних конфліктах. До того ж на саміті було прийнято рішення про реалізацію транскаспійського газопроводу і транспортування каспійської нафти за маршрутом Баку—Джейхан. У разі реалізації такого проекту дещо применшувалося значення європейської програми створення транспортних і енергетичних коридорів “Середня Азія—Кавказ—Європа”, оскільки ця схема перетворювалась на нову трійку “Середня Азія—Туреччина—Європа”. У результаті певного дистанціювання, що виникло між партнерами через зміщення акцентів нафтопроводів і визначення каспійських запасів нафти, так і не вдалося подолати. Восени 2000 р. під час саміту “Тисячоліття” (Нью-Йорк) Україна ініціювала процес перетворення ГУАМ на регіональну міжнародну організацію з чітко визначеними цілями та функціями. Це рішення було закріплено в Меморандумі і протоколі про розвиток вільної торгівлі в регіоні, де йшлося також про забезпечення вільного просування капіталів, товарів і людей, спільну участь в реалізації проектів ТРАСЕКА і транспортного коридору Європа—Кавказ—Азія. Безумовним пріоритетом активності ГУАМ визнано ефективного функціонування транспортного коридору Європа—Кавказ—Азія та розвиток його інфраструктури. Основним призначенням ГУАМ на цьому етапі було зміцнення субрегіональної та регіональної стабільності країн, а не виконання військово-союзницьких обов'язків чи забезпечення дотримання принципу колективної безпеки та оборони. Певні труднощі щодо узгодження дій учасниць об'єднання виникли в результаті реалізації південного маршруту транспортування каспійської нафти в обхід української території. Підписання угоди про будівництво трубопроводу Баку—Джейхан зменшило не досить високі шанси України на реалізацію власного проекту Одеса—Броди. Нагадаємо, що Україна розпочала будівництво нафтопроводу і нафтового терміналу, не підписавши рамкових міжнародних угод з країнами — власниками нафти. Паралельно російська дипломатія розпочала масовану

боротьбу за нейтралізацію геоекономічних планів ГУАМ, активізувавши в 1998–1999 рр. південний вектор енергопроектів, в яких були заінтересовані провідні енергетичні компанії. За сприяння спеціалізованої установи ООН ЮНІДО Росія та Іран розпочали розробку проекту створення транспортного коридору Північ—Південь (Гельсінкі—Москва—Тегеран—Ер-Ріад) під назвою НОСТРАК, який може розглядатися як доповнення до європейського проекту ТРАСЕКА. Отже, перспективи ГУАМ виявилися залежними від спроможності Росії реалізувати свої альтернативні трубопровідні проекти: “Голубий потік”, “Ямал—Європа”, “Північний маршрут” та Казахський транспортний коридор (Тенгизьке нафтове родовище в Казахстані — Новоросійський порт). Практика співпраці країн ГУАМ довела ефективність механізму багатосторонніх консультацій, покладеного в основу організаційної структури об’єднання. Етапною подією у становленні нового регіонального об’єднання виявився червневий саміт 2001 р. (Ялта), який визначив кінцеву мету — оформлення об’єднання в міжнародну організацію. За результатами саміту країни уклали Ялтинську хартію, Конвенцію учасниць ГУАМ про взаємне надання допомоги з консульських питань; обговорили можливість укладення Угоди про створення зони вільної торгівлі, в рамках якої — питання, пов’язані з розвитком, функціонуванням і забезпеченням безпеки інфраструктури транспортних комунікацій, що проходять територією ГУАМ (у тому числі ТРАСЕКА). Було домовлено про введення інституту головування. Перспективами ГУАМ зацікавилися й інші країни — Словаччина, Болгарія, Румунія, які могли б узяти участь у його роботі як спостерігачі. Особливої ваги країнам ГУАМ надають США, вбачаючи в організації протидію російським інтересам у регіоні. Американський конгрес частково фінансує організацію: у зв’язку з десятиліттям СНД надав учасникам об’єднання “на боротьбу з тероризмом” 50 млн дол. Після трагічних подій у США 21 вересня 2001 р. забезпечення безпеки та охорони трубопроводів від Каспію до чорноморських портів Грузії стало ще актуальнішим. ГУАМ міг би відігравати роль форпосту для боротьби з тероризмом на Великому шовковому шляху і транспортного коридору ТРАСЕКА. На цю організацію можна б було покласти відповідальність за безпеку в регіоні на межі Заходу і Сходу, зокрема за безпеку трубопроводів, що стосується інтересів усього світового співтовариства. 13 червня 2002 р. МЗС Узбекистану “з огляду на нераціональність свого подальшого перебування” заявило про вихід країни з об’єднання. Свою відмову від участі в ГУАМ Ташкент пояснив відсутністю прогресу в діяльності організації. На демарш узбецької сторони блискавично відреагувало російське зовнішньополітичне відомство, нагадавши Ташкенту про можливе повернення в Договір про колективну безпеку. Партнери Узбекистану виважено поставилися до рішення про призупинення діяльності: на переконання української сторони, ГУАМ і надалі виконуватиме своє призначення, забезпечуючи транспортні коридори тощо. Важливою віхою у поєднанні зусиль країн ГУАМ виявився ялтинський саміт (19–20 липня 2002 р.), представлений главами держав об’єднання. Президенти підписали

Декларацію про загальні зусилля щодо забезпечення стабільності і безпеки в регіоні, Положення про Раду міністрів закордонних справ, Рішення про статус спостерігача діяльності ГУАМ і Заключне комюніке саміту. Крім того, розглядалися такі документи, як Угода про створення зони вільної торгівлі, Тимчасове положення про інформаційний офіс ГУАМ, Угода про співробітництво у сфері боротьби з тероризмом, організованою злочинністю й іншими небезпечними видами злочинів, Протокол про співробітництво в галузі культури на 2002–2005 рр. і Угода про створення Ділової ради ГУАМ. Коментуючи підписання документа про створення зони вільної торгівлі, Президент України наголосив, що іншого шляху для розвитку ГУАМ немає. Координатор державного департаменту США з питань допомоги країнам Європи і Азії заявив, що США готові підтримати проекти ГУАМ, зокрема з облаштування кордонів і митниць. Водночас США (як і у випадку з нафтопроводом Баку—Джейран) зацікавлені в наявності кількох нафтопроводів у цьому регіоні. Конкретні форми співпраці було обговорено під час двосторонніх зустрічей глави українського зовнішньополітичного відомства з Генеральним секретарем ОБСЄ, Генеральним секретарем ОЧЕС і спеціальним представником Ісламської Республіки Іран. Дисонансом на саміті виявилася позиція посла Росії, на думку якого майбутня діяльність ГУАМ поза Росією є неможливою і об'єднанню не вдасться реалізувати енергетичні проекти. Росія вбачає в діяльності ГУАМ загрозу своїм національним інтересам і розглядає одним із засобів експансії НАТО разом зі США в Каспійсько-Чорноморському регіоні. До того ж реалізація планів країн ГУАМ, на переконання росіян, зашкодить миротворчій ролі РФ на пострадянському просторі. Слід зауважити, що позитивним моментом є консолідація зусиль країн ГУАМ, яка створила передумови для реалізації власних національних інтересів, а також сприяла розвитку рівноправних відносин з іншими країнами СНД. Генеральний секретар ООН високо оцінив діяльність об'єднання, підтвердив готовність ООН до подальшого поглиблення взаємодії з ГУАМ у дусі партнерства. Підбиваючи підсумок, слід зазначити, що активізація співробітництва країн ГУАМ може сприяти розв'язанню проблем, пов'язаних з паливно-енергетичним і транспортним комплексом та суміжними виробництвами держав-учасниць (за маршрутом Баку—Супса—Одеса—Броди—Адамова Застава—Гданськ—Плоцьк). Значні резерви поглиблення економічної співпраці й розвитку інтеграційних процесів криються в окремих секторах промислового виробництва, формуванні транспортних комунікацій, реалізації науково-технічного потенціалу, освоєнні рекреаційних ресурсів, активізації міжнародного туризму тощо. Є певні перспективи щодо реалізації проектів ГУАМ в інституціональних можливостях Організації чорноморського економічного співробітництва, в межах якої створено Фонд розвитку проектів, оскільки Україна, Грузія, Азербайджан і Молдова є членами ОЧЕС.

Насправді організація ГУАМ має досить невизначений стан. Починаючи з 2001 р. інтеграційні процеси всередині організації дещо активізувалися, відбувається процес інституалізації, підписано низку

важливих угод, вагомішає її авторитет на міжнародній арені, ГУАМ розглядають як самостійний суб'єкт міжнародних відносин, що говорить про зміцнення її позицій. Україна у проведенні своєї зовнішньої політики дуже заінтересована в діяльності нинішньої ГУАМ, розвитку співробітництва з її учасниками у різноманітних галузях. Зважаючи на значний вплив у Чорноморсько-Каспійському регіоні зовнішніх чинників та неможливість країнам-учасникам через свою слабкість протистояти їм, очевидно, майбутнє ГУАМ залежатиме від позиції США, ЄС, Росії, Туреччини, Ірану та ін. Основне ж навантаження у зміцненні ГУАМ має лягти на Україну як найпотужнішу в об'єднанні державу.

2. Економічний союз СНД.

З метою вироблення основ погодженої стратегії, подолання кризових явищ і реформування економіки 24 вересня 1993 р. був підписаний Договір про створення Економічного Союзу. В ньому закріплений дуже важливий принцип, запропонований Україною, - поважання суверенітету кожної держави і невтручання в справи один одного, непримінення будь-яких видів економічного натиску. Україна, як асоційований член СНД і Економічного Союзу, 24 жовтня 1994 р. розпочала діяльність у засіданнях новоствореного Міждержавного економічного комітету (МЕК), представленого віцепрем'єрами держав-учасниць СНД.

Не можна не визнати, що Україна разом з центром Російської Федерації становила цілісне, високо інтегроване ядро народногосподарського комплексу, як полюбляють зараз висловлюватись - єдиного економічного простору. Економічна структура і зв'язки, що склалися між республіками колишнього СРСР, і досі продовжують утримувати свої позиції. Ще навесні 1998 р. відомий спеціаліст, професор Гарвардського університету Р. Пайпс заявив: «Тепер між республіками СРСР стане можливий лише економічний союз». Д. Бреслауер вважав, що розвал єдиного господарського організму навряд чи піде на користь реформам в Україні.

Повна геоекономічна переорієнтація зі структурною перебудовою та переорієнтація на нові ринки потребує значних витрат часу і коштів, тому для України активна участь у формуванні економічного простору на теренах СНД поки що не має альтернативи.

Для налагодження ефективних і взаємовигідних відносин сторони домовилися поступово забезпечити зниження і відміну митних зборів, податків, узгодження митного законодавства, спрощення митних процедур. Саме через митні бар'єри почались руйнуватись раніше діючі зв'язки між республіками зі спеціалізації та кооперації, що призводили до прямих втрат і постачальників, і споживачів.

Для виконання і розвитку положень Договору про Економічний Союз були прийняті такі важливі документи, як договори про створення зони вільної торгівлі, співпрацю у сфері інвестиційної діяльності, концепція Платіжного союзу, концепція взаємного правового врегулювання господарських відносин.

В Ашхабаді 23 грудня 1993 р. члени Співдружності уклали Угоду про загальні умови і механізм підтримки розвитку виробничої кооперації підприємств і галузей держав-учасниць СНД. Україна ратифікувала її 14 березня 1995 р. На товари, вироблені виробничою кооперацією між підприємствами СНД, поширювався пільговий митний режим. Україна уклала такі міжнародні договори з Азербайджаном, Грузією, Туркменією, Казахстаном, Узбекистаном та Киргизією. У межах виробничої кооперації укладено угоди з міністерствами і відомствами Росії (9), Молдови (3), Туркменістану (2), Казахстану (2), Вірменії (1), Киргизстану (1). Між підприємствами Мінмашпрому України і СНД підписано 693 угоди, з них 642 - з Росією. Обсяг взаємопоставок становив 9387 тис. доларів, із них на Росію припадало 8900 тис.

На жаль, не були виконані Угода про вільну торгівлю від 24 червня 1993 р., Угода про створення зони вільної торгівлі від 15 квітня 1994 р. і Угода про режим вільної торгівлі від 8 лютого 1995 р. їх реалізація через створення зон вільної торгівлі давала б змогу українському товару один раз перетинати кордон і він перебував би в режимі вільної торгівлі до Тихого океану чи Кушки і реалізовувався на таких самих засадах, як і місцеві товари. Однак Росія відклала їх запровадження на невизначений термін.

Лише у квітні 1999 р. на саміті країн-учасниць СНД було прийнято рішення про запровадження зони вільної торгівлі за умови, якщо всі держави ліквідують митні, валютні й інші перепони. Однак у швидку перемогу цих рішень вірили мало. Певні зрушення в цьому питанні простежилися на саміті країн СНД у Мінську в листопаді 2000 р. В. Ющенко підписав Протокол про правила ліцензування імпорту державами-учасниками Угоди про зону вільної торгівлі, а також правила визначення країни походження товару. На ювілейному саміті країн СНД у листопаді 2001 р. у Москві Президент Росії В. Путін зазначив, що його країна готова вже найближчим часом врегулювати неузгоджені питання зі створення зони вільної торгівлі з Україною, Білоруссю і Таджикистаном. Лише після цього на території Росії буде введено режим вільної торгівлі. Отже, хоч і повільно, але питання, пов'язані із запровадженням такого режиму, починають розв'язуватись.

За роки існування Митного союзу (1995 р. до нього ввійшли Росія, Білорусь, Казахстан, з березня 1996 р. - Киргизстан) жодних вагомих кроків на шляху його реалізації не було. Проте як механізм тиску, зокрема на Україну, він діяв. Так, з усіх країн СНД податок стягувався при експорті, а з України - ще й при імпорті, з інших країн лише при імпорті. Були встановлені квоти на спирт зерновий, етиловий і горілку, білий цукор, а з 15 травня 1997 р. було підвищено мито на цукор (це 8,6 % всього українського експорту).

Катастрофічний розвиток подій у Росії 1998 р. суттєво вплинув на економічну ситуацію в країнах Співдружності. їх товарообіг скоротився на 14-37 %. Іноземні інвестори внаслідок фінансової кризи в Росії втратили від 12 до 16 млрд доларів. Це негативно позначилося на міжнародному

авторитеті Росії, і щоб позбутись шокового стану, їй потрібно було майже п'ять років.

Усі спроби українського уряду й інших країн СНД ініціювати спільну роботу над міждержавною антикризовою програмою у межах Співдружності закінчились нічим. Зовсім непомітною виявилась роль Міжнародного економічного комітету. Ситуація стала серйозною причиною для аналізу пошуку нової прагматичної форми розвитку відносин між країнами СНД. Йдеться не про руйнування існуючих економічних зв'язків, а навпаки - саме про їх розширення і введення в дію зони вільної торгівлі.

З чим пов'язана не зовсім вдала економічна практика в межах СНД? Головна причина - невідповідність її сучасної моделі національним інтересам суверенних держав. Так, у жовтні 1995 р. Верховна Рада України ратифікувала Угоду про приєднання до Євразійського об'єднання вугілля та металу. Однак виконання статей цієї угоди фактично призводить до відновлення консервації старої імперської схеми. Україна переважно виробляє сировину, напівфабрикати, а Росія - кінцеву продукцію - прокат титану, титанового листу, від реалізації яких Україна не отримує жодної копійки. Статут МЕК передбачає «Узгодження умов перевезень і тарифів». Це означає, що Україна буде втрачати мільйони доларів за транзит російських товарів через її територію. Узгодження «квот на виробництво та експорт» знову обмежує права України щодо вибору ринків збуту. Отже, водночас за світовими цінами на нафту і газ ми отримали також Євразійське об'єднання вугілля і металу.

Проблем і труднощів у становленні Економічного Союзу СНД предостатньо. У багатьох випадках низка держав або окремі держави при розв'язанні спільних питань мають різні, здебільшого, прямо протилежні цілі. Тому не випадково, що з 28 документів, прийнятих Радою глав держав та Радою глав урядів, які підлягали ратифікації, Україна підписала 14, а ратифікувала вісім. Практично кожен третій документ нечинний.

У прийнятих рішеннях відсутні умови переорієнтації країн на міжнародні стандарти і світові ціни, не визначені шляхи використання іноземного капіталу, переважає підвищена роль держави, а не безпосередніх виробників і споживачів як головних суб'єктів ринкових відносин. Міждержавна рада з нафти і газу не може вирішити конфліктні ситуації, що постійно виникають через розподіл азербайджанської нафти і транспортування туркменського газу. Зосередження замкнених виробництв на території Росії негативно впливає на розвиток міждержавної спеціалізації.

Одна зі складних проблем, що постала перед країнами-учасницями СНД, - борги й активи колишнього СРСР. Ще до розпаду СРСР 16 квітня 1991 р. Постановою Верховної Ради України було доручено Раді Міністрів та Національному банку розпочати переговори з Радою Міністрів СРСР і Державним банком СРСР про передання Україні частки в золотому запасі, алмазному та валютному фондах, а також розпочати переговори стосовно частки України у зовнішніх боргах СРСР. Особливо гостро проблема постала після розпаду Союзу та підписання 9 грудня 1991 р. Договору про

правонаступництво щодо зовнішнього державного боргу й активів СРСР. Державний борг СРСР становив 81 млрд. дол., окрім того, існувала заборгованість за Ленд-лізом 0,8 млрд. дол., за кредити підприємств та організацій - 1 млрд. доларів, країнам РЕВ - 17,3 млрд. доларів. Актив СРСР - країни, що розвиваються, - 74 млрд. доларів, майно за кордоном - 3,5 млрд. руб. за балансовою відомістю, борги колишніх соціалістичних країн - 47,9 млрд. переводних рублів, золото - 259 т.

Було створено спеціальну комісію з правонаступництва стосовно боргів і активів колишнього СРСР. Однак оскільки комісія підтвердила, що сформулювати загальні правила неможливо, вона була ліквідована. На той час не було враховано обсягів резервного валютного фонду, алмазного фонду, інвестицій СРСР за кордоном і кредитів СРСР, наданих іншим банкам, а також доходи від експорту озброєнь. Фактично жодна країна-член СНД не отримала повної та достовірної інформації про стан активів і боргів.

У Москві 6 липня 1992 р. укладено Угоду про розподіл усієї власності СРСР. Частка України була визначена в 16,37%. Проте і ця угода не виконувалась. Тоді з метою «правового забезпечення власності РФ за кордоном» Указом Б. Єльцина від 8 лютого 1993 р. «Про державну власність колишнього СРСР за кордоном» було визначено, що Росія як правонаступниця СРСР приймає на себе всі права і зобов'язання на використання цієї власності.

Україна 9 грудня 1994 р. змушена була підписати "нульовий варіант", оскільки не мала змоги обслуговувати зовнішній борг і зростаюча заборгованість перед Росією та «Газпромом». Росія погодилась на реструктуризацію українського боргу за умови підписання «нульового варіанту». «Нульовий варіант» із Росією підписали всі країни, крім республік Прибалтики і Грузії.

Україна не ратифікувала «нульовий варіант». Верховна Рада України 19 лютого 1994 р. прийняла рішення про порядок його ратифікації, а 24 жовтня 1997 р. було запропоновано укласти Угоду між Україною та Російською Федерацією про врегулювання питань правонаступництва стосовно зовнішнього боргу та активів колишнього СРСР за умови, якщо українська сторона отримає вичерпну інформацію про об'єктивний склад, балансову та ринкову вартість закордонної власності колишнього СРСР, стан балансів Держбанку СРСР, Держхрану СРСР, МБСМ, МІБ, закордонних банків, які перебували у власності СРСР станом на 1 грудня 1991 р., про обсяги Золотого запасу, Діамантового фонду СРСР і терміни умови погашення боргів. Не сподіваючись, що у способі російського мислення відбудуться істотні зміни, відомий експерт з української політики Р.Сольчаник порадив українському керівництву дотримуватись стійких позицій у переговорах з Росією, зокрема з проблем «економічної спадщини» та зовнішніх боргів СРСР.

3. Причини створення ЄврАзЕС та перспективи його розвитку.

У Росії створення ГУУАМ було сприйнято як спроба п'яти колишніх радянських республік вийти з-під опіки Кремля. У відповідь на це, російська дипломатія ініціювала створення Євразійського економічного співтовариства

(ЄврАзЕС), яке, за задумом організаторів, мало стати новим потужним інтеграційним центром у межах СНД. ЄврАзЕС, створений у жовтні 2000 р. РФ, Білоруссю, Казахстаном, Киргизстаном і Таджикистаном для прискорення реалізації Договору про Митний Союз та Єдиний економічний простір 1999 р. між п'ятьма країнами, від самого початку свого існування був своєрідною матеріалізованою версією ідеологем євразійства, популярних у російському політичному дискурсі. Судячи зі складу учасників ЄврАзЕС, він постав як альтернатива іншому об'єднанню пострадянських держав - ГУУАМ (щоби зруйнувати його, Україні та Молдові надали навіть статус спостерігачів у ЄврАзЕС).

Про те, що ЄврАзЕС є передовсім російським геополітичним проектом, прямо заявляв тогочасний голова російського уряду М. Касьянов. Під час візиту до Москви свого українського колеги, М Касьянов не приховував, що вступ України до ЄврАзЕС економічно не вигідний для Росії, бо за такого сценарію знизиться прибуткова частина держбюджету його країни. Але ця жертва, за логікою російської сторони, виправдана з огляду на «інтереси геополітичного партнерства» двох країн.

Першим кроком до формування цього економічного об'єднання стало підписання в 1995 р. Угоди про Митний союз між Росією і Білоруссю, до якого потім приєдналися Казахстан, Киргизія і Таджикистан. Важливим етапом розвитку співробітництва між цими країнами стало укладення ними в 1996 р. Договору про поглиблення інтеграції в економічній і гуманітарній сферах, в якому ставилася мета — у перспективі створити «співтовариства інтегрованих держав» шляхом «поетапного поглиблення інтеграції в економіці, науці, освіті, культурі, соціальній сфері при дотриманні суверенітету сторін». Передбачалося також узгодження зовнішньополітичного курсу і спільного захисту кордонів. 26 лютого 1999 р. Білорусь, Казахстан, Киргизія, Росія і Таджикистан підписали Договір про Митний союз і Єдиний економічний простір, в якому без конкретизації термінів визначили такі етапи інтеграції:

- перший етап — забезпечити реалізацію в повному обсязі режиму вільної торгівлі, зокрема незастосування тарифних і кількісних обмежень у взаємній торгівлі, введення єдиної системи стягування непрямих податків, усунення адміністративних, фіскальних та інших перешкод, що утруднюють вільне пересування товарів;

- другий етап — створити митний союз, що припускає єдину митну територію, загальний митний тариф, скасування митного контролю на внутрішніх межах, уніфікацію механізмів регулювання економіки і торгівлі;

- третій етап — сформуванню єдиний економічний простір, що передбачає проведення загальної економічної політики і формування загального ринку послуг, праці і капіталу, уніфікацію національного законодавства, проведення погодженої соціальної і науково-технологічної політики.

31 травня 2001 р. в Мінську керівники Білорусі, Казахстану, Киргизії, Росії і Таджикистану оголосили про початок практичної діяльності нової

міжнародної організації — Євразійського економічного співтовариства. Створення ЄврАзЕС стало логічним завершенням процесу організаційно-правового оформлення об'єднання п'ятьох країн Співдружності Незалежних Держав, що обрали шлях глибокої і динамічної інтеграції, насамперед в економічній сфері. У процесі становлення ЄврАзЕС виявились його лідери, своєрідний центр — з Росії і Казахстану, навколо якого об'єднуються інші країни. Це зумовлено як економічними, так і політичними причинами. Слід зауважити, що на частку Росії в Казахстані припадає більш як 95 % обсягу його товарообігу з країнами ЄврАзЕС. У структурі експорту й імпорту превалюють товари сировинного призначення: мінеральне паливо, неблагородні метали, зерно. Серед причин, які викликали активізацію Росії в напрямі розбудови нового міждержавного утворення, можна виокремити стратегічні наміри Росії щодо посилення своїх позицій на пострадянському просторі для успішного конкурування на міжнародних ринках, передусім із виробниками з третіх країн, що не входять до ЄврАзЕС. Йдеться насамперед про конкуренцію з транснаціональними компаніями, що виявляють серйозний інтерес до регіону. ЄврАзЕС поступово набуває рис конституційного утворення на зразок Євросоюзу, на досвід якого спирається. У перспективі ЄврАзЕС має шанси перетворитися на субрегіональну наддержавну міжнародну організацію, про що свідчить розробка правового механізму його функціонування, зокрема Договору про основи законодавства ЄврАзЕС та Положення про правові акти МПА ЄврАзЕС. Проаналізувавши ситуацію, що склалася навколо нових підходів країн ЄврАзЕС до розбудови співдружності, можна передбачити, що хоча Росія й надалі посідатиме провідне місце в діяльності ЄврАзЕС, то в майбутньому, з посиленням економічного і політичного впливу Казахстану, інтереси російської і казахської сторін можуть перетнутися в боротьбі за лідерство в цьому об'єднанні. На саміті 21 вересня 2004 р. (Москва) засновники співдружності ліквідували торговельні перешкоди у взаємній торгівлі. На всіх учасників ЄврАзЕС було поширено російську систему ліцензування імпорту та експорту товарів, що фактично є першим кроком до об'єднання учасників ЄврАзЕС та ЄЄП.

Не досягнувши, зрештою, згоди України на вступ до ЄврАзЕС, російська влада на початку *2003 р. запропонувала новий проект під назвою Єдиний економічний простір (ЄЄП) за участю РФ, Білорусі, Казахстану й України.* Задля успішної його реалізації російський президент В. Путін навіть відмовився від головування в Раді глав держав СНД, передавши його Л. Кучмі - президенту держави, що є всього лиш асоційованим членом СНД.

Розпочавши створення ЄЄП, Росія виходила з необхідності відтворення на євразійському просторі за участі України фактичної альтернативи Євросоюзу - моделі ЄЄП, яка поєднуватиме механізми зони вільної торгівлі (як того прагне Україна) і митного союзу, що передбачає гармонізацію законодавства країн-учасниць ЄЄП і, в кінцевому підсумку, - перехід до спільної валюти (як того прагне Росія). На практиці це означає, що зазначений рівень інтеграційних процесів виходить за межі суто

економічного співробітництва. Реалізація проекту ЄЕП передбачає обов'язкову політичну інтеграцію чотирьох країн, а отже - і відповідну зміну стратегічної парадигми держав-учасниць, що, з погляду стратегічних прагнень Російської Федерації, є визначальним. Реалізувати ідею єдиного економічного простору владі РФ вдалося лише частково, залучивши до участі в Митному союзі ЄЕП Білорусь і Казахстан.

Для реалізації проекту подальшої розбудови ЄЕП було створено Групу високого рівня (ГВР), що складається з віцепрем'єрів урядів країн-учасниць, міністрів ключових міністерств та їхніх заступників. 25 липня 2003 р. у Москві учасники чергового засідання Групи високого рівня з формування Єдиного економічного простору обговорили перебіг виконання інтеграційної карти, яка, зокрема, передбачає необхідність укладення між державами угод і договорів. Обговорювалося питання про пункти контролю за макроекономічними та інституціональними показниками в країнах, що формують Єдиний економічний простір. Робота зі створення ЄЕП перебуває під постійним контролем російської сторони. Основною метою майбутньої інтеграції в межах ЄЕП, як передбачалося, мало стати досягнення Росією, Білоруссю, Україною і Казахстаном так званих чотирьох свобод (за прикладом Європейського Союзу): вільного переміщення товарів, вільного переміщення капіталів, вільного переміщення трудових ресурсів і послуг, проведення уніфікації ставок митного тарифу. На переконання російських керівників, кінцевим етапом економічного співробітництва буде введення на території ЄЕП єдиної валюти — російського рубля, що означатиме остаточне залучення України до простору стратегічного впливу Російської Федерації. У вересні 2004 р. в казахській столиці Астані було проведено саміт країн СНД, на якому розглядалися питання Єдиного економічного простору. Глави держав прийняли два документи: «Рішення» і «Заяву», в яких ішлося про майбутнє країн-учасниць нового утворення. Інерційні тенденції давалися взнаки, але Росія інтенсивно просувала проект до його кінцевої мети. Перший крок до створення ЄЕП було зроблено 20 квітня 2004 р., коли український парламент остаточно ратифікував угоду про створення ЄЕП у пакеті з іншими стратегічними угодами з Росією (в тому числі про встановлення сухопутного кордону).

Особливо помітно в Україні виявляють себе такі великі російські корпорації: «Русал» володіє Миколаївським глиноземним заводом, АвтоВАЗ контролює Запорізький алюмінієвий комбінат і Луцький автозавод. У Казахстані російський капітал представлено «Газпромом», «Роснафтою», РАТ ЄЕС Росії та іншими компаніями. Казахстан заінтересований у щільній інтеграції з огляду на міцний взаємозв'язок з ринком Співдружності: 70 % експортованих казахських товарів потрапляє до країн СНД. Для України є вигідним безмитний режим з учасниками ЄЕП, особливо з Росією. На сьогоднішній день Росія обмежує постачання українських труб, арматури, оцинкованого прокату, крохмалю й цукру, а Україна квотує імпорт російських автомобілів, цементу, добрив тощо. Відомо, що 80 % товарів і послуг, які вивозять з України, можна безстроково збувати тільки на ринку

СНД. Білорусь досить тісно співпрацює з Росією, але неринкова економіка республіки, безперечно, створюватиме перешкоди для успішної реалізації проекту ЄЕП. Очевидно, що теоретично створений ЄЕП має бути вигідним для всіх чотирьох держав за умов паритетності їх участі в цьому формуванні. Це зумовлено тим, що найближчим часом членам ЄЕП доведеться зазнати багатьох незручностей, зокрема протистояння російському капіталу, дешевим конкурентоспроможним товарам російського виробництва, неврегульованості позицій національних природних монополій, перспективу введення російського рубля як єдиної валюти, а також необхідності внесення значних поправок до законодавства країн-учасниць ЄЕП. За таких умов особливо важливо для кожної країни зберегти національне виробництво. Адже відомо, що агресивний великий капітал часто просто купує конкурента з метою його усунення. Заінтересованість російської сторони в залученні України до ЄЕП опосередковано підтверджена керівництвом Росії, яке перед ратифікацією угоди зі створення ЄЕП висловило готовність зробити певні поступки у зниженні ціни на нафту для України і наближенні її до рівня внутрішніх російських цін. Цілком можливо, що наступним кроком учасників ЄЕП може стати об'єднання проектів у межах ЄврАзЕС із зоною вільної торгівлі ЄЕП. Використовуючи сприятливу політичну кон'юнктуру, Україна має можливість вирішити питання реалізації вигідного для себе сценарію формування вільної економічної зони в межах проекту. Одним із конкретних здобутків ЄЕП стала консенсусна домовленість про створення транснаціональної ракетно-космічної корпорації. Україна запропонувала ввести до складу корпорації Дніпропетровське конструкторське бюро «Південне» ім. М. К. Янгеля і ПО «Південмаш»; Казахстан — надати космодром Байконур, а Білорусь — свої можливості в галузі оптики. Росія запросила українських спеціалістів спільно працювати над створенням модифікованого лабораторного модуля для Міжнародної космічної станції на базі блоку ФГБ-2 (Центр ім. М. В. Хруничева), а також до розробки багаторазового пілотованого космічного корабля «Кліппер» — проекту ракетно-космічної корпорації «Енергія» ім. С.П. Корольова. Хоча переговори були складними (конкуренція між сторонами щодо використання ракет-носіїв, вибору ракетно-космічних комплексів, розрахунків за використання космодрому Байконур тощо), проте названа корпорація — реальне завдання, реалізація якого може вивести провідні країни СНД на світовий космічний ринок.

24 січня 2005 р. під час перебування в Москві Президент України В. Ющенко заявив про те, що Україна не відмовляється від ЄЕП, але у просуванні будь-яких проектів керуватиметься національними інтересами. Принципи ЄЕП не повинні блокувати шлях Україні до опанування інших ринків. Українська сторона погодила пакет із 20 різних угод ЄЕП, а саме: зі спрощення пересування, уніфікації певних норм щодо економічного співробітництва з членами ЄЕП тощо. Досягнуто також домовленостей про ліквідацію вилучень з двосторонньої торгівлі України і Росії, що реалізовуватиметься 2009 р. Таким чином, Україна обирає один варіант

співробітництва з ЄЕП — створення зони вільної торгівлі, що не перешкоджатиме рухові України в Європейський Союз. Щодо участі в ЄЕП Президент України доручив різним відомствам проаналізувати базовий пакет з 93 проектів міжнародно-правових документів з питань його формування та їх відповідності Конституції України, нормам і принципам СОТ, вимогам, що випливають з інтеграції України до Європейського Союзу.

4. Російсько-білоруська інтеграція.

Найбільший прогрес у гармонізації митної політики і формуванні спільного митного простору, як і в галузі військово-політичного співробітництва, був досягнутий лише у відносинах РФ з Білоруссю, коли 2 квітня 1996 р. сторони уклали договір про створення Співтовариства Росії і Білорусі та 2 квітня 1996 та Договором про Союз Білорусі і Росії від 2 квітня 1997, а 8 грудня 1999 р. - Союзної держави Росії та Білорусі. Договір набув чинності 26 січня 2000 після обміну ратифікаційними грамотами між в.о. президента РФ Володимиром Путіним і президентом РБ Олександром Лукашенко.

Договір про створення цієї Союзної держави був підписаний 8 грудня 1999 у Москві. Церемонію підписання підігнали до річниці Біловезької угоди 1991 року, яка поклала кінець Радянського Союзу. Як писали ЗМІ, таким чином тодішній президент Росії Борис Єльцин хотів подолати свій комплекс руйнівника СРСР.

Союзна держава — конфедеративний союз Російської Федерації та Республіки Білорусь з поетапно організовуваним єдиним політичним, економічним, військовим, митним, валютним, юридичним, гуманітарним та культурним простором. Учасником Союзу може стати держава — член Організації Об'єднаних Націй, яка поділяє цілі й принципи Союзу та переймає на себе зобов'язання, передбачені Договором про Союз Білорусі й Росії від 2 квітня 1997 року і Статутом Союзу. Приєднання до Союзу здійснюється з відомих держав — учасників Союзу. При приєднанні до Союзу нової держави розглядається питання про зміну назви Союзу.

Опозиція в Мінську одразу після ратифікації цієї угоди заговорила про загальну зраду та загрозу поглинання Білорусі Росією. У Росії тоді апелювали тим, що білоруський лідер Олександр Лукашенко розкручував цю історію, плануючи посунути від влади Єльцина та самому стати очільником Кремля. Однак із приходом до влади у Росії Володимира Путіна, Лукашенко відмовився від своїх планів. Хоча продовжив декларувати прихильність до Росії та її лідерів.

У повноваження Союзної держави входять зовнішня політика, оборона і безпека, бюджетна, грошово-кредитна та податкова системи, митні питання, системи енергетики, транспорту і зв'язку. Кожна держава зберігає суверенітет, незалежність, територіальну цілісність, державний устрій, Конституцію, державний прапор, герб.

Вищий орган Союзної держави — Вища Державна Рада, до складу якої входять глави держав, глави урядів, керівники палат парламентів держав-

учасниць. З 2010 року Головою Вищої Державної Ради є президент Республіки Білорусь Олександр Лукашенко.

Виконавчий орган Союзної держави — Рада Міністрів. У нього входять Голова Ради Міністрів, глави урядів, Державний секретар (на правах заступника Голови Ради Міністрів), міністри закордонних справ, економіки та фінансів держав-учасниць, керівники основних галузевих і функціональних органів управління Союзної держави. З 2010 року головою Ради Міністрів є голова уряду Російської Федерації Володимир Путін.

Представницький і законодавчий орган — Парламент. До виборів у нього в наш час діє Парламентські збори Союзної держави. Верхня палата Парламенту буде сформована законодавчими органами обох держав на паритетній основі, а нижня — на основі прямих виборів. Головою Парламентських Зборів був обраний голова Державної Думи РФ Борис Грізлов.

У рамках спільної комісії на чолі з керівниками нижніх палат парламентів обох країн ведеться підготовка Конституційного Акту Союзної держави, в якому повинно знайти відображення політичний устрій створюваного інтеграційного міждержавного об'єднання. Як основні принципи в ньому передбачається зафіксувати збереження суверенітету, рівноправності та міжнародну правосуб'єктність «суб'єктів Союзної держави».

За договором 1999 року також мають бути створені Суд Союзної держави і Рахункова палата для здійснення контролю за фінансами Союзної держави.

З 2000 року почав формуватися союзний бюджет. Бюджет Союзної держави — важливий індикатор, що характеризує рівень, масштаби та фінансові можливості інтеграції. Це спільний документ, що формується за рахунок відрахувань країн-учасниць. Головне призначення союзного бюджету — служити фінансовою базою для створення ефективного механізму торговельного, науково-виробничого та інвестиційної взаємодії двох країн, а також для фінансування спільних соціально-економічних, культурних, екологічних, спортивних програм, проектів, заходів.

Протягом всього часу існування ідеї Союзної держави Росія постійно намагалась інтегрувати Білорусь. У якості важелів впливу постійно використовувались економічні питання.

Білорусь не сильно поспішала з інтеграцією. Від моменту десятої річниці підписання угоди про створення цього союзу, ЗМІ дедалі частіше стали порівнювати його із валізкою без ручки, яку і нести важко, і кинути шкода.

Нещодавно російсько-білоруські протиріччя досягли свого апогею — заговорили навіть про можливий сценарій поглинання Білорусі Росією. «Ультиматум Медведєва», який вимагає, щоб Білорусь запровадила єдину валюту, митну службу, суд і Рахункову палату, відбирає надто суттєву частину суверенітету Білорусі, що робить гру балансування нестабільною. Зрозуміло, що агресивна політика Росії, спрямована на зближення з

сусідньою державою, загрожує не тільки суверенітету Білорусі, а й регіональній безпеці в цілому і Україні зокрема.

5. Субрегіональні економічні угруповання пострадянських держав.

Для України є важливим виробити критерії своєї участі в проектах СНД, отримати гарантії рівних умов співпраці, прийнятних для всіх учасників співтовариства, намагатися змінити на свою користь деякі чинні норми в межах співтовариства (такі як право вето, право головуючого тощо). На державному рівні фахівці групи експертів міжнародного права, досвідчені юристи, економісти, враховуючи сучасний стан української економіки, мають розробити чітку аргументацію, яка дала б Україні обґрунтовані висновки щодо можливих наслідків її участі в проектах СНД.

Організація Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС). Пошуком альтернативних енергокомунікацій було зумовлено створення ОЧЕС. 25 червня 1992 р. Азербайджан, Албанія, Болгарія, Вірменія, Греція, Грузія, Молдова, Росія, Румунія, Туреччина, Україна підписали в Стамбулі (Туреччина) “Босфорську декларацію” про Чорноморське економічне співробітництво. У подальшому статус спостерігача здобули Польща (1992 р.), Туніс, Ізраїль, Єгипет, Словаччина (1993 р.), Італія, Австрія (1995 р.). ОЧЕС створено з метою налагодження багатостороннього співробітництва країн, що прилягають до Чорноморського басейну, у галузі транспорту, охорони здоров'я, телекомунікацій, науки, техніки, зв'язку, інформації, туризму, економіки, торгівлі, сільського господарства, екології. Вищим органом ОЧЕС є Нарада міністрів закордонних справ. Керівний орган — Секретаріат ОЧЕС (Стамбул). У системі ОЧЕС діють Рада з міжнародних економічних відносин, Координаційний центр економічних і статистичних даних ОЧЕС, Чорноморський банк торгівлі і розвитку (м. Салоніки, Греція), Рада міністрів закордонних справ. 16 лютого 1993 р. Азербайджан, Албанія, Вірменія, Грузія, Молдова, Росія, Туреччина, Україна підписали спільну Декларацію Парламентської асамблеї Чорноморського економічного співробітництва (ПАЧЕС), до якої у 1995 р. приєдналася Греція. Метою цієї структури є захист прав людини, незалежності держав-учасниць та зміцнення демократії. Найвищим органом ПАЧЕС є Нарада представників парламентів країн-учасниць. Діють Секретаріат та Бюро ПАЧЕС, робочі комітети з економічних, комерційних, технологічних та екологічних справ, політичних питань, культури, освіти та громадянських справ. В ОЧЕС посилюється орієнтація на залучення до розробки та імплементації програм регіонального співробітництва міжнародних економічних організацій, фінансових інститутів, регіональних європейських структур. 31 травня 1994 р. у Сітонії (Греція) підписано Угоду між країнами ОЧЕС і Європейським Союзом з питань політики в галузі енергетики. У межах ОЧЕС розроблено програму співпраці у гірничодобувній, вугільній, хімічній, нафтохімічній, електротехнічній та електронній промисловостях, а також у будівництві. Україна з 1998 р. є учасником Міжнародного центру чорноморських досліджень (Афіни), представники країни увійшли до складу Ради директорів Центру, Робочої групи з науково-технічного співробітництва, Постійного

академічного комітету ОЧЕС, працюють у Міжнародному центрі водяних проблем і Міжнародному центрі трансферу технологій ОЧЕС. Одним із характерних прикладів діяльності Центру стало створення в листопаді 2001 р. спільно з НАН України Міжнародного центру дослідження води на базі Інституту колоїдної хімії в Києві, який досліджує проблеми, пов'язані з забезпеченням країн регіону питною водою. У 2002 р. створена Рада президентів Академії наук ОЧЕС на чолі з Президентом НАН України Б. Патонем. Організація розробила програму співпраці в гірничодобувній, вугільній, хімічній, нафтохімічній, електротехнічній, електронній промисловості та будівництві. Держави, що входять в ОЧЕС, становлять величезний потенційний ринок. Учасники працюють над спільними проектами з: об'єднання національних енергосистем у єдине Чорноморське кільце; розвитку та інтеграції регіональних транспортних коридорів у загальносвітову транспортну систему, прокладки ліній оптико-волоконного зв'язку; розробки програми захисту навколишнього середовища регіону Чорного моря. Для України є важливим і те, що ОЧЕС реалізує спільні проекти в галузі зв'язку та екології, охорони здоров'я і фармацевтики, торгівлі та економічного розвитку, туризму, розвитку взаємодії ОЧЕС—Євросоюз. Особливістю ОЧЕС порівняно з іншими субрегіональними угрупованнями є те, що в центрі уваги її діяльності поставлено не торговельне, а виробниче співробітництво. Це знайшло своє вираження у галузевому підході до рішення загальних економічних проблем регіону. Серед негативних моментів ОЧЕС є те, що між країнами-учасницями не склалося стійкого поділу праці (а це — необхідна умова розвитку регіонального ринку), тобто в низці галузей країни-учасниці виступають конкурентами.

Лекція 6. Проблема безпеки на пострадянському просторі та військове співробітництво держав СНД. (2 години)

1. Структура загроз на пострадянському просторі.
2. Форми багатостороннього співробітництва в сфері безпеки. ОДКБ.
3. Двостороннє військове та військово-технічне співробітництво на пострадянському просторі.

1. Структура загроз на пострадянському просторі.

XXI століття демонструє стійку тенденцію щодо розширення спектра проблем, які мають негативний вплив на стан міжнародної безпеки. Більшість з них носить транснаціональний характер. Зрозуміло, що поодиножодна з держав, яке б високе місце вона не займала у світовій ієрархії, не в змозі ізолювати себе від породжуваних ними загроз. Тому, на теперішньому етапі розвитку міжнародної системи, коли взаємозалежність держав зросла як ніколи, необхідно об'єднання зусиль для нейтралізації таких загроз, оскільки лише спільна робота може гарантувати успіх у цій справі.

Сьогодні з'явилися принципово нові загрози і виклики, які були відомі і раніше, проте набули глобального характеру, такі, як тероризм і сепаратизм,

національний, релігійний та інші форми екстремізму, наркоторгівля і організована злочинність, незаконний обіг зброї, регіональні конфлікти, екологічні катастрофи, неконтрольована міграція та епідемії. Всі ці проблеми існували і раніше, але в епоху глобалізації, коли світ став набагато більш взаємозалежним, вони стали швидко набувати універсальний характер. Одночасно вони значно більшою мірою зачіпають повсякденне життя мільярдів людей. Варто відзначити, що ці загрози і виклики залишаються актуальними і в повній мірі відносяться до Центральноазійського регіону і прилеглим до нього районам, де проблеми забезпечення безпеки в даний час набувають особливої актуальності. Не випадково вони стають предметом дискусій, в ході яких робляться спроби визначити роль, місце і можливості діючих на цьому просторі міжнародних структур у справі підтримання тут стабільності. Цим й обумовлюється актуальність статті.

У результаті розпаду СРСР і краху біполярної системи міжнародних відносин, перестала існувати одна з найбільших систем оборони і безпеки. Виник «вакуум безпеки» – стан, коли колишня система безпеки зникла або перестала відповідати сучасним реаліям, а нова ще не створена. Потрібно було негайно створити нові інституційно-правові основи безпеки.

Створення Співдружності Незалежних Держав стало початком ери суверенних держав. Співдружність забезпечувала взаємне визнання держав-членів і сприяла закріпленню їх міжнародноправового статусу в якості держав наступників СРСР на світовій арені. Воно відіграло позитивну роль у становленні міжнародно – правової основи не тільки для пострадянської, а й для регіональної системи безпеки.

Таким чином, Співдружність забезпечила спадкоємність в питаннях безпеки і оборони; не допустила виникнення критичної ситуації після розпаду СРСР, розвиток подій за «югославським варіантом»; визначила долю ядерного потенціалу колишнього СРСР: заклало основи міжнародно-правового оформлення колишніх адміністративних кордонів колишніх союзних республік та ін.

Перед країнами пострадянського простору на порядку денному зберігаються такі загальні джерела напруженості як міжнародний тероризм, екстремізм у всіх його формах, незаконний обіг наркотиків і контрабанда зброї, транснаціональна організована злочинність, нелегальна міграція і сепаратизм. Під впливом зовнішніх факторів, також зберігають свою реальність загрози виникнення і розростання конфліктних ситуацій в кавказькому та центральноазійському регіонах. Певним чином на стабільність ситуації в регіоні впливають і внутрішні чинники, до числа яких можна віднести соціально-економічне відставання країн, збереження кризових тенденцій в економічному розвитку держав, міжетнічні суперечності.

Шлях України до без'ядерного статусу був досить складним і тривалим. Після розпаду Радянського Союзу увагу світу було прикуто до майбутньої долі ядерної зброї, що залишилася на колишній радянській території — у Росії, Білорусі, Казахстані та Україні. З проголошенням

незалежності України в багатьох постановах і заявах українського парламенту неодноразово йшлося про те, що у майбутньому Україна буде без'ядерною державою. Про це, зокрема, свідчать застереження українського парламенту до ратифікації Угоди про створення СНД. У документі було заявлено, що Україна має намір досягти без'ядерного статусу шляхом ліквідації під міжнародним контролем усього ядерного арсеналу і що присутність стратегічних сил на території України є тимчасовою. Цей намір, який і на сьогоднішній день є незмінним, деякі зарубіжні засоби масової інформації висвітлювали як одностороннє зобов'язання України. Уряди ядерних держав чинили шалений тиск на Україну з питання відмови від ядерної зброї.

Незважаючи на сильний тиск, з яким у 1992–1993 рр. представники європейської та євроатлантичної спільноти поставилися до внутрішньоукраїнських дискусій щодо майбутнього українського ядерного арсеналу, країна досягла консенсусу в питанні про відмову від ядерної зброї і *приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) як без'ядерна держава. 23 травня 1992 р. Україна підписала Лісабонський протокол про СНО-1 до Договору між СРСР і США про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь від 31 липня 1991 р.* У ньому зазначалося, що всі зобов'язання СРСР на виконання Договору про ліміти обмежень, інспектування тощо перебрали на себе колишні радянські республіки, тепер — незалежні держави СНД. До кінця 1998 р. всю ядерну зброю з Казахстану, України та Білорусі було направлено до Росії.

14 січня 1994 р. в Москві Б. Єльцин, Б. Клінтон і Л. Кравчук підписали «Тристоронню заяву Президентів Росії, США і України», якою підтвердили процес деактивації стратегічних сил на території України. Президенти визнали важливість компенсації Україні, Казахстану і Білорусі вартості високозбагаченого урану в ядерних боезарядах, розташованих на їхніх територіях, і домовились про надання справедливої і своєчасної компенсації цим країнам. Президенти прийняли рішення про одночасні дії щодо виведення ядерних боезарядів з України із наданням компенсації Україні у вигляді тепловиділяючих зборок для атомних електростанцій. Президенти Б. Єльцин і Б. Клінтон інформували Л. Кравчука про те, що Росія і США готові надати Україні гарантії безпеки. Як тільки Договір СНО-1 набуде чинності і Україна стане державою-учасницею Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ), яка не володіє ядерною зброєю, Росія і США підтвердять Україні свої зобов'язання відповідно до принципів Заключного акта НБСЄ.

Письмові гарантії Україні щодо запобігання загрозам ядерних держав — Меморандум дій — були отримані Україною під час Будапештського саміту НБСЄ/ОБСЄ (грудень 1994 р.), але механізм упровадження цих гарантій і досі не розроблено. Певним чином саме така ситуація надає змогу Російській Федерації час від часу погрожувати Україні й зазіхати на нашу територіальну цілісність. Отже, положення про гарантії безпеки Українській державі потребують подальшого опрацювання і

затвердження на найвищому рівні, оскільки, як показала практика, ці гарантії вразливі своєю неясністю щодо рівня ескалації конфлікту, після якого держава, що надала гарантії, зможе втрутитися у конфлікт.

Складним питанням для України довгий час була проблема перебування на її території іноземних військ, а саме Чорноморського флоту Російської Федерації. Впродовж усього процесу утвердження України як незалежної держави питання Чорноморського флоту було проблемним для розбудови та становлення міждержавних українсько-російських відносин. Воно пройшло еволюційний шлях від поділу між Україною та Росією ЧФ колишнього СРСР до визначення умов тимчасового перебування ЧФ РФ на території України. Особливої нагальності це питання набуло, коли Росія пов'язала підписання і ратифікацію базового Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та РФ від 31 травня 1997 р. з укладенням і ратифікацією угод щодо Чорноморського флоту. Україна обрала реальну і компромісну позицію: за двосторонньою «Угодою між РФ і Україною щодо Чорноморського флоту» від 9 червня 1995 р. сторони домовилися, що основна база ЧФ Росії розміщуватиметься у Севастополі, а Чорноморський флот, зокрема його майно, буде поділене у співвідношенні 50 % на 50 % (ст. 3). У ст. 4 цього документа зазначалося, що Україні передається 18,3 %, а Російській Федерації — 81,7 % кораблів та суден Чорноморського флоту. Проблема флоту наближалася до розв'язання, але 16 жовтня 1996 р. Держдума РФ прийняла проект закону «Про припинення розподілу Чорноморського флоту». Таким чином передбачалося поширити юрисдикцію Російської Федерації на Севастополь. Звісно, що цей крок поставив під загрозу національні інтереси України, переговорний процес щодо поділу Чорноморського флоту та можливості укладення договору про дружбу і співробітництво між Україною і РФ. Російський парламент питання укладення базового договору відверто ставив у залежність від угод про долю ЧФ, фактично використовуючи політичний шантаж. Верховна Рада України звернулась із заявою, в якій неоднозначно дала зрозуміти, що такі дії порушують безпеку в регіоні, відіграють дестабілізаційну роль, створюють конфліктну ситуацію, що може призвести до непередбачуваних наслідків. Стосовно Чорноморського флоту позиція України була чіткою: Росія може отримати в оренду інфраструктури військово-морської бази у Севастополі на обмежений період за певну плату, поки не побудує свою базу в Новоросійську. Врешті-решт сторони узгодили підписання трьох угод по ЧФ. Це — *Угода про статус і умови перебування Чорноморського флоту РФ на території України від 28 травня 1997 р., яка укладалася на 20 років* від дати її запровадження і термін дії Угоди автоматично може продовжуватися на наступні п'ятирічні періоди, якщо жодна із Сторін не повідомить письмово іншу Сторону про припинення дії Угоди і не пізніше, ніж за один рік до закінчення терміну її дії. Наступний документ — *Угода про параметр розподілу Чорноморського флоту від 28 травня 1997 р.* Ст. 3 документа закріпила за ЧФ Росії низку об'єктів: 31 випробувальний центр, аеродром Гвардійське, військовий санаторій «Ялта», 830 постів зв'язку і ретрансляції в

Ялті і 1001 пункт високочастотного зв'язку в населеному пункті Прибережне Судакського району, 2436 складів ракетного палива на станції Мамут та ін. І, нарешті, *Угода про взаєморозрахунки, пов'язані з розподілом Чорноморського флоту і перебування ЧФ РФ на території України від 28 травня 1997 р.* В ст. 2 зазначено, що Російська сторона компенсує Українській стороні вартість отриманих від неї кораблів, суден і плавзасобів шляхом проведення у 1998 р. взаємозаліків загальною сумою 526,509 млн дол. на погашення заборгованості України за державними кредитами, наданими їй Росією в 1993 і 1995 рр. Згідно з цією статтею Україна передає Росії в оренду земельні ділянки і розміщені на них об'єкти берегової інфраструктури, а також акваторію бухт у м. Севастополі і Феодосійському порту. Сума щорічної погашеної частини державного боргу України становить 97,75 млн дол.

Було підписано також Протокол про додаткові заходи щодо виконання угод по ЧФ від 28 травня 1997 р. стосовно належності Росії трьох причалів у Феодосії і карт перебування ЧФ РФ. Таким чином *база дислокації Чорноморського флоту РФ у Севастополі була здана в оренду Росії на 20 років, а орендною платою з боку Росії стало погашення значної частки заборгованості України перед РФ за енергоносії, загальний обсяг якої сягав близько 4 млрд дол.*

Російський депутатський корпус, політичні представники періодично звертаються до теми належності м. Севастополя і Криму, що тісно пов'язано з євроатлантичною орієнтацією України. З боку депутатів і мера Москви регулярно лунають загрози про звернення до Міжнародного суду ООН, а МЗС Росії для продовження оренди пропонує переглянути суму орендної плати за севастопольську базу в Криму, де розташований ЧФ РФ, збільшивши її до кількох мільярдів доларів на рік (нині Росія сплачує близько ста мільйонів доларів). Україна твердо дотримується власної позиції щодо припинення оренди до 2017 р., як це було домовлено у міждержавних угодах. Чергове загострення відносин з Росією спостерігалось під час грузино-осетинського конфлікту, коли Росія без попередження вивела свої військові кораблі і заблокувала узбережжя Грузії, тим самим піддаючи Україну небезпеці визнання її країною агресором, з території якої вийшов військовий флот.

2. Форми багатостороннього співробітництва в сфері безпеки. **ОДКБ.**

Рішення, прийняті країнами на перших самітах СНД, створили фундамент для функціонування об'єднання й відіграли визначальну роль у подальшому розвитку самого об'єднання і його учасників. Фактично на перших самітах країн СНД було вироблено принципи мирного політичного та економічного розмежування новоутворених країн на просторі СРСР, закладено засади розвитку цього регіонального союзу та окреслено параметри майбутніх субрегіональних об'єднань у межах Співдружності.

На третьому саміті СНД, що відбувся в Мінську 30 грудня 1991 р., були ухвалені Угода між державами-учасницями СНД щодо стратегічних ядерних

сил, Угода глав держав СНД щодо власності колишнього СРСР за кордоном, кілька протоколів. В Угоді йшлося про рішення учасників СНД розподілити власність колишнього СРСР за кордоном відповідно до внеску кожної республіки. У такому разі частка України становила б 16,34 %. Серед протоколів привертають увагу такі: про допомогу в ліквідації наслідків землетрусу у Вірменії (Спітак), про небезпечний екологічний стан Аралу, ліквідацію наслідків Чорнобильської катастрофи, збереження рибних ресурсів Каспійського моря. Крім того, було підписано Угоду про спільну діяльність у дослідженні та використанні космічного простору (яку Україна підписала з деякими застереженнями), Угоду про збройні сили і прикордонні війська, тимчасові угоди про Раду глав держав і Раду глав урядів.

В Угоді про збройні сили та прикордонні війська зафіксовано визнання з боку СНД із січня 1992 р. права України на власні збройні сили і захист її кордонів своїми прикордонними військами та відмову від спроб командувати ними Головнокомандувача спільних збройних сил. Усього на засіданні в Мінську було розглянуто 9 міждержавних та 6 міжурядових угод.

Четверте і п'яте засідання глав держав СНД (16 січня 1992 р., Москва, і 14 лютого 1992 р., Мінськ) мали військове спрямування: розглядався проект Договору про колективну безпеку (прийнятий 15 травня 1992 р.). Прийнято Заяву глав державучасниць СНД з військових питань, підписано Угоду про військову присягу у стратегічних силах (Україна не підписала), Угоду про статус стратегічних сил (Президент України Л. Кравчук підписав цей документ із застереженням про те, що Україна може вийти з угоди наприкінці 1994 р.), про принципи забезпечення збройних сил державучасниць СНД, Декларацію про дотримання принципів співробітництва в межах СНД, Угоду про правові гарантії військовослужбовців, звільнених з військової служби, Угоду про Сили спільного призначення (Україна не підписала), Угоду про повернення культурних та історичних цінностей державам їхнього походження, рішення про раду міністрів оборони СНД (Україна не підписала), Протокол про реформування і статут збройних сил колишнього СРСР (у документі не йшлося про Чорноморський флот), а також протокол про військово-морську символіку (Україна не підписала).

Обережну позицію щодо набуття членства в СНД зайняли Україна і Грузія. Україна, будучи засновницею Співдружності, не приєдналася до Статуту СНД та інших глобальних угод в межах об'єднання, а Грузія, що приєдналася до СНД у 1993 р., не підписала більшості спільних документів.

Майже від самого початку створення СНД, переважно зусиллями російської дипломатії, ініційовано низку різноманітних інтеграційних проектів на теренах колишнього СРСР. Наймасштабнішими з-поміж них є проекти з розвитку багатостороннього співробітництва у військово-політичній і економічній сферах.

15 травня 1992 р. в Ташкенті Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Росія, Таджикистан і Узбекистан підписали Договір про колективну безпеку (ДКБ). Згодом до нього приєднались Азербайджан, Білорусь та Грузія. Україна долучилася до угоди в ролі спостерігача. Договір набув чинності у квітні

1994 р. терміном на п'ять років без автоматичного продовження. Він передбачав запровадження механізму консультацій між сторонами договору з питань міжнародної безпеки, що стосуються інтересів сторін, та узгодження ними своїх позицій щодо цих питань. У разі здійснення третьою державою або групою держав агресії проти однієї зі сторін договору такі дії розглядались як агресія проти всіх учасників договору. Вони зголошувались надати їй необхідну допомогу, у тому числі військову, а також підтримку усіма засобами, що мають у своєму розпорядженні, відповідно до здійснення права на колективну оборону згідно зі ст. 51 Статуту ООН. Сторони зобов'язувались вирішувати суперечки між собою виключно мирними засобами, утримуватися від приєднання до військових союзів та інших угруповань держав, не брати участі в діях, спрямованих проти інших сторін договору.

У 1995 р. було підписано Декларацію держав-учасниць ДКБ, Концепцію колективної безпеки та документ про основні напрями поглиблення військового співробітництва, у яких ставились завдання організації на базі Договору регіональної системи колективної безпеки. Після підписання 2 квітня 1999 р. в Москві представниками Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Росії й Таджикистану Протоколу про пролонгацію договору на черговий п'ятирічний термін, затверджено План другого етапу побудови системи колективної безпеки. Він передбачав формування коаліційних регіональних військових угруповань на східноєвропейському, кавказькому та центральноазійському напрямках. Улітку 2001 р. з підрозділів Збройних сил Казахстану, Киргизстану, Росії й Таджикистану сформовано Колективні сили швидкого розгортання.

У 2002 р. ДКБ трансформувався в Організацію договору колективної безпеки (ОДКБ). 7 жовтня 2002 р. учасники організації ухвалили Статут ОДКБ та Угоду про правовий статус Організації, у квітні 2003 було ухвалено рішення про створення Об'єданого штабу. Згідно з документами, завдання ОДКБ полягають у попередженні, а за необхідності - у ліквідації спільними зусиллями загроз суверенітету й територіальній цілісності держав-членів, а також у координації та об'єднанні зусиль держав-членів у боротьбі з тероризмом, загрозою поширення наркотиків із-за меж СНД та іншими нетрадиційними загрозами безпеці. В установчих документах ОДКБ зафіксовано зобов'язання держав-членів узгоджувати та координувати свої зовнішньополітичні позиції з проблем міжнародної та регіональної безпеки. У рамках ОДКБ діють домовленості про пільговий режим постачання зброї та військової техніки Збройних сил держав-членів, а також про співробітництво в підготовці військових кадрів. Улітку 2009 р. держави-члени Організації підписали угоду про Колективні сили оперативного реагування ОДКБ.

За час дії Договору прийнято Концепцію колективної безпеки (ККБ), Декларацію країн-учасниць Договору про колективну безпеку, Основні напрями поглиблення військового співробітництва, Меморандум про підвищення ефективності Договору та його адаптації до сучасної

геополітичної ситуації, Угоду “Про статус формування сил і заходів системи колективної безпеки”, відповідно до якої учасники Договору можуть направити на територію інших учасників ДКБ на їхнє прохання свої військові формування, та ін. Азербайджан, Грузія і Узбекистан не погодилися з такими рішеннями і вийшли з ДКБ.

Механізм Договору було введено в дію у 1996 р. і в 1998– 2000 рр. шляхом надання необхідної політичної і військово-технічної допомоги, насамперед Киргизії і Таджикистану. 14 травня 2002 р. ДКБ було перетворено на Організацію Договору про колективну безпеку (ОДКБ). Таким чином у результаті змін параметрів ДКБ РФ і НАТО (США) перебрали на себе на паритетних засадах відповідальність за безпеку в цьому регіоні, в тому числі і в боротьбі з тероризмом.

Спільну оборонну політику країн СНД мали доповнити інтеграційні економічні об'єднання. Так, 24 вересня 1993 р. в Москві глави дев'яти держав - Азербайджану, Казахстану, Вірменії, Білорусі, Киргизстану, Молдови, Росії, Таджикистану та Узбекистану - підписали Договір про створення Економічного союзу. 24 грудня 1993 р. до договору приєднався Туркменістан, а 15 квітня 1994 р. - Україна як асоційований член. Тоді ж главами держав СНД було підписано угоду про створення зони вільної торгівлі країн СНД. 6 січня 1995 р. було укладено угоду про Митний союз між РФ та Республікою Білорусь, до якої згодом приєднався Казахстан. 29 березня 1996 р. в Москві було підписано Договір між Білоруссю, Казахстаном, Киргизстаном та РФ щодо поглиблення інтеграції в економічній і гуманітарній сферах. Однак переговори країн-учасниць про вступ до СОТ та входження до її складу Киргизстану відтермінували створення Митного союзу і зони вільної торгівлі на невизначений термін.

Активно розвиваються процеси, покликані посилити військову співпрацю на азіатському просторі. Набуває конкретних рис інституалізація Шанхайської організації співробітництва (ШОС). Главами дипломатичних та оборонних відомств Росії, Китаю, Казахстану, Киргизстану і Таджикистану 26 квітня 2003 р. у Шанхаї укладено хартію ШОС, яка має бути статутом створюваної організації. Крім Хартії було підписано два десятки інших документів ШОС. Країни-учасниці планують поза військовою розвивати й економічну співпрацю. З огляду на великий інтерес до ШОС, що виявляють такі держави Азії, як Індія, Іран, Пакистан, розглядається питання розширення організації. У межах ШОС ведеться робота на рівні керівників прикордонних відомств, міністрів культури та ін. Міністри оборони держав-учасниць Шанхайської організації співробітництва заявили про намагання відкрити антитерористичний фронт від Атлантики до Тихого океану для боротьби з міжнародним тероризмом. Створення такого фронту і розвиток співробітництва посилить позиції Російської Федерації в азіатському регіоні, в тому числі й щодо видобутку та транспортування енергоносіїв, і водночас послабить позиції США та НАТО. Договір про колективну безпеку та Шанхайська організація співробітництва внаслідок підписаних на самітах країн-учасниць (відповідно 14 травня та 7 червня 2002

р.) угод мають набути нового формату. До 1 листопада 2002 р. обидві організації завершили підготовку до ратифікації та впровадження досягнутих угод. Угода про Регіональну антитерористичну структуру (РАТС), яка мала стати першим постійно діючим органом у межах Шанхайської організації співробітництва, була підписана під час саміту ШОС 7 червня 2002 р. у Санкт-Петербурзі. Таким чином виникла паралель між ШОС і Договором про колективну безпеку (РФ, Казахстан, Киргизія, Таджикистан, Вірменія, Білорусь), оскільки Киргизія висловила готовність розмістити на своїй території штаби антитерористичних структур обох організацій. Це в перспективі має означати активне співробітництво двох організацій у боротьбі з тероризмом, екстремізмом та сепаратизмом з намаганням поступово перебрати на себе функції, які тепер виконують у регіоні військові формування НАТО. Зважаючи на те, що учасники ОДКБ і ШОС взяли на себе спільну відповідальність за мир і стабільність в азіатському регіоні СНД (2005 р.), а також на те, що Росія і Китай поглибили стратегічне партнерство і розширили співпрацю (Декларація про стратегічне партнерство і Угода про співробітництво 2005 р.), можна передбачити, що взаємодія ОДКБ і ШОС у майбутньому поглиблюватиметься. Проте в разі суперечностей між РФ та КНР може виникнути ситуація, коли ці дві структури дублюватимуть або навіть заважатимуть одна одній. «Кавказька четвірка». Перша загальнокавказька зустріч президентів Азербайджану, Вірменії, Грузії і Росії за участі керівників республік, країв і областей Північного Кавказу відбулася з ініціативи російської сторони 3 червня 1996 р. в Кисловодську. Учасники підписали Декларацію «За міжнаціональну згоду, мир, економічне і культурне співробітництво на Кавказі». На зустрічі 25 січня 2000 р. (Москва) Г. Алієв, Р. Кочарян, Е. Шеварднадзе і В. Путін розглянули актуальні проблеми забезпечення безпеки і стабільності на Кавказі. У Бакинській декларації від 9–10 січня 2001 р. В. Путін і Г. Алієв наголосили на важливості контактів на найвищому рівні між кавказькими країнами, а в Підсумковій декларації (Мінськ) 31 травня 2002 р. чергового саміту «кавказької четвірки» лідери держав, висловивши тривогу у зв'язку з поширенням на Кавказі тероризму та екстремізму, підтвердили необхідність об'єднати зусилля для протистояння цій небезпеці. З листопада 2001 р. питання стабільності на Кавказі перебуває у полі зору керівників парламентів «четвірки». Виразних контурів регіональне співробітництво кавказьких країн у 2004–2006 рр. набуло в таких сферах, як охорона здоров'я, освіта, культура, захист навколишнього середовища і запобігання природним і техногенним катастрофам. У межах Меморандуму про взаєморозуміння між міністерствами внутрішніх справ Азербайджану, Вірменії, Грузії і Росії у боротьбі з тероризмом та іншими виявами екстремізму активно співробітничать міністерства внутрішніх справ чотирьох країн.

3. Двостороннє військове та військово-технічне співробітництво на пострадянському просторі.

В умовах сьогодення ефективне військове співробітництво є тим чинником, який здатний привести держави СНД до успішного вирішення

завдань забезпечення міжнародного миру, національної та колективної військової безпеки. Військове співробітництво у форматі СНД – складова частина міжнародної діяльності держав, що відображає близькість їхніх національних інтересів і забезпечує об'єднання зусиль у військово-оборонній галузі, включаючи спільну оцінку воєнної небезпеки, формулювання цілей, принципів оборонного будівництва, військового співробітництва, а також взаємні зобов'язання щодо забезпечення безпеки на основі рівноправності і взаємовигідних інтересів з дотриманням міжнародних договорів.

Правове регулювання військового співробітництва у форматі СНД дозволило досягти ряду позитивних практичних результатів, зокрема забезпечити безконфліктний розподіл військової інфраструктури колишнього СРСР, створити національні збройні сили, сформувати системи національної та колективної безпеки. Тому очевидно, що військове співробітництво України з країнами – учасницями СНД має сприяти вирішенню ряду глобальних проблем забезпечення безпеки держави у сучасних умовах геополітичної нестабільності в регіоні та в цілому у світі.

Проте різноманітність поглядів держав на проблему військового співробітництва у рамках СНД пов'язана з різновекторністю їх інтересів. Правове регулювання військового співробітництва у форматі СНД не створило передумов повної трансформації його декларативно-дорадчого характеру в конкретний; на території країн Співдружності не створено спільного військового стратегічного простору; не налагоджено ефективного механізму створення, реалізації та контролю за виконанням договірних документів і колективних рішень.

Після розпаду СРСР і утворення на території колишньої радянської Середньої Азії п'яти нових незалежних держав майже вся радянська бойова техніка та озброєння, що опинилися на той час на території цих країн, за винятком ядерної зброї і стратегічних ракет, стали основою для створення національних збройних сил нових незалежних республік. Винятком був лише Таджикистан, який практично не отримав у спадок озброєння колишньої Радянської армії. Практично у всіх країнах регіону були проведені і продовжують проводитися військові реформи, створена власна інфраструктура і система командування, проведена передислокація військ, розроблена військова доктрина, покликана відповідати новим військово-політичним умовам і національним інтересам незалежних держав, принаймні, в розумінні цих інтересів правлячими елітами. Кожна з молодих національних армій зіткнулася і продовжує стикатися з найскладнішою проблемою нестачі кваліфікованих офіцерських кадрів і військово-технічних фахівців, викликані масовим відтоком з колишньої радянської Середньої Азії офіцерів і фахівців. Для вирішення цієї проблеми в кожній республіці була створена національна система військової освіти. Однак можливості національних військових навчальних закладів обмежені, а тому в рамках програм двосто роннього та багатостороннього міжнародного військового співробітництва тисячі офіцерів і кандидатів в офіцери з країн Центральної Азії пройшли і проходять підготовку в Росії, Україні, Білорусі, а з середини

1990-х років, ще й у США, Туреччині, Німеччині, Великобританії, Франції, інших країнах НАТО, а також у Китаї та Індії. І все-таки «кадрова проблема» не втрачає своєї актуальності, особливо для армій Таджикистану, Туркменістану та Киргизстану. Військові витрати центральноазіатських держав постійно зростають, що дозволяє говорити про милітаризацію регіону. Згідно даних SIPRI (Стокгольмський інститут дослідження проблем миру) військові витрати в ЦА стабільно росли. Так військові витрати Казахстану зросли з 206 млн. дол. США в 1999 р. до 855 млн. дол. в 2008 р., а Киргизстану відповідно з 44,8 млн. до 79,3 млн. дол.

Узбекистан і Киргизстан, які займають 34 і 44 місце серед 171 країни світу за рівнем військових видатків, витрачають близько 3% ВВП на цю сферу, при 74 і 145 місці за рівнем ВВП на душу населення. Таджикистан, що займає 142 місце за рівнем ВВП, витрачає 1,5% ВВП на військові потреби, Казахстан з 49 місцем витрачає 1,1%.

рієнтованим на свого північного сусіда. Володіючи досить великою для регіону армією, Казахстан проводить незалежну, однак узгоджену з Росією, військову політику. Казахстансько-російські відносини відрізняються від усіх інших в регіоні. Казахстан – один з найбільш лояльних і надійних партнерів Росії на пострадянському просторі, а також учасник усіх інтеграційних проектів за участю РФ. Росія є основним зовнішньополітичним партнером Казахстану. Вони є співзасновниками СНД, Митного Союзу/ЄврАзЄс, взаємодіють у рамках ОДКБ і ШОС, беруть участь у багатосторонніх переговорах щодо статусу Каспійського моря. Але між двома партнерами не виключені протиріччя. Так у російській сторони викликали занепокоєння переговори, які провів у Пекіні Президент Казахстану в кінці грудня 2006 р., в ході яких обговорювалися деталі прокладки відразу двох трубопроводів для нафти і газу [6, с. 109]. Однак економічне зближення Казахстану з КНР все ж не викликає в Москві сильного занепокоєння, як наприклад зміна зовнішньополітичного курсу інших країн регіону. Однак Казахстан намагається позбутися «комплексу молодшого брата», розбудовуючи свою політику по різним векторам. Найважливішою складовою військово-технічного співробітництва Казахстану з РФ з 2003 р. є співробітництво в галузі захисту повітряного простору. Ремонт казахстанської техніки на російських заводах ведеться за зниженими цінами. Першочергові інтереси Росії в Казахстані в сфері безпеки полягають у наступному: підтримка тісного двостороннього військового співробітництва на стратегічному рівні; спільна експлуатація і підтримка на належному рівні боєготовності космодрому Байконур, який РФ орендує до 2050 року, полігонів і стратегічних баз; збереження Казахстану в системі колективної ППО. Збройні сили Узбекистану становлять близько 65 тисяч осіб. Сухопутні війська у їх складі налічують до 45 тис. осіб. На думку О. Костюхіна, незважаючи на удаваний бум у галузі військових витрат, ця країна не уклала великих угод у військовій області. Це дає підстави припускати, що замість закупівлі сучасного озброєння і військової техніки (ОВТ) Узбекистан витрачає кошти на модернізацію, утримання і технічне обслуговування

наявних ОВТ та інші адміністративно-господарські потреби [5]. Причинами милітаризації держави є складна соціально-політична обстановка, а також конфлікти з сусідами Узбекистану – Киргизстаном і Таджикистаном. Рівень освіченості та бойової підготовки військовослужбовців в Узбекистані вважається найвищим в Центральній Азії. Збройні сили країни в даному відношенні перевершують армії Казахстану, Туркменістану, Киргизії і Таджикистану. Вся наявна бойова техніка в республіці радянського виробництва. Події 1999 та 2000 років, коли на території Узбекистану відбувались сутички урядових військ з радикальними ісламістськими угрупованнями, стали реальною перевіркою армії Узбекистану. В забезпеченні обороноздатності офіційний Ташкент довго орієнтувався на співробітництво із США. Після відмови РФ надати термінову військову допомогу влітку 1998 р. у зв'язку з виходом армії талібів до узбецько-афганського кордону, в 1999 році Узбекистан відмовився пролонгувати Договір про колективну безпеку. Цей крок був обумовлений не лише реакцією на бездіяльність Москви, скільки бажанням підстрахуватися на випадок неспроможності Росії гарантувати безпеку регіону. Однак події 2005 року в Андижані, і криза в узбецько-американських відносинах, змусила Узбекистан радикально змінити вектор військово-політичного співробітництва у бік РФ. Так Узбекистан підписавши договір про союзні відносини з Росією, у 2006 році оголосив про свій вихід з ГУУАМ і вступив до ЄврАзЕС та ОДКБ. Однак поступово політичний режим І. Карімова відмовився і від допомоги Москви у забезпеченні військово-політичної безпеки. В кінці серпня 2012 року був ухвалений закон «Про затвердження Концепції зовнішньополітичної діяльності Республіки Узбекистан», яким закріплена неможливість приєднання держави до військово-політичних блоків [7]. Крім того, в країні заборонено розміщувати військові бази іноземних держав. В Ташкенті сподіваються, що позаблоковий статус дозволить передусім захистити інтереси політичного режиму І. Карімова щодо недопущення втручання зовнішніх сил у внутрішні справи держави. Російсько-узбецькі відносини у військово-політичній сфері пройшли кілька етапів. До 1999 р. РФ мала вплив на Ташкент, в першу чергу пов'язаний із спадщиною СРСР. У 1999-2005 рр. відносини двох країн погіршилися, на що вплинули тісні контакти узбецького керівництва з членами НАТО, особливо США. З 2005 р. спостерігалось покращення відносин РФ і Узбекистану, що було пов'язано з підтримкою позиції узбецького керівництва офіційною Москвою щодо «андижанських подій» 2005 р. Однак таке потепління тривало до 2009 р., після чого Узбекистан знову змінив вектор своєї зовнішньої політики в бік західних держав. Очевидно, що участь в ОДКБ обтяжувала Узбекистан. Однак для збройних сил Узбекистану військово-співробітництво з РФ залишається вкрай важливим: армія, бронетехніка, авіатехніка, засоби ППО потребують модернізації. Серед республік Центральної Азії Узбекистан займає 1-е місце по закупівлях російських озброєнь. З 2000 р. Узбекистан щорічно резервує до 250 тис. тонн бавовняного волокна в обмін на військово-технічну продукцію з Росії (біля

чверті всієї виробленої в країні бавовни). Оплатою за постачання зброї є й транзит туркменського газу через узбецьку територію [6, с. 79]. Однак 4 червня 2009 р. Узбекистан відмовився підписати угоду про створення Колективних сил оперативного реагування ОДКБ. 28 червня 2012 р. Ташкент направив ноту з повідомленням про призупинення членства своєї країни в ОДКБ, а 19 грудня 2012 р. офіційно призупинив членство в цій організації. З 2006 р., коли Ташкент відновив членство після виходу в 1999 р., взаємодія цієї країни з іншими учасниками ОДКБ була неповноцінною. В останні роки Узбекистан все частіше відмовлявся від участі у заходах, що проводяться ОДКБ, причому не тільки військових. На таку політику керівництва Узбекистану впливали як особливий погляд на роль держави в регіоні, так і напружені відносини з сусідніми державами – Киргизстаном і Таджикистаном, що одночасно є членами ОДКБ, – з питань територіального розмежування і будівництва гідроенергетичних споруд на їх території. Збройні сили Киргизької республіки утворені 29 травня 1992 р., коли під її юрисдикцію були переведені з'єднання і частини Радянської Армії, що дислокувалися на території республіки. На той час чисельність військ Міністерства оборони становила 20 тис., за останні роки чисельність скоротилася до 15 тис. чоловік, 70-75% становлять контрактники. Оскільки держава немає достатніх фінансових ресурсів для забезпечення власної воєнної безпеки, вона досягається Киргизстаном активними союзними відносинами з більш потужними державами. До 2010 року Киргизія активно розбудовувала військовополітичні відносини з США, а на сьогодні військовополітична безпека держави забезпечується союзницькими відносинами з РФ. У рамках ОДКБ керівництво Киргизії погодилося на розміщення на території аеродрому Кант російської військової бази. Авіабаза призначена в першу чергу для забезпечення спільної безпеки Росії і Киргизії. Керівництво Киргизії прагне активно користуватися перевагами ОДКБ, зокрема з метою отримання озброєнь на безоплатній основі або за внутрішніми цінами. З цією метою, а також для розвитку промислової кооперації в Бішкеку діє представництво Рособоронекспорту. Збройні сили Киргизстану відчувають потребу в отриманні засобів зв'язку, боєприпасів, вертолітних двигунів і обмундирування. Зазвичай, в якості оплати за російське озброєння Киргизія не стягує орендну плату з російських військових частин, дислокованих в Чуйській і Іссик-Кульській областях республіки. Натомість Росія постачає військове майно Киргизії в рахунок оплати за оренду чотирьох військових об'єктів на киргизькій території, в тому числі авіабази в Канті. Сума орендної плати становить 4,5 млн. дол. на рік. Киргизька сторона в рамках взаємозаліків двох держав витрачає 2 млн. дол. США на навчання своїх військовослужбовців у російських військових вузах [6, с. 80]. Киргизія зацікавлена в тісній промисловій інтеграції з Росією, що також відповідає інтересам Росії, бо дозволяє відновити порушену з розпадом СРСР кооперацію, а також створити умови для самостійного виробництва Киргизією військової техніки. На відміну від інших колишніх радянських республік Середньої Азії Таджикистан не отримав у спадок ніякого

озброєння колишньої Радянської армії. Замість цього, Міністерство оборони РФ узяло під контроль дислоковану в Душанбе 201-ю мотострілецьку дивізію, перенісши командування дивізії з Ташкента до Москви. На території Таджикистану розташовувався великий контингент радянських прикордонних військ СРСР, який надалі комплектувалися російським офіцерським складом і таджицькими призовниками. Довгий час на базі 201 дивізії дислокувалися миротворчі сили СНД. Внаслідок присутності в країні російських військ і громадянської війни, Збройні сили Таджикистану формально і юридично з'явилися тільки в квітні 1994 року, хоча датою відліку вважається 23 лютого 1993 р., коли частини, сформовані з Народного фронту пройшли урочистим маршем по Душанбе. Рівень технічного забезпечення і боєздатність таджицької армії як протягом 1990-х років, так і на сьогодні залишаються низькими. Про це свідчить неможливість контролювати кордон з Афганістаном, відсутність контролю урядових військ над цілими районами держави. Армія республіки залишається найменш оснащеною в регіоні. Як і Киргизстан, Таджикистан змушений покладатися на допомогу зовнішніх сил. Протягом довгого періоду часу це була РФ. Збройні сили Таджикистану – найслабші в Центральній Азії. Оборонного бюджету не вистачає на військові закупівлі. У такій ситуації ВТС з Росією набуває важливості для таджицьких збройних сил. Таджикистан займає не останнє місце у військових планах Росії: тут розташовується переданий у власність Росії оптико-електронний вузол Нурек («Окно») системи контролю космічного простору. Цей об'єкт важливий для національної безпеки Росії та її союзників. Російська 201-а мотострілецька дивізія (8 тис. осіб) дислокується в Душанбе, Кулябі і Курган-Тюбе. На аеродромі Айні в 10 км від Душанбе розміщується авіаційна складова російської бази: до 10 літаків Су-25 і Су-27, а також не менше 10 бойових вертольотів. Крім цього, при Міноборони Таджикистану на основі міждержавних угод між Росією і Таджикистаном сформований апарат Головного військового радника. Ремонт, постачання запасних частин, модернізацію озброєнь і навчання майбутніх офіцерів Росія здійснює майже безоплатно [6, с. 81]. РФ намагаючись посилити свій вплив в регіоні запропонували деяким з держав ЦА щедру фінансову допомогу в обмін на лояльність до військово-політичних проектів, які просуває Москва на теренах СНД. Так візит російського президента В. Путіна у вересні 2012 року в Бішкек, зокрема, був спрямований і на остаточне вирішення питання щодо продовження термінів перебування військової бази «Кант» Росії і надання безоплатної допомоги в розмірі 1,1 млрд. дол. на закупівлю озброєння і військової техніки російського виробництва. Киргизстан продовжив терміни присутності російської військової бази на 15 років. Однак така щедра допомога Киргизстану вплинула на відносини РФ з Таджикистаном, якому Москва вирішила виділити лише 400 млн. доларів США. При цьому Душанбе продовжив терміни присутності на своїй території 201-ї російської військової бази на 49 років. У відповідь на таку політику з боку Москви Душанбе відклав візит начальника генерального штабу збройних сил Росії

Валерія Герасимова на невизначений термін і розпочав переговори з представником США Р. Блейком. Таким чином Таджикистан з часів розпаду СРСР вперше отримав геополітичну альтернативу Росії. Активізацію відносин із західними країнами керівники республіки використовують як метод тиску на РФ. Окремо від усіх інших держав регіону стоїть Туркменістан, який з 12 грудня 1995 року дотримується нейтрального статусу. Резолюція № 50/ 80 «Про постійний нейтралітет» була офіційно прийнята Генеральною Асамблеєю ООН. Збройні сили Туркменістану налічують 22 тисячі чоловік (за деякими даними, 26 тисяч). Вони складаються з сухопутних військ, ВПС і ВМФ. Оскільки Туркменістан фактично є тоталітарною державою і залишається однією з найбільш закритих країн світу, то дані про її збройні сили ніде не публікуються [8]. У липні 1992 року Росія і Туркменістан уклали договір щодо спільних дій у сфері оборони. Відповідно до цього документу Російська Федерація виступила в якості гаранта безпеки Туркменії і передала частини колишньої Радянської армії, дислоковані на туркменській території, для формування національних збройних сил. Деяка частина військ залишалась під російським і спільним командуванням з поступовою передачею його туркменській стороні протягом 10 років. У 1993 році Москва і Ашхабад підписали угоду про спільну охорону державного кордону Туркменістану і статус російських військовослужбовців на туркменській території. На прохання Ашхабада російські прикордонники залишили Туркменію до кінця 2000 року. Однак з моменту початку військової операції США в Афганістані Ашхабад надав транспортний коридор для гуманітарних вантажів у цю країну. В цілому збройні сили Туркменії за своєю боєздатності займають середнє положення в регіоні. Вони перевершують армії Киргизії і Таджикистану, але значно поступаються арміям Узбекистану та Казахстану. Туркменська армія, цілком ймовірно, може відбити вторгнення невеликих озброєних груп, але нездатна самотійно витримати локальний конфлікт ні з одним зі своїх сусідів. Незважаючи на всі успіхи ЦА республік у розбудові національних збройних сил, жодна з них не має справді боєздатної армії і не може забезпечити обороноздатність власними силами. В першу чергу це пов'язано з відсутністю достатнього фінансування і кадровою проблемою. Отже, основним шляхом удосконалення власних збройних сил залишається військово-технічне співробітництво держав ЦА з Росією у рамках ОДКБ, з європейськими країнами і США в рамках НАТО, а також іншими суттєвими політичними силами в регіоні – КНР, Індією, Туреччиною. Однак, найбільший вплив на вирішення проблеми обороноздатності країн регіону має РФ – в першу чергу в рамках організації ОДКБ. Взаємодія Росії з більшістю пострадянських держав, у тому числі країнами ЦА, у сфері безпеки почалося в форматі СНД. Першою спробою сформувати механізми забезпечення регіональної безпеки безпосередньо в Центральній Азії було створення та розгортання на території Таджикистану в період громадянської війни 1992-1996 років Колективних миротворчих сил (КМС) СНД. Відповідно до рішення Ради глав держав СНД від 22 січня 1993 року до

складу КМС увійшли російська 201-я мотострілецька дивізія і по одному зведеному батальйону від Казахстану, Киргизстану і Узбекистану. На думку провідних експертів Центральної Азії з питань безпеки, «КМС зіграли важливу роль в стабілізації обстановки та попередження впливу конфлікту на територію сусідніх держав ЦА» [10, с. 92]. Багатосторонньої взаємодії всередині Співдружності вимагала сфера охорони державних кордонів. Особливо це стосувалося ділянок кордону з Афганістаном. В 1992 році був утворений єдиний координаційний орган – Рада командувачів прикордонними військами СНД. За оцінкою експертів, «саме завдяки спільним зусиллям та провідній ролі Росії, колишнім радянським республікам вдалося зберегти стійку систему охорони кордонів. При цьому Росія в рамках СНД взяла на себе основний тягар зобов'язань з формування прикордонних структур Таджикистану, Киргизстану та Туркменістану» [11, с. 105]. Практична реалізація багатосторонньої взаємодії у сфері безпеки втілювалася також у створенні в 1995 році Об'єднаної системи протиповітряної оборони (ОС ППО) СНД. В рамках ОС ППО стали щорічно проводитися навчання «Бойова співдружність» із залученням підрозділів ППО національних збройних сил країн СНД. Одним з напрямків військово-політичної взаємодії Росії з центральноазіатськими державами став Договір «Про колективну безпеку» (ДКБ), який було підписано 15 травня 1992 року всіма ЦАД (крім Туркменістану), РФ та Вірменією. Співпраця в рамках Договору у 90-ті роки йшла паралельно з аналогічними процесами в форматі СНД і в основному залишалася на рівні декларацій, що не переходила у практичну площину. Це, в свою чергу, призвело до падіння популярності ДКБ і скорочення числа його членів. У 1999 році Договір не пролонгували Узбекистан, Азербайджан і Грузія.

Усі центральноазіатські республіки пов'язані з Росією двосторонніми угодами про військово-технічне співробітництво. Однак співробітництво РФ з кожною з республік має свої особливості. Загальним є те, що для членів ОДКБ створюються найбільш сприятливі умови для закупівлі російської військової техніки. Однак ця військова техніка повинна озброювати національні військові формування, включені до складу КСШР. Лише в такому випадку вартість продукції буде відповідати ціні для російської армії. Незважаючи на досить велике число оборонних підприємств в регіоні, без участі Росії не функціонує жодне з підприємств оборонної промисловості країн Центральної Азії.

Лекція 7. Проблеми врегулювання конфліктів на теренах СНД. (4 години)

1. Проблема регіональних конфліктів в діяльності СНД. Механізми врегулювання конфліктів на пострадянському просторі.

2. Особливості врегулювання конфліктів на пострадянському просторі:
- Придністровський конфлікт;
 - конфлікти у Кавказькому регіоні;
 - конфлікти у Центральній Азії.

3. Україно-російське протистояння.

4. Роль світових та європейських організацій у врегулюванні конфліктів на пострадянському просторі.

1. Проблема регіональних конфліктів в діяльності СНД. Механізми врегулювання конфліктів на пострадянському просторі.

Неабияку роль у контексті безпекової ситуації на пострадянському просторі відіграють неврегульовані етнотериторіальні конфлікти, які вибухнули у ході або одразу після розпаду Радянського Союзу: придністровський, грузино-абхазький, грузино-південноосетинський, нагірно-карабахський. Основними передумовами виникнення чи ескалації конфліктів на пострадянському просторі стала комбінація політичного, економічного, соціального та етнонаціонального чинників, але й також не менш вагомий зовнішній геополітичний фактор третіх сторін, насамперед Москви, які породили в нових незалежних державах такі конфліктогенні проблеми як проблему політичного статусу автономій, національні питання та проблему етнічної дифузії, конфлікт економічних інтересів місцевої, регіональної та республіканської еліт.

Здебільшого конфлікти, які спалахнули у той період, мали внутрішній асиметричний характер, тобто були такими, які розгортались всередині держав по лінії протистояння центрпериферія. Врешті, єдиною внутрішньополітичною кризою, яка переросла у повномасштабний міждержавний конфлікт, виявилась проблема Нагірного Карабаху, що стала предметом азербайджановірменської війни. Ще одним «унікатом» на пострадянському просторі стала агресія РФ щодо України, де конфлікт набув рис міждержавного, внутрішньополітичного, антитерористичного і транснаціонального характеру – власне рис гібридної війни.

Загалом у випадку усіх вище згаданих чотирьох конфліктів простежується спільна еволюційна модель: почергова зміна стадій радикального розмежування громадсько-політичних настроїв і сил всередині колишніх радянських республік, внутрішніх силових зіткнень, виникнення нових квазідержавних утворень у вигляді так званих невизнаних або маргінально визнаних республік із власними законодавчими й виконавчими органами влади, збройними силами та іншими атрибутами державності, відносно короткотривале силове протистояння з позитивним результатом для самопроголошених республік завдяки допомозі третіх сторін (читай Росії), підписання угод перемир'я із «замороженням» status quo post bellum (стану після війни), інтернаціоналізація мирного процесу із залученням різних міжнародних організацій (ООН, ОБСЄ, СНД) та окремих країн, активна участь Російської Федерації у підтриманні миротворчими силами порядку та захисті своїх громадян у зонах конфлікту.

Звична «заморожена» еволюційна модель, характерна для перших чотирьох згаданих конфліктів, зазнала певних модифікацій у випадку із ескалацією ситуації на території Грузії у 2008 році. Поступове наростання напруженості в регіоні, зумовлене не в останню чергу кризою у грузино-

російських відносинах, призвело до відкритого збройного конфлікту у серпні 2008 р. між Південною Осетією, Абхазією і Тбілісі та збройну інтервенцію в регіон Російської Федерації. Короткотривале силове протистояння не змінило фактичний статус-кво до війни, щоправда призвело до часткового міжнародного визнання Південноосетинської та Абхазької республік з боку РФ та незначної кількості інших маргінальних країн. Інші дві самопроголошені республіки – Придністровська Молдавська Республіка і Нагірно-Карабахська Республіка, як і утворені на Сході України Донецька Народна Республіка (ДНР) і Луганська Народна Республіка (ЛНР) залишаються абсолютно невизнаними з боку держав світу і не мають легітимного міжнародно-правового статусу самостійних політичних суб'єктів.

На сьогоднішній день усі вище згадані конфлікти (окрім протистояння на Сході України, де, утім, також спостерігаються відповідні тенденції) перебувають у так званому «замороженому» стані, тобто фактично лише виведені зі збройної стадії протистояння, але не врегульовані остаточно. У зонах конфлікту спостерігається складне криміногенне становище (контрабандна торгівля, рекет, викрадення людей, наркотрафік, незаконна торгівля зброєю, фінансові афери тощо), яке дестабілізує не лише місцеву ситуацію, але й становить небезпеку для усього відповідного регіону.

Міжнародне співтовариство намагається вплинути на процес мирного врегулювання конфліктів, створюються відповідні формати та інституції, організовується діалог конфліктуючих сторін, ведуться довготривалі переговори, які, утім, усі наштотвуються на «російський чинник» – специфічну зовнішню політику Російської Федерації відносно країн колишнього Радянського Союзу («близького зарубіжжя»), які розглядаються нею як виключна сфера інтересів/впливу Москви.

Нещодавня агресія Російської Федерації проти України та спровоковане нею різке похолодання відносин між Москвою та Заходом змусили по новому поглянути на «старі» та «нові» конфлікти на пострадянському просторі. У всіх цих випадках впродовж останніх двох років спостерігається постійне погіршення умов для конструктивного опрацювання цих конфліктів на локальному, національному, регіональному та глобальному рівнях. Окрім ескалації протистояння на Сході України, відновлення геополітичної конфронтації періоду холодної війни розв'язання згаданих комплексів проблем підважує і замкнута у собі системна криза, що викриває політичну та економічну дисфункціональність країн регіону включно із Росією: невирішені конфлікти блокують стійкий розвиток відповідних держав і суспільств, тоді як політико-економічна нестабільність і авторитаризм у свою чергу унеможливають конструктивне опрацювання проблемних сфер.

У всіх конфліктах на пострадянському просторі ключову і вкрай амбівалентну роль відіграє Російська Федерація. Вона глибоко втягнута у політичний, воєнний і економічний виміри цих конфліктів та використовує їх для збереження та бажаного розширення/поглиблення свого контролю над

внутрішньою та зовнішньою політикою відповідних держав. Після спричиненої внутрішніми проблемами доволі інертної фази 1990-х років, де Москві попри все таки вдалось «заморозити» конфлікти на своїх мінімально допустимих умовах, з приходом до влади В. Путіна у 2000 році та у відповідь на прозахідний крен окремих пострадянських держав Росія все рішучіше включається в активну геополітичну боротьбу із НАТО, США, ЄС за вплив у цьому ключовому для себе регіоні. Найпізніше з 2011 року пріоритетною метою російської зовнішньої політики є збереження пострадянського простору у своїй євразійській сфері впливу, про що свідчать її інтенсифіковані дії з широкої та глибокої інституціоналізації до того слабких реінтеграційних процесів на теренах колишнього СРСР: Євразес, Митний Союз, Євразійський економічний союз, з прицілом на створення політичного наднаціонального Євразійського Союзу.

Таке розставлення пріоритетів тісно пов'язане із авторитаристським розвитком російського політичного режиму. Невирішені конфлікти еволюціонували впродовж останніх двох з половиною десятиліть до важливого інструменту системної ревізійної політики Москви відносно не так географічно, як історико-політичних сусідніх держав. Кремль робить ставку при цьому насамперед на військовій присутності у зонах конфлікту, роздаванні російського громадянства місцевому населенню з метою подальшого виправдовування своїх гуманітарних інтервенцій, а також на політичній та економічній підтримці квазідержавних сепаратистських утворень у зонах конфлікту.

З анексією Криму та війною на Сході України РФ вперше сама активно ініціювала сепаратистський конфлікт на пострадянському просторі та відверто з порушенням норм міжнародного права захопила та інкорпоровала до свого складу частину території суверенної держави. Таке «ноу-хау», утім, обмежилось лишень Україною і не змінило позицію Москви в інших невирішених конфліктах, яка й надалі зводиться до підтримання стану контрольованої нестабільності у відповідних державах. Щоправда, вплив Кремля у всіх конфліктних зонах не є однорідним: якщо у випадку з ДНР/ЛНР, Придністров'ям та Південною Осетією він є практично абсолютним, то в Абхазії та передусім у Нагірному Карабасі він є частково обмеженим та опосередкованим.

«Холодна війна 2» між Москвою та Заходом, викликана агресією Російської Федерації проти України 2014 року спричинила виникнення нових чи то пак зміщення старих розмежувальних безпекових ліній в Європі, які несуть у собі серйозні загрози перерости у фронт нового міжблокового протистояння у рамках відновленої гібридної «холодної війни». Ситуація у всіх конфліктах на пострадянському просторі є далекою до остаточного розв'язання, можливості їхнього вирішення обмежені російським чинником і сягають від обмеженої співпраці з потенціалом до реінтеграції (Придністров'я), деізоляції (Абхазія, Південна Осетія), деокупації суміжних районів конфлікту і запобігання реескалації (Нагірний Карабах) та деескалації і припинення бойових дій (Східна Україна). Утім, у всіх

протистояннях зберігається ескалаційний потенціал, який може перерости у спалахування локальних і регіональних війн і становить екзистенційну небезпеку для стабільності всього пострадянського регіону й підриває із середини і без того крихку архітектуру безпеки на цьому просторі.

2. Особливості врегулювання конфліктів на пострадянському просторі:

а. Придністровський конфлікт;

Уже в перші роки незалежності Молдова зіштовхнулася з низкою проблем, найгострішою з-поміж яких є конфлікт у Придністров'ї. До кризи призвели три основні фактори. Перший - гострі етнічні та політичні розбіжності між Молдовою західного берега Дністра та Придністров'ям. Другим фактором нестабільності стало те, що в умовах політичного плюралізму останніх років радянського періоду історії Молдови з'явився і набув великої популярності Народний фронт Молдови (НФМ), а з ним зросли настрої самовизначення серед більшості населення республіки. Ключові фігури політичної та інтелектуальної еліти НФМ стали відкрито говорити про об'єднання з Румунією. І хоча як невідворотність, так і політична підтримка такого кроку з боку населення були надто перебільшені, протистояння "румунізації" стало бойовим кличем місцевої влади у Придністров'ї, що намагалася зберегти як вплив на місцеві події, так і місце у світі "під рукою Москви". З часом Дністер дедалі більше ставав розподільчою лінією між східним берегом, що бачив своє майбутнє, пов'язаним з Москвою, та західним, що вірив у майбутнє незалежної Молдови.

Третім фактором нестабільності на Лівобережжі Дністра стала російська військова присутність, уособлена залишками 14-ї армії, що називаються російським миротворчим контингентом, розташованим у Придністров'ї. Очолювана свого часу генералом О. Лебедем, 14-та армія до 1991 р. формувалася як доволі скромна радянська військова одиниця, не набагато серйозніша, ніж мобілізаційна база другого ешелону, призначена для підтримки гіпотетичних військових операцій країн-членів Варшавського договору на Балканах і проти Туреччини. Але те, що можна оцінювати як скромну силу в контексті військового балансу НАТО - Варшавський договір, стало вирішальною військовою присутністю в контексті Молдови. Адже молдавська армія невелика. Фактично основний тягар військової боротьби в 1992 р., особливо під час гострого збройного протистояння 19 червня - 3 липня 1992 р., винесли на собі поліція та внутрішні війська Молдови.

Насильство в Придністров'ї вибухнуло в перші місяці 1992 р. і тривало до середини липня. 14-та армія ще до його початку постачала зброю придністровцям, але відкрито стала на їх бік у травні 1992 р. після відвідин цього регіону віце-президентом Російської Федерації генералом О. Руцьким, який висловив свою підтримку незалежності Придністров'я. Усього за час збройних зіткнень у березні-червні 1992 р. загинуло 425 осіб. 21 липня 1992

р. в Москві Президенти Росії і Молдови Б. Єльцин і М. Снегур підписали угоду про припинення вогню, яка привела до припинення насильства.

Відтоді затрачено значні зусилля з урегулювання цього конфлікту. 8 травня 1997 р. уряд Молдови та представники Придністров'я за посередництва України, Росії та місії ОБСЄ в Молдові підписали Меморандум про взаєморозуміння, що встановив базові принципи врегулювання конфлікту. Однак до остаточного його врегулювання було ще далеко, оскільки Придністров'я наполягало на отриманні такої автономії у складі Молдови, яка нічим не відрізняється від повного суверенітету, включаючи демаркацію кордонів та самостійне членство в СНД.

Україна як посередник у вирішенні конфлікту займало активну позицію: у липні 1999 р. другий президент України Л. Кучма запропонував "План поетапного надання статусу" Придністров'ю, а

2005 р. третій президент України В. Ющенко висунув нові ініціативи щодо врегулювання придністровського конфлікту. Детальний український план придністровського врегулювання, ухвалений парламентом Молдови в червні 2005 р., встановив, на думку тогочасного президента країни В. Вороніна, "механізм демократизації регіону та подальшої реінтеграції Молдови". План передбачав, по-перше, ухвалення парламентом Молдови закону про статус Придністровського регіону, по-друге, проведення під мандатом ОБСЄ за участю міжнародних спостерігачів виборів до парламенту Придністров'я і, по-третє, якщо вибори буде визнано демократичними, новообрані депутати парламенту Придністров'я візьмуть участь у доопрацюванні закону про статус Придністровського регіону.

У червні 2005 р. парламент Молдови прийняв Декларацію щодо Плану України з урегулювання придністровської проблеми, а також Звернення про критерії демократизації Придністровського регіону. Зокрема у Декларації, головними критеріями демократизації молдавська сторона назвала ліквідацію місцевого МДБ (міністерства держбезпеки ПМР, забезпечення доступу парламентських партій Молдови у Придністровський регіон, реформування судової влади, усунення перешкод у роботі вільних ЗМІ і звільнення політв'язнів. У Зверненні висловлено вимогу до РФ "вивести війська й озброєння до кінця 2005 року й ліквідувати миротворчу присутність РФ у Зоні безпеки (з обох боків Дністра. - Ает.) до кінця 2006 року", натомість замінити миротворчу місію РФ на "інституцію військових і цивільних спостерігачів під мандатом ОБСЄ".

2006 р. посередницькі зусилля України фактично були зруйновані неконструктивною позицією керівництва Придністровської республіки, яке за потурання офіційного Кремля у вересні 2006 р. провело референдум щодо незалежності Придністров'я з його подальшою інтеграцією до складу Російської Федерації, а 10 грудня

2006 р. - вибори президента республіки. Перемогу на виборах уже вчетверте здобув лідер сепаратистів Ігор Смирнов.

Після цього ініціативу в придністровському питанні спробувала перебрати на себе Росія. Певного прориву в урегулюванні придністровської

проблеми аналітики очікували від зустрічі президента Молдови та лідера Придністров'я в Бендерах у 2008 р., проведеної за посередництва Росії через сім років після їхнього останнього спілкування. Зустріч В. Вороніна та І. Смирнова в Бендерах продемонструвала, що Москва не збирається використовувати косовський прецедент щодо придністровського конфлікту. Радше навпаки: саме на прикладі Придністров'я вона, судячи з усього, має намір продемонструвати західним колегам, як дипломатичним чином, не порушуючи нічиєї територіальної цілісності, можна вирішити проблему сепаратистського краю - причому краю з не менш чіткими атрибутами державності, ніж були в Косова на час визнання його незалежності. Водночас Європейський Союз і Сполучені Штати не менш зацікавлені в такій "демонстрації", хоча й з цілком інших міркувань, а саме: за допомогою придністровського врегулювання на основі збереження єдиної Молдови Вашингтон і Брюссель могли б засвідчити для всіх супротивників незалежності Косова, що незалежність колишньої сербської провінції не є прецедентом.

Інша справа, наскільки готові в цих столицях вплинути на перебіг політичних переговорів щодо статусу Придністров'я. Слабке місце Євросоюзу, наприклад, полягає в особливій позиції, яку сповідують у питанні придністровського врегулювання окремі його члени, насамперед Румунія. Неважко зауважити, що румунське керівництво на чолі з президентом Т. Бесеску не збирається зменшувати оберти, публічно розповідаючи про те, як возз'єднаються Молдова з Румунією в процесі євроінтеграції. Швидше воно нарощує їх за рахунок заяв із приводу належності "українського Півдня" (хоча, звичайно, можна припустити, що румунський президент дозволив собі такі ремарки, щоб "обеззброїти" тих своїх опонентів, які подекуди дорікали Т. Бесеску за надто виражену ним підтримку Україні в її євроатлантичних прагненнях - і це, мовляв, попри низку невирішених питань із Києвом). Отже, ситуація нині складається таким чином, що якщо вже Євросоюз і хоче внести свій зроби у придністровське врегулювання, то його сприяння в підписанні Румунією базового договору з Молдовою було б доречним.

Однак є підстави думати, що Євросоюз допоки дуже комфортно почувається, впливаючи на врегулювання конфлікту за допомогою своєї прикордонної місії (ЕиВАМ). І якщо Брюссель все-таки проявить ініціативу на етапі об'єднання двох берегів Дністра, то вона, найімовірніше, стосуватиметься економічного виміру. Не просто так міністр реінтеграції Молдови у 2008 р. анонсував вигоду, яку в майбутньому матимуть змогу одержати придністровські виробники у вигляді певних преференцій на ринку ЄС: митні послаблення нібито можуть торкнутися 12 тисяч найменувань товарів із Молдови.

Для Сполучених Штатів у питанні Молдови важливими є три аспекти. По-перше, Вашингтон хоче переконатися в тому, що ця країна є незалежною державою, і до неї ставляться саме як до незалежної держави. По-друге, у Молдові має бути прозора та ефективна влада. По-третє, США є учасником

переговорного процесу 5+2, що, з погляду американської адміністрації, і допоможе вирішити придністровське питання.

Крім зовнішніх чинників, активізації у напрямку придністровського урегулювання сприяє і перманентна внутрішньополітична криза в Молдові, причиною якої стала неспроможність парламенту у 2009-2010 рр. обрати президента країни.

а. конфлікти у Кавказькому регіоні;

Як і 20 років тому, джерелом нестабільності в регіоні залишаються міжетнічні конфлікти - грузинсько-абхазський, грузинсько-осетинський і нагірнокарабаський, які заважають встановленню тісного співробітництва між країнами регіону, гальмують їхню повномасштабну участь у міжнародних інституціях і спричиняють значні економічні труднощі в розвитку регіональних політичної та економічної інфраструктур.

Ідея формування єдиної незалежної сильної держави є однією із центральних для грузинського суспільства й політичної еліти. Однак географічне положення (протягом століть Кавказ був ареною зіткнень інтересів великих імперій - Персії, Візантії, Туреччини й Росії; піддавався навалом кочових народів) і рельєф місцевості визначили складності формування єдиної держави: упродовж усієї своєї історії Грузія була конгломератом окремих, ворогуючих князівств і царств; лише у XII ст. Грузія виступала як незалежна і єдина країна.

Значний вплив на сучасні політичні процеси в Грузії справила Грузинська Демократична Республіка (26 травня 1918 р. - 25 лютого 1921 р.). По-перше, було створено правовий прецедент, на основі якого висувались вимоги відновлення незалежності Грузії. По-друге, незалежна демократична державність сприяла усвідомленню національної єдності у всіх верствах грузинського суспільства, і водночас порушила питання про географічні кордони цієї єдності: претензії на історичні території, висунуті всіма народами Закавказзя, призвели до міжнаціональних конфліктів, географія яких повторилася через 70 років - в Абхазії, Південній Осетії, вірменських і азербайджанських районах Грузії. По-третє, сучасний грузинський національний рух трактував допомогу Росії більшовицькому повстанню в Грузії в 1921 р., яке призвело до зміни уряду й входження Грузії до складу СРСР, як анексію Грузії. Таке трактування значною мірою вплинуло на формування зовнішньополітичних орієнтацій грузинської політичної еліти й сучасні російсько-грузинські відносини.

Згідно з Концепцією національної безпеки Грузії, фундаментальними національними цінностями є суверенітет, безпека, мир, демократія, верховенство закону, права людини й добробут. їх захист є гарантією безпеки Грузії. Національними інтересами Грузії проголошено: територіальну цілісність, національну єдність, регіональну стабільність, зміцнення волі й демократії в сусідніх країнах і в регіоні, зміцнення транзитної функції країни й забезпечення альтернативних шляхів енергопостачання, екологічну безпеку й забезпечення національної та культурної самобутності. Основними загрозами фундаментальним національним цінностям та інтересам визначені:

порушення територіальної цілісності, перенесення конфліктів із сусідніх країн, військова інтервенція, контрабанда і транснаціональна організована злочинність, міжнародний тероризм.

Головну загрозу для національної безпеки Грузії становлять підтримувані ззовні сепаратистські рухи, що підривають ґрунт політичної, економічної й соціальної стабільності, і є джерелом тероризму, міжнародної організованої злочинності й контрабанди. У Концепції зазначається, що незаконне перебування військових баз Російської Федерації в Грузії порушує суверенітет країни й підриває економічну та соціальну стабільність.

Конфлікт в Абхазії - не тільки грузинська проблема. Як джерело нестабільності в усьому Кавказькому регіоні він зачіпає інтереси багатьох етнічних та політичних груп. Прямо чи опосередковано в протистояння було втягнуто Грузію, Абхазію, Росію, північнокавказькі республіки, Вірменію та Туреччину.

Абхазці тривалий час були тісно пов'язані з грузинами. Маючи досить умовну за радянських часів автономію, вони зберегли національну ідентичність та значною мірою "націоналізовані" місцеві владні структури. Більшість ключових посад в адміністрації автономії посідали саме етнічні абхазці. Характерною особливістю формування місцевої влади був протекціонізм, замішаний на партійних принципах. Це призвело до утворення міцного прокомуністичного апарату, який ще за часів президентства З. Гамсахурдіа усіяло виявляв свою нелояльність до Грузії. У той час, коли більшість грузинів прагнули незалежності, часто вдаючись до політичної конфронтації з Москвою, абхазьке керівництво спиралося на підтримку з боку союзного центру, налагоджувало контакти з представниками радянських військ, чие втручання в конфлікт згодом вирішило його на користь Абхазії. Сприяла вибуху націоналізму в Абхазії і невиважена національна політика уряду З. Гамсахурдіа.

Ситуація загострилася з уведенням грузинських військ в Абхазію. З 1 липня 1992 р., після встановлення дипломатичних стосунків Тбілісі з Москвою, розпочався процес визнання Грузії провідними державами світу. Це стало приводом для встановлення контролю над усією територією країни, але з втручанням в конфлікт гірських народів Кавказу (традиційних союзників Абхазії) ситуація вийшла з-під контролю.

Почалася конфронтація за участю не лише кавказьких народів, але й ісламського світу. Позиція Росії стала ще одним фактором розгортання конфлікту. Тоді, коли Грузія відмовилася вступати до СНД, а Абхазія всіляко виявляла свою лояльність до СРСР, а згодом і до Росії та СНД, Москва проводила політику зближення з Абхазією. Після падіння режиму З. Гамсахурдіа новий лідер Грузії Е. Шеварднадзе спробував врятувати країну від громадянської війни, розпочавши прямі переговори з Абхазією. Та було пізно - значні військові сили вже були втягнуті в конфлікт. Відсутність єдиної позиції грузинського керівництва щодо Абхазії та його неспроможність управляти військовими формуваннями призвели до втрати

контролю над ситуацією, стихійних збройних сутичок між підрозділами грузинської армії та абхазькими сепаратистами.

Позиція Абхазії в конфлікті характеризувалася крайнім радикалізмом. Більшість населення не вірила в можливість проведення паритетних переговорів, що значною мірою зумовлювалось жорсткою позицією грузинського керівництва щодо основних вимог: повернення Абхазії до складу Грузії, а головне - повернення на абхазькі терени 300 тис. біженців, переважно грузинів, що втричі перевищує населення самої Абхазії. І це при тому, що грузинське населення Абхазії не є автохтонним, хоча традиційно грузини становили більшість у складі жителів Абхазії.

В умовах конфлікту сторони, як правило, мають справу з розбіжністю інтересів та інтерпретацій подій і фактів. І в даному разі населення Абхазії розглядає законні вимоги грузинської сторони, що ґрунтуються на нормах міжнародного права, як невиправданий тиск та спробу повернути території, що не належать Грузії. Спроби Тбілісі відстояти ідею об'єднання всіх народів Грузії в єдиній незалежній державі викликають обурення абхазької сторони, призводять до загострення протистояння. Незважаючи на максимально прийнятні умови автономії, абхазці не сприймають ці пропозиції як виправдані.

Впливовою в автономії є Компартія Абхазії (КПА), яка активно співпрацює з російськими комуністами. Вона має найчисельнішу фракцію в парламенті Абхазії, активно виступає за реставрацію СРСР. Зростанню ролі КПА сприяло складне економічне становище республіки. Громадська організація «Слов'янський дім» об'єднує політичні інтереси російських меншин в Абхазії та підтримується російською реакційною організацією «Конгрес російських комуністів». Та незважаючи на значний вплив росіян в Абхазії, існує й чимало непорозумінь між ними та центральною владою, які підживлюються невдоволенням російської меншини існуючим економічним становищем російськомовного населення та розподілом фінансової допомоги, що надходить з Росії. Основною політичною силою в республіці залишається Рада Старійшин, створена першим президентом Абхазії В. Ардзінбою, що має центральне й регіональні представництва.

Грузинське керівництво неодноразово висловлювало незадоволення процесом врегулювання конфлікту, намагаючись максимально використати потенціал світового співтовариства. З одного боку, воно зацікавлене в надійних грузинсько-російських відносинах, з другого - в обмеженні присутності та впливу Росії в регіоні, що призводить до стагнації відносин між двома країнами, змушуючи Росію жорсткіше відстоювати власні інтереси. Грузія готова була дотримуватися курсу стратегічного партнерства з Росією, але за умови, що Росія розглядатиме Абхазію як складову Грузії.

Співробітництво з Росією мало допомогти грузинам вирішити абхазьку проблему. Адже, окрім Росії, Абхазія не має другого такого союзника. Щоправда, вона шукає контактів з іншими країнами, у тому числі й європейськими, де має своїх представників. Зацікавлена в отриманні необхідного озброєння, яке згодом мало перейти в її власність, Грузія свого

часу підписала договір про розміщення російських військових баз на її території. Положеннями цього договору передбачалося відновлення територіальної цілісності Грузії, допомога РФ у створенні грузинської армії, роззброєння сепаратистських формувань. Проте жодна із цих умов не була виконана. Тому грузинським парламентом, різними політичними партіями, деякими вищими посадовими особами дедалі частіше порушувалося питання про виведення з території Грузії всіх російських військ, про можливий вихід Грузії з СНД.

Водночас Росія постійно вимагала продовження мандату перебування російських миротворчих сил в Абхазії. Однак, ці вимоги лише поглиблювали конфронтацію. У середині липня 2006 р. парламент Грузії прийняв резолюцію з вимогою виводу російських миротворчих сил з Абхазії та Південної Осетії. У відповідь на це парламент Абхазії закликав усі країни, у тому числі Росію, "негайно розпочати процес офіційного визнання незалежності Республіки Абхазія", а також вирішив звернутися до ООН, ОБСЄ та інших міжнародних організацій із проханням "припинити мілітаристські плани грузинського керівництва".

Після проголошення незалежності Косова і визнання її країнами Заходу у 2008 р., проблема міжетнічних конфліктів у Грузії постала з новою силою. З одного боку, російські військові бази й миротворчі сили, розташовані в зонах грузинсько-осетинського й грузинсько-абхазького конфліктів, розглядаються в Національній військовій стратегії Грузії як загрози національній безпеці країни. З другого, бажання Грузії вступити до НАТО провокує РФ на активнішу підтримку сепаратистських територій у Грузії.

Наприкінці квітня 2008 р. над Абхазією було збито безпілотний літак-розвідник, що залетів з території Грузії. Цей інцидент викликав серйозний міжнародний скандал. Грузія звинуватила Росію в тому, що її військово-повітряні сили збили літак, а також зажадала розгляду цього випадку в Раді Безпеки ООН. Тим часом РБ ООН не прийшла до єдиної думки щодо ситуації в Абхазії. З обох питань - про зміцнення зв'язків Росії й невизнаних республік і про політ грузинського безпілотного літального апарата - члени Ради заслухали лише думку Росії.

Після цих подій, ситуація в зоні грузино-абхазького конфлікту різко загострилася. Москва ввела в Абхазію додаткові сили миротворців. А Тбілісі розцінив цей крок як військову агресію, однак цей крок Кремля, як показали наступні події, був лише однією з ланок плану Росії остаточно відірвати від Грузії Абхазію і Південну Осетію, реалізованого в серпні 2008 р. внаслідок п'ятиденної російсько-грузинської війни у Цхінвальському регіоні Грузії.

Причини грузинсько-осетинського протистояння, утім, як і походження більшості міжетнічних конфліктів на пострадянському просторі, слід шукати не в площині міжнаціональної ворожнечі двох народів, а передусім у тому історичному періоді, коли російський більшовизм - імперський спадкоємець російського царизму, вогнем і мечем накидав народам колишніх національних окраїн Російської імперії (усупереч їх бажанню) радянську форму влади, під якою приховувалась диктатура

більшовицької партії. Діючи за принципом "поділяй і володарюй", цілісні в минулому етноси розподілялися між кількома національно-державними формуваннями. Така доля спіткала й осетинів - північнокавказький народ, який унаслідок історичних обставин ще від часу монгольської навали в першій половині XIII ст. був поділений на три субетноси: дигорців, іронців і кударців. Витіснені з історичних місць свого розселення, на південь від р. Дон, осетини опинилися на території сучасних Ка-бардино-Балкарської та Північноосетинської республік Російської Федерації і Цхінвальського регіону Грузії. Дигорці потрапили під вплив кабардинців, іронці сформували сучасну Північну Осетію, а кударці, що переселилися на південні схили Головного Кавказького хребта, стали кріпаками грузинських князів Еріставі і Мачабелі (прізвище останніх лягло в основу грузинської назви території, заселеної переважно осетинами, - Самачабло, що перекладається як «земля Мачабелі»).

Топонім «Південна Осетія» для означення гірських районів грузинських історико-географічних областей Картлі, Рачі та Імереті вперше використала на початку XIX ст. окупаційна військова адміністрація Російської імперії, сформована в Східній Грузії після анулювання 1801 р. Росією Георгіївського трактату 1783 р., що передбачав російський протекторат над східною частиною Грузії. Після утворення на цій території в 1843 р. Тифліської губернії, до складу якої увійшла й грузинська історична область Шида-Картлі, російська влада створила Осетинський округ, який, щоправда, у 1859 р. було ліквідовано і приєднано до Горійського повіту Грузії.

Після жовтневого більшовицького перевороту в Росії (1917) контроль над територією сучасної Південної Осетії встановила Грузинська демократична республіка. У 1918-1920 рр. в Південній Осетії спалахнуло три інспірованих більшовиками антиурядових повстання, метою яких було встановлення радянської влади і приєднання регіону до РСФРР. Своєрідним сигналом до останнього з повстань стало рішення Кавказького крайкому РКП(б) від 23 березня 1920 р. проголосити радянську владу в Південній Осетії і утворити Південноосетинський революційний комітет (ревком). Для організації повстання ревком отримав від Кремля 100 тис. рублів.

6 травня 1920 р. Південноосетинський ревком прийняв рішення проголосити радянську владу в Рокському районі, перекрити ущелину, оборонятись від «ворогів трудящого народу» й приєднатися до РСФРР, «про що сповістити Москву і демократичну Грузію».

Легітимна влада демократичної Грузії, що відрядила в бунтівний регіон свої війська, 17 травня отримала від російського наркома закордонних справ Г. Чичеріна ноту наступного змісту: «До Південної Осетії, де проголошено Радянську Республіку, направлені для знищення такої влади грузинські війська. Ми наполягаємо, якщо це достовірно, відкликати свої війська з Осетії, позаяк уважаємо, що Осетія повинна мати в себе ту владу, яку вона хоче». У відповідь на це, уряд Грузинської держави зауважив, що в Грузії немає Південної Осетії.

6 червня 1920 р. південноосетинські повстанці і сформована в Радянській Росії так звана "південноосетинська бригада" здолали перевал і поблизу м. Джава завдали поразки грузинським військам, наступного дня більшовицькі війська здобули Цхінвалі, а 8 червня Південноосетинський ревком проголосив радянську владу на підконтрольній території. Проіснувала вона до липня 1920 р., коли грузинські війська звільнили окуповану більшовиками територію.

Невдовзі пробільшовицька орієнтація осетинських провідників у Грузії отримала належну сатисфакцію: після повалення Червоною Армією влади Грузинської демократичної республіки в лютому

1921 р., більшовицьке керівництво включило до штучно «скроєної» Південної Осетії не лише гірську частину Головного Кавказького хребта, але і його передгір'я та низовину, заселені переважно грузинським населенням, у тому числі міста Цхінвалі, Алагорі, Джаву. Незважаючи на спротив населення Цхінвалі, проголошеного в грудні 1921 р. «адміністративним центром Осетії», включенню Цхінвальського району до складу конструйованої більшовиками «Осетинської автономії», остання все ж була створена 20 квітня

1922 р. під назвою Південноосетинська автономна область, що увійшла до складу Грузинської РСР. Таким чином, знехтувавши історичними реаліями, більшовики свідомо заклали підвалини майбутнього грузинсько-осетинського протистояння.

«Міна уповільненої дії» спрацювала в останні роки існування СРСР. Втративши здатність контролювати ситуацію в союзних республіках, Кремль свідомо провокував міжетнічні конфлікти на підвладних територіях задля того, щоб геополітично впливати на них, мати можливість тримати на цих територіях війська у вигляді миротворчих сил, мати "больові точки" у новостворених країнах, на які можна тиснути, і вони вже рефлекторно реагуватимуть так, як потрібно тому, хто тисне. Однією з таких "больових точок" стала Південна Осетія.

Грузинсько-осетинський конфлікт у добу розпаду СРСР був спровокований рішенням Південноосетинської обласної ради про перетворення її на автономну республіку у складі Грузії 10 листопада 1989 р. Наступного дня грузинський парламент скасував це рішення, а 23 листопада 1989 р. близько 20 тис. громадян Грузії здійснили марш на адміністративний центр автономної області м. Цхінвалі, організований лідером національно-патріотичних сил Звіадом Гамсахурдіа і першим секретарем ЦК Компартії Грузії Гіві Гумбарідзе для «захисту грузинського населення» автономії. Учасників маршу не пустили до міста підрозділи внутрішніх військ МВС СРСР, але кров усе ж пролилася.

Восени 1990 р. Південноосетинська обласна рада, спираючись на закон СРСР від 26 квітня 1990 р., що передбачав розширення повноважень радянських автономій, проголосила область Південноосетинською Радянською Демократичною Республікою і звернулася до Москви з проханням про визнання її незалежним від Грузії суб'єктом радянської

федерації. У відповідь на це, офіційний Тбілісі в грудні 1990 р. ліквідував Південноосетинську АО і розпочав блокаду регіону, що тривала до липня 1992 р.

Економічна блокада супроводжувалась військовим протистоянням сторін конфлікту, особливо запеклим воно стало після того, як у результаті референдуму, проведеного південноосетинським керівництвом 19 січня 1992 р., 90 % його учасників висловились за приєднання регіону до Росії. Бойові дії, що тривали (з перервами) до липня 1992 р., були припинені за посередництва Росії, яка розмістила на території Південної Осетії свої миротворчі сили. Наслідки грузинсько-осетинського конфлікту 1992 р. трагічні: 93 спалених села, понад тисячу вбитих, від 40 до 100 тис. біженців.

Протягом часу, що минув після грузинсько-осетинського конфлікту 1992 р., Росія послідовно озброювала і зміцнювала південно-осетинський сепаратистський режим, роблячи відверту ставку на відокремлення цього регіону. Очевидним ж те, що Росія використовує малі народи та їхні певні бажання у власних цілях. У 1991 р. війська РФ вступили на територію Грузинської Республіки, суверенітет і кордони якої офіційно визнала раніше. Але сьогоднішні події мають абсолютно новий зміст. У зв'язку з цим аналітики зазначають, що Росія, відчуваючи свою нову потужність, фактично хоче переграти ті результати, ту систему, яка склалася впродовж останнього часу.

У цьому контексті слід розглядати й російсько-грузинську війну 8-12 серпня 2008 р. Чому саме Грузія і Росія? Чому саме в Грузії локалізувалася така ситуація, і напруження вилилося у військове протистояння? Відповідь треба шукати в певній диференціації пострадянського простору після «революції троянд» у Грузії, «помаранчевої революції» в Україні та формування постреволуційних режимів. Відносини пострадянських країн з РФ засвідчили, що Росія ніколи не погодиться на те, щоб на колишньому імперському просторі формувалися держави з відмінними від російської політичними моделями і геополітичними орієнтаціями. Весь сенс так званого цивілізованого розпаду Радянського Союзу в інтерпретації Кремля полягав у тому, що колишні союзні республіки одержують умовну державність, умовний суверенітет і не обиратимуть інші системи безпеки й геополітичні орієнтації, аніж російські. На це погодилася тоді і російська еліта, і пострадянські еліти національних республік, які потім утворили нові незалежні держави.

«Революція троянд» 2003 р. у Грузії і «помаранчева революція» 2004 р. в Україні спричинили розірвання цього консенсусу, досягнутого лідерами колишніх радянських республік у грудні 1991 р. І в Грузії, і в Україні почали формуватися державні системи, зорієнтовані на європейські принципи, а керівництво цих країн почало декларувати геополітичні орієнтації, пов'язані із системами колективної безпеки, створені країнами Заходу. Із цим не могла змиритися новоімперська Росія.

Це і є фундаментальним підґрунтям конфлікту. Грузія хоче перейти від стану асиметричної федерації, якою вона стала на початку 20-х рр. ХХ ст., до

консолідованої інтегрованої нації, територіально цілісної держави. Цього, однак, не бажає Росія, яка розуміє, що формування консолідованих націй та держав на постімперсько-му просторі розмиває його, формує нові регіональні конфігурації, а отже, що РФ ризикує втратити вплив на пострадянському просторі, який вона традиційно вважає зоною свого впливу.

Таким чином, курсу Грузії на інтеграцію до євроатлантичних структур заважає «імперська територіальна спадщина», створюючи різного роду перешкоди. Виникає проблема кордонів, оскільки, коли 1991 р. було підписано Біловезькі угоди, кордони між новими незалежними державами розглядались як умовні. А сьогодні, коли йдеться про нову систему колективної безпеки, проблема територіальності та кордонів набуває серйозного геополітичного значення. Очевидно, що Росія так просто не здасть ці кордони, тому вона визнала 26 серпня 2008 р. незалежність Абхазії та Південної Осетії, щоб відірвати ці території від Грузії.

Основою небезпеки, яка вже сьогодні надходить з Росії, є допомога російськомовним або російськоорієнтованим громадам не лише на території Грузії, але й підтримка російських національних рухів на інших територіях, які межують з Росією. До речі, у цьому конфлікті було використано ідеологію і технологію так званого нового російського іредентизму, в основі якого лежить ідея реінтеграції пострадянського простору. Адже Росія, коли вводила свої війська на територію незалежної Грузії, моральною і правовою легітимацією цього проголосила допомогу своїм співвітчизникам, які потерпають від конфлікту між Грузією і Південною Осетією.

П'ятиденна російсько-грузинська війна в Південній Осетії також показала, що офіційний Кремль, скориставшись визнанням незалежності Косова державами Заходу, розпочав матеріалізацію доктрини В. Путіна, в основі якої - повернення Росії статусу одного зі світових лідерів. Саме Косово стало тим прецедентом, який використовується сьогодні російським керівництвом для того, щоб на євразійському просторі утвердити нову модель скасування низки міжнародних домовленостей.

Визнання незалежності Абхазії та Північної Осетії Росією фактично руйнує Гельсінкські домовленості, в основі яких - визнання непорушності кордонів у Європі. Свідченням цього є відома позиція ОБСЄ - інституції створеної під час Гельсінського процесу - згідно з якою винними в російсько-грузинському протистоянні в Південній Осетії визнано обидві сторони. Це означає, що вкотре перемогла Realpolitik, її жертвою цього разу стало не лише бруталне порушення Гельсінкських домовленостей у цілому, але й державного суверенітету і територіальної цілісності Республіки Грузія, зокрема.

Аналіз причин російсько-грузинського протистояння в Південній Осетії вкотре підтвердив аксіоматичне твердження, що міжетнічні конфлікти часто провокуються саме зовнішніми силами імперського зразка й набувають неабияких масштабів унаслідок їхнього втручання в локальні суперечки. Ці сили мають власні інтереси та зацікавлені в поглибленні конфліктних ситуацій за схемою "поділяй та володаруй". Залагодження спонтанних

міжетнічних суперечок безболісніше за умов відповідної роботи міжнародних механізмів безпеки і взаємної толерантності сторін. Домінування в регіоні лише однієї держави може лише провокувати різні конфлікти, тоді як дійсна стабільність формується швидше в ситуації балансу різних геополітичних сил.

Нагірнокарабаський конфлікт - це територіальний конфлікт між Азербайджаном, з одного боку, та його автономією Нагірним Карабахом і Вірменією - з другого. Предметом конфлікту є територія Нагірного Карабаху, на якій мешкають переважно вірмени. Конфлікт призвів до поляризації позицій сусідніх держав довкола нього і став джерелом загрози регіональній безпеці Кавказу і всього Середнього Сходу.

Коріння вірмено-азербайджанського протистояння за Нагірний Карабах сягає початку ХІХ ст., коли Росія захопила землі, які нині є територією Вірменії і Азербайджану, у тому числі й Карабаське ханство, що перейшло з-під контролю Ірану під владу Росії за Гюлістанським договором 1813 р.

Особливої гостроти вірмено-азербайджанське протистояння щодо належності Карабаху набуло під час першої спроби об'єднання Азербайджану, Вірменії та Грузії у складі Закавказької федерації навесні 1918 р. Федерація, що проіснувала до 26 травня 1918 р., розпалася у наслідок того, що вірменська влада висунула територіальні претензії до сусідів: на Джавахетський район Грузії (досі населений переважно вірменами) і на Карабах, Зангезур, Нахічевань - в Азербайджані.

Після встановлення радянської влади в Закавказзі у 1920- 1921 рр. боротьба за Карабах перемістилася з військової у політичну площину. Спочатку більшовицький уряд Росії спонукав Ревком Азербайджану ухвалити в грудні 1920 р. постанову, за якою Карабах, Зангезур і Нахічевань переходили під вірменський контроль, проте лідер радянського Азербайджану Н. Наріманов відмовився виконувати це рішення. У березні 1921 р. до тексту "Договору про братерство і дружбу" між Радянською Росією і Туреччиною додалося положення, за яким Нахічевань і Карабах мали перейти під контроль Азербайджанської РСР.

Остаточо азербайджансько-вірменське розмежування закріпив Декрет від 7 липня 1923 р., підписаний у Баку. У серпні 1923 р. адміністративний центр Нагірного Карабаху було перенесено з Шуші до Степанакерта, а в листопаді 1924 р. відбулося офіційне проголошення НКАО. Згодом Нагірний Карабах було відділено від Вірменії Лачинським коридором, що територіально увійшов до Азербайджану.

У наступні роки вірменська еліта неодноразово спонукала політичне керівництво СРСР передати Карабах Вірменській РСР, однак розформування в 1936 р. Закавказької Федерації і створення трьох союзних республік призвели до остаточного відділення НКАО від Вірменії.

Починаючи з 1987 р., у Вірменії посилювався рух за об'єднання НКАО і Нахічевані з Вірменською РСР. У серпні 1987 р. Академія Наук Вірменської РСР направила до Москви петицію з проханням передачі НКАО і Нахічевані Вірменії, хоча за переписом населення 1979 р. в Нахічевані мешкало 97 %

азербайджанців. Відсутність будь-якої відповіді на петицію з Москви сприяла поширенню в Єревані чуток про неминучу передачу НКАО і Нахічевані Вірменії та насильницьке витіснення азербайджанців з Вірменії.

11 лютого 1988 р. в НКАО відбулася демонстрація протесту проти культурної і економічної політики офіційного Баку, а 20 лютого Рада народних депутатів НКАО ухвалила резолюцію щодо клопотання перед Верховними Радами Вірменської РСР, Азербайджанської РСР і СРСР про передачу області зі складу Азербайджану до складу Вірменії.

Цей крок призвів до ескалації конфлікту в Нагірному Карабасі й довкола нього та зумовив початок збройної фази конфронтації. Обидві сторони розпочали формування бойових загонів, придбання озброєнь і військової техніки. Азербайджан вдався до економічної блокади Нагірного Карабаху. У відповідь 1 грудня 1990 р. Верховною Радою Вірменської РСР було прийнято рішення про створення єдиної Вірменської Республіки, до складу якої в односторонньому порядку включено Нагірний Карабах.

Із розпадом СРСР конфлікт фактично перетворився з внутрішнього міжетнічного у міждержавний - між Азербайджаном та Вірменією. На початку 1992 р. азербайджанська армія розгорнула наступ на півночі Нагірного Карабаху, але, незважаючи на чисельну й технічну перевагу, не змогла досягти значних успіхів. У відповідь армія Нагірного Карабаху та об'єднання збройних сил Вірменії розгорнули контрнаступальну операцію на південному напрямку, захопили Лачинський коридор, що з'єднував територію Вірменії з територією Нагірного Карабаху та стратегічно важливий вузол Шуші. У жовтні 1993 р. вірменські сили завдали азербайджанській армії нової поразки і захопили шість адміністративних районів (25 % території Азербайджану) з містами Фізулі та Кельбаджар. 700 тис. азербайджанців стали біженцями.

18 лютого 1994 р. в Москві міністрами оборони Азербайджану й Вірменії за посередництвом міністра оборони Росії було підписано Протокол про повне припинення вогню та воєнних дій та досягнуто згоди щодо розведення військ ворогуючих сторін. Проте в подальшому, попри неодноразові зустрічі президентів Азербайджану і Вірменії, а також те, що до урегулювання конфлікту долучились ООН і ОБСЄ (так звана "Мінська група"), а співголовами на переговорному процесі щодо статусу НКР стали РФ, США і Франція, жоден із запропонованих посередниками планів поетапного досягнення миру до врегулювання конфлікту не привів.

У геополітичному сенсі масштаби конфлікту між двома республіками Південного Кавказу - Азербайджаном та Вірменією - виходять далеко за межі регіону. Від його остаточного врегулювання залежить не тільки атмосфера взаємної довіри кавказьких держав, але й економічні та політичні інтереси країн, які шукають можливості активізувати політику в регіоні.

Геополітичне значення нагірнокарабаської проблеми останнім часом зросло у зв'язку з відкриттям значних покладів вуглеводневого палива в Каспійському регіоні та проектами прокладання стратегічних транспортних магістралей, безпосередньо наближених до зони конфлікту. Тліюче

міжетнічне протистояння негативно впливає на перспективи розвитку економіки країн регіону та на загальну ситуацію європейської безпеки і стабільності. Україна як потенційний споживач та країна-транзитер каспійських енергоресурсів життєво зацікавлена у включенні до регіональних програм розбудови оптимальних транспортних маршрутів для споживання і транспортування ресурсів за межі регіону.

Нагірний Карабах проголосив незалежність у 1991 р. - згідно з результатами референдуму, проведеного за законами ще існуючого тоді СРСР, але це не було визнано керівництвом Азербайджану. Унаслідок збройного конфлікту, що тривав близько трьох років, Азербайджан втратив майже 20 % території (Нагірний Карабах та сім прилеглих до нього районів - Лачин, Кельбаджар, Агдам, Фі-зулі, Джебраїль, Губадли та Зангілан). Понад 300 тис. азербайджанців змушені були залишити місця свого постійного проживання. У травні 1994 р., за згодою конфліктуючих сторін та за посередництва Росії, було укладено договір про припинення бойових дій.

Улітку 1997 р. так звана Мінська група ОБСЄ, представлена Росією, США і Францією, запропонувала взяти за основу для подальших переговорів пакетний варіант врегулювання конфлікту, яким передбачався відхід нагірнокарабаських збройних сил до територіальних кордонів автономії та повернення до вимог адміністративного статусу 1988 р. Ця пропозиція була рішуче відхилена Вірменією і Карабахом з огляду на відсутність, на їхню думку, правових гарантій для етнічних вірменів, які мали б перейти під юрисдикцію Азербайджану.

Радикальні політичні сили Нагірнокарабаської Республіки (НКР), Вірменії та впливової вірменської діаспори розгорнули кампанію жорсткої критики цього варіанта, внаслідок чого пішов у відставку президент Вірменії Л. Тер-Петросян і до влади прийшов екс-президент НКР Роберт Кочарян - активний прихильник відокремлення Нагірного Карабаху від Азербайджану. Переговорний процес зайшов у глухий кут, оскільки жодна зі сторін не бажала йти на будь-які принципові поступки.

Вірменія взяла на себе значний тягар обов'язків щодо надання військової та економічно-фінансової допомоги самопроголошеній НКР. Ігноруючи рішення міжнародних інститутів безпеки, Вірменія, таким чином, опинилася у стані відносної ізоляції від країн регіону, що не сприяє її економічному розвитку та створенню систем регіональної стабільності. Більше того, на невизначені строки загальмовано включення Вірменії в систему світової економіки шляхом участі в масштабних міжнародних економічних і транспортних проектах.

На поліпшення ситуації не вплинула і певна активізація економічного співробітництва Вірменії з Іраном, щодо якого діють санкції США. Від свого стратегічного партнера - Росії, Вірменія надто віддалена і фактично не має з нею прямих шляхів сполучення. У пошуках виходу з ізоляції Єреван значно розширив спектр дипломатичних контактів як у рамках двосторонніх відносин з Вашингтоном і Парижем, так і у відносинах з міжнародними

європейськими організаціями, насамперед з Європейським союзом і Радою Європи.

У Вірменії розуміють, що досягнення миру відкриє кордони з Туреччиною та Азербайджаном, а це дасть можливість Вірменії взяти участь у вигідних транспортно-енергетичних проектах. За заявою экс-керівника МЗС Вірменії В. Осканяна, Єреван розраховує на позитивний вплив Туреччини в регіоні за умови, що Анкара відмовиться пов'язувати нормалізацію вірменсько-турецьких відносин з урегулюванням Нагірнокарабаського конфлікту. Єреван виступив категорично проти "плану Гобла", побудованого на обміні територіями, про що офіційно висловлювалися Р. Кочарян та керівники всіх парламентських фракцій і груп парламенту Вірменії, вважаючи неприйнятною зміну територіальної цілісності республіки.

Нагірнокарабаська Республіка (НКР) фактично ізольована від участі в переговорному процесі. Її інтереси на міжнародній арені відстоює уряд Вірменії. НКР дотримується позиції, згідно з якою угода з урегулювання конфлікту може бути досягнута тільки в рамках загальнорегіональної системи безпеки, до того ж за участю всіх країн регіону. Так, у відповідь на пропозиції президента Азербайджану Г. Алієва щодо підписання Пакту безпеки і співробітництва на Південному Кавказі та Р. Кочаряна щодо створення загальнокавказької регіональної системи безпеки, влада Нагірного Карабаху заявила про можливість підписання Пакту лише за умови всеосяжної мирної угоди. Вони вважають неможливим створення системи регіональної безпеки без залучення до неї Нагірного Карабаху та Ірану як складових військово-політичного балансу в регіоні. Зокрема, керівник МЗС НКР заявляв, що НКР ніколи не відмовиться від наявності власних збройних сил з огляду на необхідність захищати власні інтереси в регіоні. Крім того, влада НКР вважає за необхідне значно активізувати відносини з Росією і домогтися участі представників Нагірного Карабаху у вірменсько-азербайджанських переговорах з мирного врегулювання.

Азербайджан у цілому дотримується позиції збереження територіальної цілісності країни в кордонах 1988 р., але не проти надання Нагірному Карабаху широких прав автономії. Водночас тривала антивірменська політика, яка проводилася офіційним Баку, створила ситуацію, за якою Нагірний Карабах психологічно не готовий на будь-які поступки. З іншого боку, Баку розглядає перспективу обміну «географічних коридорів» між Вірменією та Азербайджаном (Нагірним Карабахом та Нахичеванню) як можливий варіант урегулювання.

Російська Федерація залишається традиційним партнером Вірменії, у якій і зараз розквартировано не менш аніж 20 тис. вояків російської 4-ї армії. З боку РФ надається значна військово-технічна допомога Вірменії. Питання Нагірного Карабаху для РФ набуває ширшого, регіонального значення, оскільки безпосередньо стосується майбутнього вірменсько-російських відносин і посилення впливів Москви на Кавказі. Росія має свої особливі інтереси в Транскавказькому регіоні, які полягають у тому, щоб зберегти

політичне, економічне та військове домінування в Закавказзі, максимально узгодити зовнішню політику закавказьких держав з інтересами Росії і не допустити посилення в цьому регіоні ролі третіх країн (передусім Туреччини, США та країн Заходу).

Росія намагається розглядати питання нагірнокарабаського врегулювання в ширшому геополітичному контексті, пов'язуючи його із загальними процесами, що відбуваються на Північному Кавказі та в СНД. Так, за оцінками аналітиків російського Інституту Європи, метою Росії є не стільки напрям та маршрут експортних нафтопроводів, скільки сама нафта (конкурентна російській) як незалежне фінансове джерело для Азербайджану, Казахстану і Туркменистану.

Москва активно підтримує позицію Вірменії, оскільки перехід (за планом обміну територіями) південної частини Вірменії під юрисдикцію Азербайджану або під контроль міжнародних миротворчих сил остаточно закріє для Росії вихід у регіон Південного Кавказу та Середнього Сходу. Тому неприйняття Єреваном варіанта територіального обміну між Вірменією та Азербайджаном підтримуватиметься Росією і, можливо, Іраном.

Територіальний обмін позбавляє Вірменію географічного зв'язку з Іраном, який вже неодноразово пропонував розпочати будівництво газопроводу Вірменія - Іран, і є загрозою остаточної політичної ізоляції Ірану на рівні регіону, у тому числі в силу його політичного протистояння Анкарі. Незважаючи на те що Тегеран не бере безпосередньої участі в переговорному процесі, Єреван економічно зацікавлений у збереженні прямого виходу до території Ірану, як і в позитивній динаміці двосторонніх відносин.

США мають певні регіональні переваги порівняно з РФ, зумовлені більшим ступенем їх впливу на політичну ситуацію в країнах Південнокавказького регіону, що визначається здебільшого економічними чинниками. Економічними інтересами пояснюється особливо активна роль і категоричність позиції Вашингтону в переговорному процесі щодо врегулювання Нагірнокарабаського конфлікту відповідно до плану, розробленого американською стороною. З вирішенням цієї проблеми Вашингтон пов'язує майже всі великі економічні проекти як у регіоні, так і в самій Вірменії.

В основі висунутого Заходом «плану Гобла» щодо врегулювання Нагірнокарабаського конфлікту шляхом обміну територіями лежить ідея безпосереднього географічного зв'язку між Вірменією і Нагірним Карабахом, з одного боку, Азербайджаном і Нахічеванню - з другого. Для США варіант обміну територіями є найприйнятнішим, оскільки територіальне зближення по лінії Азербайджан - Нахічевань - Туреччина означає втрату сухопутного кордону між Вірменією та Іраном. Баку розглядає перспективу обміну «географічними коридорами» між Вірменією та Азербайджаном (із Нагірним Карабахом і Нахічеванню) як можливість досягти найбільшого успіху. Москва ж підтримує Вірменію, яка прагне до збереження офіційно існуючого державного кордону.

Під час неформальної зустрічі керівників країн - членів СНД в Ялті (серпень 2000 р.) відбулися, зокрема, переговори президента України з Президентами Азербайджану та Вірменії, на яких, серед інших, порушувалось і питання щодо шляхів врегулювання Нагірнокарабаського конфлікту. Участь України у врегулюванні конфлікту між Азербайджаном і Вірменією в Нагірному Карабасі має розглядатися насамперед як у контексті її більшого включення до процесів формування регіональної стабільності. Негативні тенденції та процеси в регіоні створюють ряд загроз у сфері міжнародної і регіональної безпеки - посилюються потоки міграції, торгівлі зброєю, зростають криміногенні чинники, міжнародний тероризм тощо. З іншого боку, відмежованість України та пасивність її політики в регіоні означали б для неї втрату її можливостей як впливової регіональної держави.

Українська позиція з нагірнокарабаського врегулювання спирається на відповідні документи ОБСЄ. Україна дотримується принципу територіальної цілісності Азербайджану, але наполягає і на дотриманні прав етнічних меншин на його території, зокрема - вірменської в межах Нагірнокарабаської автономії, статус якої має визначитися за погодженням усіх сторін конфлікту. Для спостереження за дотриманням прав національних меншин можуть бути створені міжнародні комісії під егідою ОБСЄ з відповідними повноваженнями та правом порушувати питання щодо санкцій у разі недотримання законності.

Участь України в урегулюванні конфлікту насамперед має визначитися переговорами зі своїм стратегічним партнером - Азербайджаном, але також і за згоди Вірменії. Зацікавленість Азербайджану в українських товарах та політичній підтримці України є досить вагомим чинником посилення співпраці двох країн.

Чеченські війни.

Воєнні дії в Чечні (грудень 1994 р. - 12 травня 1997 р.) були пов'язані з глибокими змінами у світі, розвалом СРСР, соціально-економічними та політичними суперечностями, що були викликані радикальними реформами в Росії та обумовили антагоніза-пДю суспільних відносин. Це явище є складовою збройних конфліктів та війн, котрі виникали в різних регіонах колишнього СРСР - Азербайджані, Вірменії, Грузії, Молдові, Таджикистані. Вони породжені приходом до влади соціальних груп, партій, політиків, які спираються на силові методи вирішення питань.

Керівництво Росії, приймаючи рішення щодо Чечні, було впевнене у швидкому усуненні режиму президента ЧРІ Джохара Дудаєва, у відновленні «конституційного порядку», але ці намагання переросли у жорстоку, кровопролитну війну, геноцид проти власного народу.

В ніч на 11 грудня 1994 р. за наказом президента РФ Б. Єльцина у Чечню були введені російські війська, поділені на три групи: «Північ», «Захід», «Схід». Перші бої для російської армії були вкрай невдалими.

На боротьбу з федеральними військами стало 80-90 % усього населення Чечні. На стороні чеченців опинилися й ті, хто до вторгнення федеральних військ перебував у лавах опозиції, а також представники інших

національностей, в тому числі й українці, росіяни, що проживали на території Чечні.

Більша частина населення Чеченської республіки сприйняла введення федеральних військ як агресію ворожої армії, що мала за мету підкорення народу. Поряд з протестом, намаганням захистити свою землю, дімівку, близьких, рідних з'явився мотив помсти за тисячі безневинних загиблих мирних жителів, десятки тисяч поранених, руїни, що залишились від міст та селищ Чеченської республіки. Значну роль у мотивації опору відіграли події 1944 р., пов'язані з масовою депортацією чеченців, а також історичні та психологічні особливості чеченського народу, адже в їхній свідомості були ще живими перекази про боротьбу проти Російської імперії у середині XIX ст.

На початок вторгнення федеральних військ чеченські збройні сили, включаючи армію, внутрішні війська, підрозділи державної безпеки, ополчення, загони самооборони, нараховували приблизно 13 тис. осіб, але потім ця війна набула масового характеру, президент Чеченської республіки Ічкерія Дж. Дудаєв став прапором визвольної боротьби.

З російської сторони у війні були задіяні бронетанкові, ракетно-артилерійські, мотострілецькі, повітрянодесантні, авіаційні сили, крім того підрозділи та частини МВС, спецназу та ЗМОПу. Б 13 операціях застосовувались армади літаків, гелікоптерів, танків, БМП, важкої штурмової техніки. На початок війни кількість особового складу федеральних військ сягала 30-40 тис. осіб. З ускладненням ситуації федеральне угруповання нараховувало 100-120 тис. осіб. Таким чином, для наведення в Чечні "конституційного" порядку РФ використала не тільки сили МВС та внутрішні війська, а й бронетехніку, артилерію та авіацію.

Війну в Чеченській республіці можна поділити на кілька етапів.

Перший (грудень 1994 р. - квітень 1995 р.) - боротьба за м. Грозний та інші великі населені пункти. Взагалі штурм Грозного у ніч з 31 грудня 1994 р. на 1 січня 1995 р. став катастрофою для росіян. Із 250 одиниць бронетехніки, що була задіяна у штурмі міста, понад 150 було знищено, сотні військовослужбовців загинули, значна кількість потрапила в полон.

Другий (з весни до серпня 1995 р.) - поширення бойових дій на всю територію республіки.

Третій (червень 1995 р. - вересень 1996 р.) - повномасштабний наступ федеральних військ на всіх напрямках, перехід чеченців до партизанських методів боротьби та завершення бойових дій. Хасав'юртівська угода 31 серпня 1996 р.

Четвертий (вересень 1996 р.- 12 травня 1997 р.) - військова блокада Чечні. Підписання угоди між РФ та ЧРІ 12 травня 1997 р.

Ця війна дорого коштувала російському народові. Ось чому після розгрому чеченцями збройних сил РФ у Грозному секретар Ради Безпеки РФ генерал О. Лебедь пішов на врегулювання конфлікту і підписав мирну угоду 31 серпня 1996 р. у м. Хасав'юрт. Офіційно війна закінчилась 12 травня 1997

р. після підписання Договору про мир та принципи взаємовідносин між РФ та ЧРІ.

За статистичними даними, втрати чеченців сягали від 100 до 120 тис, включаючи 10-15 тис. дітей. Понад 130 тис. було поранено та скалічено. Приблизно на одного загиблого військового припадало 15-20 дорослих та 2-3 дитини. Знищено 60-70% житлового фонду, промисловості, культурних цінностей. За станом на 25 травня 1995 р. в органи міграційної служби РФ звернулося 374 тис. мешканців Чечні.

Трагедія чеченського села Самашки за тотальним винищенням не знає аналогів сучасності й справедливо ставиться в один ряд з Хатинню, Сонгмі (В'єтнам).

Новий етап загострення ситуації навколо Чечні розпочався влітку 1999 р. Російське керівництво звинуватило чеченців у підтримці ісламських радикалів у Дагестані, які у липні 1999 р. проголосили створення Ісламської республіки Дагестан і розпочали боротьбу проти офіційної Махачкалі.

Після вибухів житлових будинків у Москві, Буйнакську і Волгодонську (Кремль інкримінував причетність до цих терористичних акцій чеченців) федеральний центр сконцентрував на дагестансько-чеченському кордоні ударне військово-угруповання чисельністю 75 тис. осіб. У кінці вересня 1999 р. російська авіація завдала ракетно-бомбових ударів по території Чечні, зокрема по Джохар-Калі (Грозний), Сержен-Юрту, Ведено.

5 жовтня 1999 р. федеральні сили розпочали сухопутну операцію на території Ічкерії. Наступного дня президент Чечні А. Масхадов запровадив у республіці надзвичайний стан, а релігійні лідери оголосили про початок священної війни - газавату.

Під час так званої антитерористичної операції російські федеральні війська використовували штурмову авіацію і важку артилерію, що призвело до значних втрат серед мирного населення.

22-24 грудня російські війська розпочали штурм чеченської столиці. Внаслідок кровопролитних боїв, які тривали упродовж майже двох місяців, федеральні сили зайняли Джохар-Калу. Проте фактичний контроль над містом російські підрозділи встановили тільки на початку лютого 2000 р., коли державний комітет оборони Ічкерії оголосив про повне виведення основних чеченських сил з Джохар-Калі.

12 січня 2000 р. чеченське командування заявило про перехід до партизанської війни. Основною тактикою чеченських військових формувань стало завдання ударів по підрозділах федеральних сил невеликими мобільними групами з метою заподіяння втрат російським військовим. На цьому етапі війни виникли розбіжності у тактиці проведення бойових операцій між А. Масхадовим, що вважав за необхідне захищати найбільші міста, і польовими командирами С. Радуєвим, Хаттабом, Ш. Басаєвим, які виступали за відхід у гори.

Маючи величезну перевагу в живій силі та техніці, федеральні війська поступово витісняли чеченські загони в гірську частину республіки. Запеклі бої йшли за Сааді-Хутор (Комсомольське), яке утримували чеченські сили

під командуванням Х. Гелаєва. Після кількоденних запеклих боїв із застосуванням авіації та важкої артилерії російським підрозділам вдалося тільки частково встановити контроль над селищем. Згодом чеченські загони прорвалися звідти на рівнинну частину Чечні.

На початку весни 2000 р. чеченські сили опору почали концентруватися в Ачхой-Мартанському, Шалінському, Веденському районах, а також передмістях Гудермеса й Аргуна. Наприкінці лютого 2000 р. загони Хаттаба і Ш. Басаєва вирвалися з Аргунської ущелини і сконцентрувалися у Веденському районі. З приходом весни партизанська війна за незалежність Ічкерії розгорнулася з новою силою.

Для відновлення «конституційного порядку» російське командування застосовувало тактику «випаленої землі», знищуючи не тільки укріплені позиції чеченських повстанців, а й населені пункти, історичні та релігійні пам'ятки чеченського народу, особливо у передгірській та гірській місцевості Ічкерії.

Дії російських підрозділів у Чечні викликали дедалі більше несприйняття з боку світової спільноти. СІНА і Європейський Союз піддали жорсткій критиці політику Росії у Чечні, звинуватили Москву в недотриманні міжнародних прав під час дій у Чечні та висловилися за політичний шлях урегулювання кризи.

Як і в попередні роки, Росією прокотилася хвиля терористичних актів. У серпні 2000 р. пролунав вибух у переході під Пушкінською площею в Москві, внаслідок якого загинуло 8 осіб і близько 200 були поранені. Хоча організатори не були знайдеш, суспільна думка звинуватила чеченських терористів. У жовтні 2002 р. сталася трагедія у театральному центрі на Дубровці, де йшла вистава «Норд-Ост». Влада не пішла на поступки терористам і під час операції загинуло понад 100 осіб. 1 вересня 2004 р. чеченські терористи захопили школу в Беслані, де від їхніх рук та під час штурму урядовими військами загинуло понад 300 осіб. Успіхом федеральних військ стало вбивство найбільш впливових польових командирів чеченців - А. Масхадова і Ш. Басаєва. Це дало можливість досягти відносної стабілізації ситуації на Північному Кавказі. У 2007 р. за поданням Путіна президентом Чеченської республіки було обрано Р. Кадірова - сина загиблого у 2004 р. від рук бойовиків муфтія А. Кадірова. Лояльне до Москви керівництво республіки спрямувало зусилля на боротьбу із залишками ісламських бойовиків і відновлення республіки, користуючись щедрими вливаннями з федерального бюджету.

Але головні втрати - людське життя. У першу чеченську війну загинули близько 100 тис осіб, переважна більшість з яких, звичайно, - ні в чому не винні мирні жителі. У другу - втрати ненабагато менші. За офіційними даними Москви, під час антитерористичної операції було вбито 4,5 тис. військовослужбовців і 14 тис. жителів Чечні. Проте в доповіді німецьких спецслужб канцлеру Шредеру містяться інші цифри: загинули 10 тис. солдатів і офіцерів Російської армії та 80 тис. чеченців.

в. конфлікти у Центральній Азії.

Визначальним фактором незалежного розвитку країн ЦАР, при владі в яких опинилась колишня компартійно-радянська номенклатура, є прагнення правлячої еліти держав регіону зміцнити владні позиції всередині країни й утвердитися на міжнародній арені. Останнє супроводжується доволі гострою боротьбою країн ЦАР за регіональне лідерство. У цьому контексті активно заявили про себе Узбекистан (половина населення усієї пострадянської Центральної Азії з його авторитарною політичною системою, що консолідує суспільство) і Казахстан (багата мінерально-сировинна база й найрозвиненіша з країн регіону економіка).

В усіх п'яти республіках відбулося різке соціальне розшарування: за оцінками ООН, 70-80 % жителів Таджикистану і Киргизстану опинилися за межею бідності, не набагато кращою є й ситуація в Казахстані, Туркменистані й Узбекистані (особливо в сільських районах). Поляризація суспільства супроводжувалась наступом на свободу ЗМІ й права людини. Унаслідок цього значно зріс протестний потенціал населення й небачених масштабів набула корупція. Разом з відсутністю демократичних реформ це призвело до високого рівня безробіття, погіршення здоров'я населення і якості освіти. Усе це сприяє поповненню новими членами різноманітних угруповань радикальних ісламістів. Починаючи з 2000 р., діяльність сект ісламістських радикалів фіксують навіть в Казахстані й Киргизстані, титульні нації яких, будучи кочівниками й пантеїстами, до початку ХХ ст. не належали до тих, хто ревно ставиться до виконання заповідей пророка Мухаммада, а тим паче схильний до культивування нетрадиційних ісламських вірувань.

Національна безпека пострадянських республік Центральної Азії досі перебуває на низькому рівні, свідченням чого стали вторгнення бойовиків Ісламського руху Узбекистану (ІРУ) на територію Ферганської долини, де проходять кордони Киргизстану, Таджикистану й Узбекистану. У 1999 і 2000 рр. озброєні бойовики, чисельність яких становила 200-300 осіб, ледь не захопили Киргизстан, а територією Таджикистану пересувалися безперешкодно. Лише розгром афганського руху "Талібан" об'єднаними силами світової спільноти врятував режими центральноазійських держав від масового удару екстремістів, запланованого на осінь 2002 р.

Саме у Ферганській долині, де розташовані три області Киргизстану (Джалал-Абадська, Ошська й Баткенська), три області Узбекистану (Наманганська, Андижанська й Ферганська) і Согдійська область Таджикистану, радикальні ісламісти прагнуть створити «ісламську автономію», «територію, що житиме за законами шариату». Ця «автономія» мала б охоплювати території Наманганської, Андижанської та Ферганської областей Узбекистану й Ошської області Киргизстану.

Не сприяють зміцненню національної безпеки країн регіону й невирішені територіальні проблеми між ними, успадковані від СРСР. Зокрема, загострилися таджицько-узбецькі відносини. На узбецьких мінах у прикордонні загинуло понад 60 таджиків. Надзвичайно складними є узбецько-таджицькі територіальні суперечки, оскільки розселення етнічних

груп таджиків і узбеків майже на 50 % є невідповідним кордонам і географічному розташуванню їх національних держав.

По периметру киргизько-узбецького кордону нараховується, за різними даними, від 70 до 100 спірних ділянок, на кордонах Киргизстану і Таджикистану - близько 70. Туркменистан продовжує сперечатися з Азербайджаном про територіальну належність окремих нафтогазових полів на дні Каспійського моря. Тільки 2007 р. вдалося зменшити напруженість в узбецько-туркменських відносинах і відвести з прикордонних районів військові контингенти. На всіх міждержавних кордонах регіону періодично відбуваються прикордонні інциденти із застосуванням вогнепальної зброї. У 2006 р. вперше зафіксовано збройні зіткнення між прикордонниками.

Непростою залишається й водна проблема в регіоні. Киргизстан і Таджикистан - природні монополісти водних ресурсів - вимагають від Казахстану й Узбекистану оплати за воду. Враховуючи катастрофічне пересихання Аральського моря і настання з 2006 р. періоду маловоддя, проблема водних ресурсів вирішуватиметься непросто.

Серйозним тестом щодо стану національної безпеки країн регіону стали трагічні події в узбецькому Андижані у травні 2005 р., що засвідчили різний рівень довіри між сусідніми державами. З одного боку, події у Ферганській долині, метою яких була дестабілізація ситуації в Узбекистані радикальними ісламськими угрупованнями, зблизили Ташкент, Астану і Бішкек у тактичному плані, з другого - не змінили суттєво характер довготривалих (латентних) конфліктів. Причини ймовірних конфліктів виникли давно і пов'язані з проблемами неврегульованості окремих ділянок кордону між державами регіону, з використанням водних і енергетичних ресурсів, а також з етнічними суперечками; епіцентром їх традиційно є Ферганська долина, де проходить кордон між Киргизстаном, Узбекистаном і Таджикистаном. У цьому умовному трикутнику найскладнішими залишаються узбецько-таджицькі та узбецько-киргизькі взаємини.

Андижанські події 2005 р. наклались на традиційну конфліктну зону, додавши непередбачуваності в подальшій поведінці узбецької діаспори на території Киргизстану, біженців, що перебувають на кордоні двох держав, і радикальних ісламських угруповань в суміжних районах Узбекистану і Киргизстану. Також андижанські події опосередковано вплинули на відносини Узбекистану з Казахстаном і Таджикистаном.

3. Україно-російське протистояння.

Коріння російсько-українського протистояння сягає часів становлення Гетьманщини та Конотопської битви. Російський імперіалізм завжди мав на меті завоювання українських земель, знищення чи максимального ослаблення нашої державності, витягування матеріальних та інтелектуальних ресурсів України для реалізації власного імперського проекту.

У часи Української революції 1917-1921 років комуністи намагалися всіма можливими способами не допустити становлення і утвердження незалежної Української Народної Республіки. Коли спроби встановити

контроль над Україною через створення маріонеткових фейкових урядів провалилися, більшовики вдалися до збройної агресії та окупації.

Поширення СРСР на терени Західної України в роки Другої світової війни викликало масштабний збройний спротив місцевого населення у формі Української повстанської армії. Протистояння тривало понад десять років після завершення світового конфлікту і послабило СРСР. Тому «бандерівці» досі є головними антигероями сучасної російської пропаганди, а для українців стали символом визвольного руху.

У 1991 році Україна відновила незалежність. Але Російська Федерація не відмовилася від спроб повернути свій вплив на Україну. Через розмивання української національної ідентичності, маніпуляції навколо мови, гіперболізацію регіональних розбіжностей, заперечення права українців на відновлення національної пам'яті, фінансування та вербування українських політиків, впровадження своїх агентів у оборонні структури нашої країни.

З приходом до влади в Росії колишнього співробітника КГБ Володимира Путіна тиск посилювався, російська армія почала планувати військові операції на території України. І до 2014 року Росія пробувала шантажувати Україну по низці проблем. Яскравим прикладом слугує конфлікт навколо острова Тузла восени 2003 року. Тоді росіяни почала будувати дамбу від Таманського півострова до острова Коса Тузла, який належить Україні. Метою провокації було встановлення російського контролю над Керченською затокою і «промацування» стійкості тодішнього військово-політичного керівництва України. Політичне протистояння ледь не переросло у збройне, але конфлікт удалось владнати.

У 2005 році Путін заявив «розвал Радянського Союзу був найбільшою геополітичною катастрофою сторіччя». Ця теза визначила цілі його президентства і напрям розвитку Російської Федерації – відновлення СРСР.

І зрештою в лютому 2014 року Росія перейшла до активної агресії.

У 2014-му Україна зупинила вторгнення російської регулярної армії та зберегла державність. На відміну від Української революції 1917-1921 років ми ефективно стримуємо російську агресію. Не лише боремося з Росією, а і перемагаємо її – як силою зброї на фронті, так і на дипломатичному напрямку протистояння. Попри тотальну перевагу ворога, українці зупинили агресора.

Наш спротив і війна з російськими окупантами є війною за незалежність та територіальну цілісність Української держави.

Війна триває і зараз. Про її гібридний характер вказує те, що протистояння російській агресії та впливу в різних сферах відбувається не тільки на лінії фронту, а й на всій території України.

Звільнити українську територію від окупанта без збройної відсічі неможливо. Тож боєздатне військо і внутрішня консолідація суспільства на основі спільних цінностей та поваги до власної держави забезпечать захист і відновлення територіальної цілісності країни.

Збройні Сили України розбудовуються і відновлюють українські військові традиції, позбуваються пострадянської спадщини. Тому що російську армію може перемогти лише модерна українська армія.

Збройна агресія – лише інструмент гібридної війни РФ проти України. Гібридні способи та методи відомі ще з початку ХХ століття. Їх метою є насадження у свідомості громадян негативного ставлення та недовіри до влади, презирство до національних героїв, традицій, святинь, створення протистояння на релігійному ґрунті. Протягом ХХ століття увесь набір цих інструментів використовувала імперська та більшовицька Росія і СРСР. Нині ж, у ХХІ столітті – Російська Федерація.

Розпочавши збройну агресію проти України, Росія порушила норми та принципи міжнародного права, двосторонні та багатосторонні угоди. Такі дії є важким злочином проти міжнародного миру, який тягне за собою міжнародно-правову відповідальність Російської Федерації як держави та міжнародну кримінальну відповідальність її вищого керівництва.

Хронологія початку російсько-української війни

Київ. Початок 2014 року

18 лютого – спроба силового розгону Майдану.

20 лютого – наступ протестувальників, масове застосування вогнепальної зброї проти них.

21 лютого о 16:52 – Верховна Рада України прийняла Закон України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» (положень 2004 року).

22:40 – Віктор Янукович, керівники міністерств оборони, внутрішніх справ, податків і зборів, Служби безпеки, Генеральної прокуратури, багатьох інших центральних органів виконавчої влади, обласних і районних державних адміністрацій втекли з Києва. Голова Верховної Ради Володимир Рибак та його перший заступник Ігор Калетнік подали у відставку.

22 лютого – в умовах самоусунення Президента України і Верховного Головнокомандувача Збройних Сил Віктора Януковича від виконання конституційних повноважень гаранта державного суверенітету й територіальної цілісності Верховна Рада України взяла на себе відповідальність за долю України, обрала Олександра Турчинова Головою Верховної Ради України та відновила дію положень Конституції України, скасованих у неконституційний спосіб у 2010 році. Відповідно до Конституції України на Голову Верховної Ради України було покладено виконання обов'язків Президента України. У стислі строки призначили нове керівництво органів сектору безпеки й оборони, сформували новий уряд України, відновили діяльність органів виконавчої влади в Києві та регіонах.

Події у Криму. Окупація

20 лютого 2014 року – Дата початку збройної агресії, зафіксована на відомчій медалі Міноборони Росії «За повернення Криму».

23 лютого – Найбільший мітинг проросійських сил у Севастополі. З трибуни вперше пролунали заклики не визнавати нову українську владу. Бутафорне “обрання” на площі «народного мера» Севастополя – російського

бізнесмена Олексія Чалого. Цього ж дня відбувся мітинг у Москві із закликами до поділу України на три частини, направлення російських «добровольців» для проголошення Малоросії зі столицею в Харкові. В російській пресі розгорнулася істерія про «незаконну київську хунту» й «порятунок російськомовного населення України від фашистів-бандерівців».

24 лютого – кораблі ВМФ РФ, які здійснювали охорону морської акваторії в районі проведення Сочинської олімпіади, прийняли на борт в Новоросійську “зелених чоловічків” (російські військовослужбовців без розпізнавальних знаків ЗС РФ, яких використовували для захоплення адміністративних будівель та блокування українських військових частин на території АРК та Севастополя) з бойовою технікою та вийшли курсом на Севастополь.

26 лютого – мітинги під Верховною Радою АРК: один – проросійських організацій з вимогою автономії у складі Росії (близько 2 тисяч учасників), інший – місцевих українських патріотів і кримських татар за територіальну цілісність України (зібрав 5–10 тисяч учасників). Проросійські сили очікували, що Верховна Рада АРК ухвалить рішення про заклик до допомоги Росії. Щоб не допустити цього, зібрався проукраїнський мітинг. Між учасниками виникли сутички, постраждало 30 осіб. Кримський парламент під тиском відмовився від гучних заяв.

27 лютого – російські військові без розпізнавальних знаків заблокували парламент та уряд АРК у Сімферополі.

28 лютого – Верховна Рада Автономної Республіки Крим під наглядом російських військовослужбовців із 31-ї десантно-штурмової бригади ЗС РФ проголосувала за проведення референдуму про статус Криму, призначила представника партії «Русское единство» Сергія Аксьонова головою уряду Криму. Підрозділи ЗС РФ розпочали блокування українських військових частин та об’єктів на півострові, деякі з яких були раптово захоплені (одні з перших – українські об’єкти зв’язку та телекомунікацій). Були заблоковані аеропорти Сімферополь і Бельбек, сухопутні в’їзди до Криму з Херсонської області. Цього дня відбулася перевірка боєготовності військ Південного військового округу РФ із задіянням до 150 тисяч особового складу, 90 літаків, 120 вертольотів і 880 танків.

1 березня – Янукович написав лист-звернення до російського керівництва із закликом ввести війська в Україну. Путін направив до Ради Федерації Федеральних Зборів РФ пропозицію про введення в Україну російських військ «для усунення загроз життю громадян Російської Федерації, співвітчизників, особового складу військового контингенту збройних сил Російської Федерації, який дислокується на території України». Рада Федерації одноголосно підтримала пропозицію.

Цього дня російські ударні підрозділи розгорнулися у Ростовській, Воронежській, Курській, Білгородській, Брянській областях. На Поліському, Слобожанському, Донецькому та Кримському оперативних напрямках створили ударне угруповання, яке перебувало в повній бойовій готовності до вторгнення в Україну до кінця травня 2014 року. Для політичного

виправдання російського вторгнення використано звернення Віктора Януковича до Володимира Путіна.

Початок березня – окупаційні підрозділи вимкнули трансляцію українського телебачення. Підрозділи МВС та СБУ в Криму і Севастополі почали саботувати накази з Києва.

4 березня – на засіданні Ради Безпеки ООН представник від РФ Віталій Чуркін заявив: «Сьогодні я уповноважений повідомити. Президент Росії отримав звернення Президента України Віктора Януковича. Цитую: «Заява Президента України. Як законно обраний Президент України заявляю: події на Майдані, незаконне захоплення влади в Києві призвели до того, що Україна опинилася на порозі громадянської війни. В країні панує хаос та анархія. Життя і безпека людей, особливо на південному сході та Криму, під загрозою. Під впливом західних країн чиниться відкритий терор і насилля. Людей переслідують за політичними та мовними ознаками. Через це звертаюся до президента Росії Владіміра Владіміровича Путіна з проханням застосувати збройні сили Російської Федерації для відновлення законності, миру, правопорядку, стабільності, захисту населення України. Віктор Янукович, 1 березня 2014 року».

11 березня – оголошено про проведення «найбільших за 20 років» навчань повітряно-десантних військ Росії. Офіційно оприлюднена легенда передбачала висадку 3500 десантників у тилу «умовного противника», про місце висадки командири мали дізнатися на борту літака. За час навчань 1500 десантників висадилися на полігоні в Ростовській області РФ у безпосередній близькості до кордону з Україною.

16 березня – відбувся псевдореферендум про статус Криму. Зрежисований Росією захід бойкотували кримські татари та проукраїнськи налаштоване населення. За оголошеними організаторами результатами, 96,77% учасників проголосували «за воз'єднання Криму з Росією на правах суб'єкта Російської Федерації». Конституційний Суд України визнав неконституційною постанову Верховної Ради АР Крим, згідно якої провели референдум.

18 березня в Москві президент Росії Володимир Путін, «голова Ради міністрів Республіки Крим» Сергій Аксьонов, «спікер Верховної Ради Республіки Крим» Володимир Константинов і «Голова Координаційної ради з організації управління по забезпеченню життєдіяльності Севастополя» Олексій Чалий підписали Договір про прийняття Республіки Крим до складу Росії.

21 березня – Путін підписав указ про ратифікацію договору про прийняття Криму до складу РФ.

25 березня – захоплено останню військову частину, що тримала український прапор в Криму – тральщик ВМС «Черкаси». Автономна Республіка Крим і Севастополь окуповані ЗС РФ.

26 березня – українські військові взяли під контроль радіонавігаційну станцію «Марс-75» у Генічеську (Херсонська область), яку Чорноморський флот РФ незаконно утримував з 1998 року і, всупереч рішенням судів, не

допускав на її територію співробітників державної виконавчої служби та правоохоронців України.

Збройна агресія РФ на Сході України

22 лютого – масовий мітинг проукраїнських сил у Харкові. Понад 30 тисяч осіб вийшли, аби висловити підтримку Україні.

Від 1 березня 2014 року – дестабілізація ситуації в регіонах учасниками антимайдану, що супроводжувалося підняттям російських прапорів, гаслами вступати до дружин народного ополчення (2 Народного ополчення Донбасу», «Луганської гвардії», «Оплоту2 в Харкові) та приєднання до Росії. Керовані російськими спецслужбами мітинги відбулися у Донецьку, Дніпрі, Одесі, Херсоні, Запоріжжі, Харкові. На початку березня спеціально підготовлені штурмові групи, очолювані російськими офіцерами, здійснили спроби захопити адміністративні будинки в Харківській, Луганській, Донецькій, Запорізькій, Миколаївській, Херсонській, Одеській, Дніпропетровській областях.

2–5 березня – хвиля проукраїнських мітингів: Суми (понад 10 тисяч осіб), Дніпро (понад 10 тисяч осіб), Запоріжжя (понад 5 тисяч осіб), Полтава (більше, ніж 1 тисяча учасників), Миколаїв (від 5 до 10 тисяч), Донецьк (близько 5 тисяч) і т.д.

22–30 березня – в Одесі та Херсоні відбулися мітинги на підтримку України.

Початок квітня – Росія приступила до реалізації плану «Новоросія» та дестабілізації ситуації на сході України. Нова хвиля антиукраїнських протестів і захоплення адміністрацій та будівель правоохоронних органів, що призвело до появи у мітингувальників зброї.

7 квітня – контрольовані спецслужбами Російської Федерації озброєні бандитські формування в захоплених адмінбудівлях проголосили створення «Донецької народної республіки» та «Харківської народної республіки». У Луганську захоплено будівлю СБУ. Міліція запобігла захопленню Миколаївської ОДА. Приміщення Харківської ОДА звільнив спецназ МВС.

12 квітня – до Слов'янська з Криму прибув озброєний загін диверсантів Головного розвідувального управління ГШ ЗС РФ під командуванням полковника російських спецслужб Ігоря Гірка, який брав участь у двох чеченських війнах, боях у Боснії і Придністров'ї. Безпосередній учасник окупації Криму.

13–17 квітня – проукраїнські мітинги в Луганську, Краматорську, Донецьку, Кривому Розі (від 1 до 7 тисяч учасників).

14 квітня – в.о. обов'язки Президента України Олександр Турчинов оголосив початок антитерористичної операції із залученням Збройних Сил України.

27 квітня – під контролем російських спецслужб відбулось антиконституційне проголошення так званої «Луганської народної республіки».

2 травня – в Одесі внаслідок зіткнень між проросійськими учасниками «антимайдану» та українським активістами загинуло 48 осіб з обох боків,

понад 200 поранено. Після цих подій проросійські виступи на Півдні України пішли на спад.

11 травня – самозвані лідери контрольованих РФ угруповань «ДНР» та «ЛНР» провели фіктивні референдуми про відокремлення від України. Для забезпечення успіху цього кроку в Україну направили додаткові розвідувально-диверсійні групи з Російської Федерації, парамілітарні формування російського козацтва та батальйон «Восток», задіяні групи найманців «Русский сектор» та «Оплот».

24 травня – ватажки «ДНР» та «ЛНР» оголосили про об'єднання у т.зв. конфедеративний союз народних республік – «Новоросію».

6 червня – біля Слов'янська Донецької області збито літак Ан-30, п'ять членів екіпажу загинуло.

14 червня – терористи обстріляли військово-транспортний літак Іл-76, загинуло 40 десантників та дев'ять членів екіпажу.

24 червня – біля Слов'янська терористи збили український військовий вертоліт Мі-8, загинуло дев'ять військовослужбовців.

Червень–серпень – звільнення від російської окупації українських міст: Лимана (4 червня), Маріуполя (13 червня), Слов'янська, Краматорська, Дружківки, Костянтинівки (5 липня), Бахмута (6 липня), Торецька (21 липня), Авдіївки (30 липня), Красногорівки (1 серпня), Мар'їнки (5 серпня).

Липень – систематичні обстріли підрозділів Збройних Сил України артилерійськими системами «Град» з території Російської Федерації.

17 липня – поблизу міста Чистякове Донецької області російським зенітно-ракетним комплексом «Бук» було збито пасажирський літак Boeing 777 авіакомпанії «Малайзійські авіалінії», загинуло 283 пасажирів і 15 членів екіпажу.

27 серпня – масове вторгнення на територію Донецької та Луганської областей регулярних підрозділів ЗС РФ.

29 серпня – засідання РБ ООН у зв'язку з агресією Російської Федерації проти України, на якому делегація України заявила: «Росія розпочала безпосереднє воєнне вторгнення на материкову частину України із застосуванням своїх регулярних збройних сил». Засідання комісії Україна – НАТО. Генеральний секретар НАТО Андерс Фог Расмуссен кваліфікував вторгнення Збройних Сил Російської Федерації через східний і південно-східний українсько-російський державний кордон як «серйозну ескалацію збройної агресії Росії проти України».

5 вересня – підписання Мінських домовленостей (Протокол від 5 вересня 2014 року, Меморандум від 19 вересня 2014 року) як основи політичного врегулювання конфлікту на Донбасі Тристоронньою контактною групою після прямого вторгнення підрозділів регулярної армії РФ на Донбас та боїв біля Іловайська. Усупереч положенням Меморандуму російські війська та підпорядковані їм незаконні збройні формування захопили 8 ділянок території загальною площею 1696 км² в районах, які повинні контролюватися українським урядом.

Путін відмовився анексувати чи визнавати «незалежність» «ДНР» і «ЛНР». Натомість зробив ці регіони чинником впливу на політику Києва.

Нормативно-правові акти України стосовно збройної агресії РФ

- Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо визначення дати початку тимчасової окупації» (2015);
- Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» (2018);
- Постанови Верховної Ради України: «Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором» від 27 січня 2015 року; «Про Заяву Верховної Ради України «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків» (2015), «Про Заяву Верховної Ради України «Про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР», які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян» (2015) – у ній ідеться, що від 20 лютого 2014 року проти України триває збройна агресія Російської Федерації та підтримуваних нею бойовиків-терористів, під час якої було анексовано Автономну Республіку Крим та місто Севастополь. Також Російською Федерацією окуповано частину Донецької та Луганської областей України, загинуло тисячі громадян України, серед яких діти, поранено тисячі осіб, зруйновано інфраструктуру цілого регіону, сотні тисяч громадян вимушені були покинути свої домівки.

Міжнародні правові акти, ухвалені у відповідь на російську агресію проти України

27 березня 2014 року Генеральна асамблея ООН ухвалила Резолюцію 68/262 «Територіальна цілісність України», в якій підтвердила міжнародно визнані кордони України та відсутність будь-яких правових підстав для зміни статусу АР Крим та Севастополя.

Цю позицію Генасамблея ООН підтвердила в Резолюціях 71/205 «Ситуація з правами людини в АР Крим та місті Севастополь (Україна)» 19 грудня 2016 року та «Стан з правами людини в Автономній Республіці Крим та місті Севастополь (Україна)» від 19 грудня 2017 року №72/190.

Резолюція Генеральної Асамблеї ООН А/73/L.47 «Проблема мілітаризації Автономної Республіки Крим та м. Севастополь (Україна), а також частин Чорного і Азовського морів», схвалена 17 грудня 2018 року, засвідчила чітку позицію міжнародного співтовариства на підтримку територіальної цілісності України, засудження агресії Російської Федерації, побудови та відкриття Російською Федерацією Керченського мосту, а також збільшення військової присутності РФ в акваторіях Чорного і Азовського

морів. Резолюція була ухвалена у відповідь на пряму атаку та захоплення 25 листопада 2018 року російськими прикордонним катерами ФСБ суден ВМСУ: катерів «Бердянськ», «Нікополь» та буксира «Яни Капу» з 24 військовослужбовцями.

22 грудня 2018 року Генасамблея ООН ухвалила Резолюцію А/С.3/73/L.48 «Ситуація з правами людини в Автономній Республіці Крим та місті Севастополь, Україна». Генеральна асамблея закликала всі міжнародні організації і спеціалізовані агенції Організації Об'єднаних Націй послуговуватися формулюванням «Автономна Республіка Крим та місто Севастополь, Україна, тимчасово окуповані Російською Федерацією», коли йдеться про Крим у їхніх офіційних документах, комунікаціях і публікаціях, включно з тими, в яких йдеться про статистичні дані РФ».

1. Агресія – застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканості або політичної незалежності іншої держави, або в будь-який інший спосіб, несумісний із Статутом Організації Об'єднаних Націй (Резолюція 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї від 14 грудня 1974 року). Відповідно до Закону України “Про оборону України” збройна агресія – застосування іншою державою або групою держав збройної сили проти України. Збройною агресією проти України вважається будь-яка з таких дій: вторгнення або напад збройних сил іншої держави або групи держав на територію України, а також окупація або анексія частини території України; напад збройних сил іншої держави або групи держав на військові сухопутні, морські чи повітряні сили або цивільні морські чи повітряні флоти України.

2. Антитерористична операція – комплекс скоординованих спеціальних заходів, спрямованих на попередження, запобігання та припинення терористичної діяльності, звільнення заручників, забезпечення безпеки населення, знешкодження терористів, мінімізацію наслідків терористичної діяльності (Закон України “Про внесення змін до законів України щодо боротьби з тероризмом”. 2014 рік). АТО завершилась із початком Операції Об'єднаних сил, тому вживання цього терміну щодо подій, які відбулись після 30 квітня 2018 року є некоректним. АТО – один із форматів ведення війни Україною проти російської агресії.

3. Внутрішньо переміщена особа – громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру (Закон України “Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб”)

4. Воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади,

військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення національної безпеки, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень (Закон України «Про оборону України»).

Гібридна війна — війна з поєднанням в застосуванні конвенційної зброї, партизанської війни, тероризму та злочинної поведінки з метою досягнення певних політичних цілей, основним інструментом якої є створення державою-агресором в державі, обраній для агресії, внутрішніх протиріч та конфліктів з подальшим їх використанням для досягнення політичних цілей агресії, які звичайно досягаються звичайною війною.

Гібридну війну називають типом конфлікту, який все частіше буде застосовуватися в ХХІ столітті.

Ознаки гібридної війни:

1. *Гібридну війну не оголошують*: це дає змогу країні – агресору маніпулювати міжнародною думкою, а країні, на яку здійснюється агресія, неможливо адекватно реагувати на загрозу, бо юридичної підстави нібито нема (не оголошено військового стану).

2. *Гібридна війна планується під стратегію інформаційної війни*, за якою здійснюється побудова такої зомбі – реальності, за якою противника оголошують «нелюдом», «фашистом», приреченим на знищення.

3. *Метою гібридної війни є не стільки завоювання як таке, скільки створення хаосу*, безперервного конфлікту, постійне генерування провокацій, умов, непридатних для життя, руйнування інфраструктури.

4. *Використовуються постановочні воєнні дії*, виконувані акторами, призначені для зйомок картинок для показу в зомбі – ЗМІ.

5. Суть гібридної війни – *ідентоцид* – знищення національно – державної громадянської ідентичності країни – суперника.

5. **Держава-агресор Російська Федерація** (зі Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором від 27 січня 2015 року).

6. **Державний суверенітет України** проголошено Декларацією про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

7. **Лінія зіткнення** – умовне розмежування між тимчасово неконтрольованою територією та контрольованою територією.

8. **Окупація** – тимчасове зайняття збройними силами воюючої сторони у міжнародному конфлікті території ворога у період ведення бойових дій.

Анексія – примусове набуття (приєднання) території однією державою за рахунок іншої держави. Таке набуття (приєднання) передбачає здійснення окупації відповідної території та чіткий намір здійснювати таку окупацію постійно (*corpus et animus*). У сучасному міжнародному праві анексія не розглядається як законний спосіб набуття території, оскільки є порушенням заборони або загрози застосування сили. На відміну від прагнення держави відмовитися від території, анексія виникає, коли «приймаюча» держава заявляє, що тепер вона володіє цією територією. Анексія зазвичай відбувається слідом за військовою окупацією території, коли окупант вирішує зміцнити свій фізичний контроль шляхом набуття законного права. Анексія території є адміністративною дією, пов'язаною із завоюванням. Випадки анексії у сучасній практиці не є типовими і зазвичай розглядаються як незаконні.

9. Окупована територія – територія, яка фактично перебуває під владою армії супротивника. Окупація поширюється лише на ту територію, де така влада встановлена і здатна виконувати свої функції (IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходол, підписана в Гаазі 18 жовтня 1907 року, для України набрала чинність 24 серпня 1991 року). Тимчасово окупованими територіями у Донецькій та Луганській областях визнаються частини території України, в межах яких збройні формування Російської Федерації та окупаційна адміністрація Російської Федерації встановили та здійснюють загальний контроль (Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях»). Автономна Республіка Крим та місто Севастополь є територією, тимчасово окупованою Російською Федерацією (Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй "Стан справ у сфері прав людини в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі (Україна)" від 19 грудня 2016 року № 71/205 та від 19 грудня 2017 року № 72/190). Тимчасово окупована територія України є невід'ємною частиною території України, на яку поширюється дія Конституції та законів України (Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України»)

10. Операція Об'єднаних сил – операція із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі та стримування збройної агресії Російської Федерації на території Донецької та Луганської областей. ООС розпочалася із завершенням Антитерористичної операції, тому це поняття слід вживати для означення подій, які відбулися/відбуваються після 30 квітня 2018 року. ООС – один із форматів ведення війни Україною проти російської агресії.

11. Тимчасово неконтрольована територія – територія, на якій органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження (із Порядку переміщення товарів до району або з району проведення антитерористичної операції, затвердженого постановою КМУ від 1 березня 2017 року).

12. **Цілісність території** визначено у Декларації про державний суверенітет України. У статті V “Територіальне верховенство” йдеться, що Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території. Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена та використана без її згоди. Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій Республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць. Стаття 2 Конституції України визначає, що суверенітет України поширюється на всю її територію. Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою.

4. Роль світових та європейських організацій у врегулюванні конфліктів на пострадянському просторі.

Протягом 90-х років ХХ століття значно зросла роль та значимість миротворчої діяльності ООН і ОБСЄ. Активне застосування превентивної дипломатії у миротворчій діяльності цих структур зумовлено трансформацією сучасних концепцій міжнародної безпеки у контексті формування багатопольярної системи міжнародних відносин. Це дає можливість для створення більш ефективного режиму співробітництва в рамках ООН і ОБСЄ для подолання сучасних загроз міжнародній стабільності, у тому числі участі в миротворчій діяльності України.

Конфлікти і військово-політичні кризи на пострадянському просторі 90-х років ХХ століття, відрізняються своїм комплексним характером. Динамічність їх протікання супроводжувалася ескалацією гуманітарних проблем, що вимагало мобілізації чималих фінансових ресурсів, відволікаючи кошти від інших програм. Співробітництво ООН і ОБСЄ у виробленні механізмів, стратегій попередження конфліктів і криз, значною мірою сприяло послабленню напруги і підтримки процесу мирного врегулювання на території колишніх радянських республік шляхом безпосередньо превентивної дипломатії. Такий підхід розглядається як складова інтегрованих зусиль міжнародного співтовариства в рамках ООН і ОБСЄ, спрямованих на зміцнення здатності протистояти новим загрозам міжнародній безпеці та миру.

На Європейському континенті наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. формується нова система колективної регіональної безпеки. З одного боку – це НАТО і ЄС (на чолі зі США), з іншого – СНД і ОДКБ (на чолі з Російською Федерацією). Остання прагнула утворити військово-політичний союз з Шанхайською організацією співпраці, куди входить Китай та п’ять центральноазіатських республік, на противагу військовій політиці НАТО в Азії. Усі країни-учасники ОДКБ активно співпрацюють з Північноатлантичним альянсом у рамках програми «Партнерство заради миру» (виняток Туркменістан), залучаються до миротворчих операцій за мандатом РБ ООН. Низький рівень міждержавної довіри серед пострадянських республік, відсутність реальних демократичних реформ – причини, що унеможливають створення ефективною системи колективної безпеки під егідою НАТО та СНД. ОБСЄ – єдиний міждержавний інститут, який об’єднав усі держави євразійсько-атлантичного ареалу, створюючи

можливість для діалогу й співпраці у галузі безпеки. Негативним у роботі ОБСЄ залишається надто тривалий механізм прийняття рішення і пасивна участь у боротьбі проти відкритої агресії.

Міжнародні безпекові організації недостатньо запобігали конфліктам на пострадянському просторі, обмежуючись спостереженням та співпрацею з СНД та ОДКБ, що виділяло Російську Федерацію серед колишніх радянських республік, яка перебрала на себе всі миротворчі операції на території колишнього СРСР. Миротворчі місії регіональних військово-безпекових організацій типу СНД та ОДКБ були малоефективними, через проблему домінування у їх складі російських військовослужбовців. Військово-політичні кризи пострадянських республік у багатьох випадках – наслідок їх внутрішнього політичного й економічно-соціального розвитку. Воєнні конфлікти у пострадянських республіках остаточно не врегульовані і вони залишаються у латентному стані (Придністров'я, Південна Осетія, Абхазія, Нагірний Карабах, Таджикистан). Самопроголошені республіки провокують загрозу виникнення міждержавної локальної/регіональної війни, в яку можуть бути втягнуті ядерні держави.

Відмовившись в односторонньому порядку від ядерної зброї і знищивши стратегічну авіацію, Україна не отримала міжнародних договірно-правових гарантій. Для удосконалення системи національної безпеки українська влада повинна: вступити до НАТО (на сьогодні найефективнішого військово-політичного союзу); забезпечити стабільність геополітичного вибору країни, не залежно від зміни уряду / Президента / коаліції у Верховній Раді; виступити ініціатором створення регіональної системи безпеки (Балто-Чорноморського союзу); підписати двосторонні та багатосторонні воєнно-політичні угоди з країнами-світовими лідерами та державами-сусідами; стати власником високоточної зброї, ефективність якої зупинить будь-якого агресора; увійти в об'єднані системи ПРО і ППО.

Лекція 8. Місце країн пострадянського простору в сучасних міжнародних відносинах. (2 години)

1. Співвідношення пострадянського простору з сусідніми регіонами та його роль у структуруванні міждержавних відносин в Європі та в Азії.
2. Україна в сучасному геополітичному середовищі.
3. Дезінтеграційний вимір пострадянського простору.

1. Співвідношення пострадянського простору з сусідніми регіонами та його роль у структуруванні міждержавних відносин в Європі та в Азії.

Посилення взаємозалежності між державами внаслідок глобалізації, призводить до необхідності координації зусиль щодо врегулювання спільних проблем різного походження. Цим, в свою чергу, обумовлюється зростання ролі міждержавних об'єднань та міжнародних організацій регіонального рівня, діяльність яких в цьому контексті є більш ефективною порівняно з міждержавними організаціями глобального рівня або зусиллями кожної окремої держави.

Розпад біполярної системи міжнародних відносин призвів до появи значної кількості нових держав, у тому числі й незалежної України, які належать до категорії малих та середніх. Для реалізації власних національних інтересів на міжнародній арені вони змушені об'єднувати свої зусилля в рамках міжурядових організацій, прийняття рішень в яких здійснюється за принципом одна держава-один голос. До того ж процес розпаду СРСР (як і СФРЮ на Балканах) спричинив появу «вакууму безпеки» в таких стратегічно важливих регіонах, як Східна Європа, Центральна Азія та Кавказ. А як засвідчує практика сучасного глобалізованого світу загострення ситуації в якомусь певному регіоні здатне впливати як на прилеглі держави, так і на міжнародні відносини в цілому. Наявність на пострадянському просторі значної кількості ресурсів, що мають стратегічне значення, а також геополітичне розташування даного регіону викликає інтерес до нього та активну діяльність провідних акторів міжнародних відносин.

Україна залишається органічною складовою такого комплексу відносин і підпадає під дію тих самих тенденцій, що і більшість держав пострадянського простору, має тісні історичні і культурні зв'язки з іншими новими незалежними державами. Розвиток державотворчих процесів та еволюція зовнішньої політики призводять до необхідності перегляду як теоретичних засад співробітництва, так і форм, методів, механізмів та основних напрямків її відносин з цими державами з огляду на проголошений курс на інтеграцію до європейських структур. Аналізу потребує накопичений досвід співробітництва держав пострадянського простору, виявлення причин неефективності співпраці, розробки на цій основі пропозицій щодо вдосконалення та підвищення ефективності цих структур.

СНД посідає особливе місце серед структур багатосторонньої співпраці на пострадянському просторі, яка: а) об'єднує всі держави регіону; б) є історично першою міжнародною організацією даного регіону; в) охоплює найширше коло питань співробітництва; г) створила передумови і середовище для створення і функціонування низки інших організацій, що діють у пострадянському просторі. Протягом періоду свого існування вона зазнала значних змін як у цілях, так і структурі, попри які на сучасному етапі спостерігається стагнація в її розвитку. СНД потребує реформування, бо зазнає критики як з боку прибічників підходу до неї як до «механізму цивілізованого розлучення» (що втратило свою актуальність на сьогодні), так і з боку тих держав, що розглядають співдружність як інтеграційний механізм.

Співробітництво в економічній сфері визнане пріоритетним ще на поч. 1990-х рр., що відображено в угодах про Економічний союз та Статуті СНД. Згодом було ухвалено угоди про зону вільної торгівлі та Митний союз, остання з яких стала підґрунтям для створення у 2000 р. Євразійського економічного співтовариства. Створення зони вільної торгівлі залишається одним з основних завдань співробітництва пострадянських держав, оскільки жодна з подібних угод, підписаних на двосторонній та багатосторонній основі так і не реалізовані.

Єдиний економічний простір за участі Білорусі, Казахстану, РФ та України, які об'єднують до 90% всього економічного потенціалу пострадянського простору, має аналогічні ЄврАзЕС цілі і відрізняється виключно складом учасників. В цілому інтеграційні об'єднання вирізняються ключовою роллю Росії, що знаходить відображення в т.ч. в механізмах функціонування організацій. Їх створення зумовлено виокремленням групи країн проросійської зовнішньополітичної орієнтації, неефективністю діяльності СНД та реалізацією концепції різношвидкісної інтеграції. Єдине об'єднання, яке носило інтеграційний характер без участі РФ, у 2006 р. було інкорпоровано до ЄврАзЕС. Загалом останні роки відзначились переглядом досвіду діяльності організацій, його систематизації та вдосконалення механізмів багатостороннього співробітництва. В результаті створюється система міжорганізаційного співробітництва пострадянських держав.

Відсутність реальних результатів економічної інтеграції, а також намагання прискорити політичну інтеграцію, не забезпечивши її економічним підґрунтям, спричиняють дискредитацію ідей та скептичне ставлення з боку населення та офіційних посадових осіб до співробітництва на багатосторонньому рівні. Нові незалежні держави змушені утверджувати власну незалежність і суверенітет, що в багатьох випадках суперечить змісту інтеграції як процесу, спрямованого на посилення взаємозалежності.

На даному історичному і політичному етапі розвитку для нових незалежних держав більш прийнятним є співробітництво в рамках неформальних об'єднань, реалізація укладених раніше домовленостей, по досягненні чого можна говорити про створення бази для реальної інтеграції.

Діяльність Організації договору про колективну безпеку віддзеркалює основні тенденції у розвитку міжнародних регіональних організацій пострадянського простору: основи її функціонування закладені в рамках СНД; з плином часу змінився склад учасників Договору; поступово розбудовується інституційна структура; визначаються нові цілі та пріоритети, при цьому формується нова концепція колективної безпеки.

ОДЕР-ГУАМ посідає окреме місце в системі багатостороннього співробітництва на пострадянському просторі, оскільки це єдина подібна структура, до складу якої не входить РФ. Утворене у 1997 р. в якості консультативно-координаційного форуму це об'єднання концентрувало свою діяльність навколо двох основних напрямків: забезпечення безпеки держав-учасниць та розбудова транспортно-комунікаційних магістралей. Попри значний потенціал ця організація продовжує значною мірою залежати від зовнішніх впливів (США і РФ) і активності її учасників, в першу чергу, України.

Завданням регіональної політики України на пострадянському просторі завжди залишалось, перш за все, формування зони стабільності та безпеки, а також сприяння економічній субрегіоналізації задля забезпечення системних гарантій реалізації економічного потенціалу України. Водночас регіональна політика України стикалась із переважаючими тенденціями в організації регіонального простору, насамперед із прагненням Росії закріпитися на

пострадянському просторі в ролі єдиного лідера й консолідуючого чинника, а також із впливом процесу розширення ЄС, що сприяв налагодженню субрегіонального співробітництва з метою спільного просування до критеріїв інтеграції до ЄС. Відтак, усі регіональні простори, в яких Україна прагнула розгорнути власні проекти регіоналізації (Чорноморський, Чорноморсько-Каспійський регіони, Балто-Чорноморський, Середземноморський тощо), відтворювали високо конкурентне середовище. Звісно, це зумовлювало специфіку українських підходів до формування та реалізації регіональної політики, зокрема й у ставленні до структурування пострадянського регіонального простору. Тому не викликає подиву, що перші зусилля в розгортанні власних проектів регіоналізації Україна пов'язувала із простором, який певний час залишався поза межами безпосереднього домінування провідних європейських акторів, а саме із Східною Європою. Перші кроки в регіоналізації східноєвропейського простору Україна здійснила ще на початку 1990-х рр. Центральне місце в регіональній політиці України того періоду посіла ідея посилення регіональних зв'язків із постсоціалістичними країнами Європи як засобу забезпечення суверенітету та безпеки України. Визначаючи пріоритети регіональної політики Києва, Президент України Л. Кравчук наголошував на належності України до східноєвропейської спільноти, що є невід'ємною частиною великої Європи. Але в цих деклараціях Україна прагнула не лише закріпити курс на інтеграцію в європейські структури й укріпити незалежність від Росії, але й відігравати активну роль у формуванні регіональної системи в Східній Європі. У лютому 1993 р. Кравчук під час візиту до Угорщини виступив з ініціативою створення Балто-Чорноморської зони безпеки; згодом ця ініціатива була запропонована на розгляд країнам Вишеградської групи. Завдання цього регіонального проекту полягало в подоланні нестабільності у військовій та політичній сферах, що була спричинена вакуумом безпеки в Східній Європі після завершення демонтажу структур соціалістичного табору й в умовах, коли безпекові структури Заходу ще не були готові перебрати відповідальність за безпеку в регіоні на себе.

Активізацію зусиль щодо регіоналізації власне пострадянського простору було здійснено вже в другій половині 1990-х рр. Завершення періоду становлення держави, укріплення економічного становища та утвердження України в міжнародних відносинах стали підґрунтям для відновлення потреби в активній регіональній політиці. Але водночас за час, що минув після розпаду СРСР, докорінно змінилася ситуація як у Східній Європі, так й на пострадянському просторі. Держави цих регіонів також завершили період становлення й у цілому визначилися із власними зовнішньополітичними пріоритетами, що сприяло структуруванню регіональних комплексів міждержавних відносин, а отже певною мірою звузило можливості реалізації власних регіональних проектів й для України. Адже країни Центрально-Східної Європи та Балтії однозначно визначилися з західним вектором інтеграції й уже не розглядали проекти регіоналізації на інших векторах своєї зовнішньої політики. З іншого боку, обмеженим став

ресурс української регіональної політики у відносинах з деякими пострадянськими країнами, перш за все із Білоруссю, яка реалізовувала проект інтеграції з Росією. Підхід України до здійснення регіональної політики на пострадянському просторі формувався не стільки в безпековому вимірі – в широкому сенсі, скільки під впливом потреби державного будівництва, утвердження незалежності та її захисту, особливо – в перші роки існування незалежної України.

В другій половині 1990-х рр. зусилля, спрямовані на втілення власних проектів регіоналізації, Україна фокусує на реформуванні та посиленні субрегіональних систем у межах Східноєвропейського та Чорноморського регіональних просторів, Балто-Чорноморського та Чорноморсько-Каспійського регіональних комплексів. Однак ці регіональні комплекси залишались переважно неструктурованими, їх інституційна організація була слабкою. Відтак метою української регіональної політики на цих напрямках стало забезпечення формування життєздатних регіональних інститутів міждержавного співробітництва, а ініціатива, що належала Україні у цьому процесі, розглядалась як засіб забезпечення власного лідерства у відповідних субрегіональних системах. На практиці Україна реалізовувала власний регіональний проект лише в межах двох організацій субрегіонального співробітництва: Організації чорноморського співробітництва (ОЧЕС) та ГУАМ. Регіональна інтеграція в чорноморському басейні була започаткована ще 1992 р. й привела до створення кількох структур співробітництва держав регіону (до групи засновників увійшли Азербайджан, Албанія, Болгарія, Вірменія, Греція, Грузія, Молдова, Російська Федерація, Румунія, Туреччина, Україна), що переважно були спрямовані на активізацію економічної кооперації країн-учасників, сприяння вільному пересуванню товарів, капіталів, послуг, робочої сили та інтеграцію економік цих країн до світової економічної системи. Як регіональний економічний інтеграційний проект чорноморське економічне співробітництво мало значні перспективи, оскільки охоплювало регіон, багатий на природні ресурси й насичений важливими транспортними шляхами, що відкривало широкий спектр можливостей для ЄС, а отже, потенційно забезпечувало підтримку останнього для співробітництва в регіоні. Однак Україна прагнула посилити політичний складник співробітництва задля укріплення чорноморської регіональної структури та перетворення чорноморського співробітництва на діючий механізм регіональної безпеки, одне з чільних місць в якому посяде Україна. Це прагнення випливало з бажання через проекти чорноморського співробітництва поглибити інтеграцію з Європейським Союзом, а також використати потенціал субрегіону у формуванні безпекової системи, яка могла послабити залежність від Росії у військовому, енергетичному та політичному вимірах. У 1999 р. Україна виступила ініціатором та організатором Ялтинського саміту країн-учасниць чорноморського економічного співробітництва, на якому було створено ОЧЕС, а також виступала за посилення безпекових складників організації; серед завдань нової організації було визначено співробітництво в боротьбі з тероризмом,

нелегальною міграцією, співпраця в подоланні наслідків надзвичайних ситуацій. Але навіть після створення ОЧЕС співробітництво в субрегіоні не стало повноцінним, оскільки залишались розбіжності між країнами-членами та різне бачення ними пріоритетів співробітництва.

Регіональним проектом, що найбільшою мірою створював умови для реалізації ідеї регіонального лідерства Україною, став ГУАМ, сама ініціатива створення якого належить Україні. Це об'єднання країн, яке 1997 було засновано Україною, Азербайджаном, Грузією та Молдовою, було започатковане як механізм проведення спільних консультацій (у 1999 до групи засновників приєднався Узбекистан і група отримала назву ГУУАМ). Головним мотивом держав, що об'єдналися в цій субрегіональній структурі, було прагнення забезпечити свою безпеку в обхід російських систем регіонального співробітництва, оскільки в безпековій сфері кожна з цих країн розглядала Росію як джерело загроз (Грузія та Молдова з участю Москви в процесі вирішення територіальних конфліктів на їх території пов'язували неможливість відновити в повному обсязі свій суверенітет над сепаратистськими територіями, оскільки Тбілісі та Кишинів вважали, що Росія підтримує сепаратистів; Азербайджан, який перебував у стані латентного конфлікту із Вірменією через Нагірний Карабах, також розглядав Росію як силу, що стояла за Єреваном; Узбекистан прагнув посилити свою позицію в суперечці із Казахстаном за регіональне лідерство в Центральній Азії, відтак шукав додаткових важелів впливу на Росію, яка підтримувала Астану в регіональній політиці останньої; крім того, проект ГУАМ від початку отримав підтримку з боку США й Ташкент прагнув, долучившись до групи, знайти шляхи покращення відносин із Сполученими Штатами). ГУАМ за своєю природою спрямовувався насамперед на захист політичних і безпекових країнучасниць і тому з початку свого існування був проектом політичної та безпекової регіоналізації. Важливим чинником у формуванні регіональної структури ГУАМ став трансрегіональний характер угруповання. Саме із цією структурою для української регіональної політики пов'язаний вияв феномену трансрегіоналізму, в якому Україна шукала шлях подолання зовнішнього тиску регіональних проектів провідних акторів. Трансрегіоналізм почав виявлятися в регіональній політиці України ще в період, коли першочергове завдання закріплення отриманої незалежності було в цілому виконане всіма новими незалежними державами, і на порядку денному постали питання подальшого державного будівництва, визначення зовнішньополітичних орієнтирів та завдань.

3. Україна в сучасному геополітичному середовищі.

Геополітичне положення України вигідне й водночас складне. Вона розташована приблизно на однакових відстанях від позаєвропейських центрів світової політики й економіки - Вашингтона й Токіо, відносно близько до столиць найбільших європейських держав - Берліна, Лондона, Парижа, Рима, а також Брюсселя та Страсбурга, так званих "столиць Європи", і досить близько до столиць сусідніх з нею держав.

Україна перебуває на перетині Центральної і Східної Європи, перебуває одночасно в обох регіонах. Вона має розташовуючись безпосередніх сусідів, широкий вихід до морів, значну протяжність кордонів (6993,63 км, у тому числі сухопутних - 5638,63 км). Найдовші кордони Україна має з Росією (2295,04 км), Молдовою (1222) та Білоруссю (1084,2 км). Однак кордони з ними найменш обладнані: існують проблеми їх демаркації, а з Росією - і делімітації (узгодження і проведення на топографічних картах) морського кордону в Азовському морі та Керченській протоці. А тому ці кордони найвразливіші щодо проникнення нелегальних мігрантів, злочинних угруповань, наркотиків, контрабандних товарів. Крім того, Україна має 405-кілометровий спільний кордон із Придністровською Молдавською Республікою - самопроголошеною державою на сході Молдови, яка не визнана жодною країною світу і є потенційним осередком політичної і воєнної напруженості. Не так далеко й від кордонів України до неспокоїного Кавказького регіону.

Найбільшою за політичним та економічним впливом країною-сусідкою України є Російська Федерація. Сучасні відносини між державами повинні розвиватися на взаємовигідній і партнерській основі. Проте деякі політичні сили в Росії час від часу ставлять під сумнів належність до України Криму та Севастополя, які є невід'ємними складовими державної території України. У Севастополі на правах довгострокової оренди території (до 2042 р.) базується Чорноморський військовий флот Росії, який володіє низкою об'єктів цивільного призначення на морському узбережжі України. Можлива участь російських бойових кораблів, що базуються в територіальних водах України, у військових конфліктах (як це було у серпні 2008 р. під час російсько-грузинської війни), створює небезпеку перенесення конфліктів і на територію України.

Кордони із західними сусідами - Польщею (542,39 км), Словаччиною (97,85), Угорщиною (136,7) та Румунією (613,8 км) на суходолі повністю узгоджено й обладнано. Зазначені країни є членами військово-політичної Організації Північноатлантичного договору (НАТО). Україна і всі її сусіди є членами Організації з питань безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), а також Ради євроатлантичного партнерства, до якої входять майже всі країни Європи, колишнього СРСР, а також США і Канада. Її учасники зобов'язалися співпрацювати щодо широкого кола політичних питань та проблем безпеки. Конкретні заходи такого співробітництва здійснюються в рамках програми «Партнерство заради миру». Наприклад, на території України проводяться спільні із сусідніми країнами та країнами НАТО військові навчання.

Геополітичне значення виникнення в Європі держави України важко переоцінити. Розміри її території, чисельність населення, значний (хоча певною мірою і структурно нераціональний) промисловий комплекс, науковий та інтелектуальний потенціали, природні багатства - усе це вже зараз змушує сприймати Україну як вагому європейську державу. Крім того, саме її розташування винятково вигідне, оскільки робить країну ключовим субрегіоном, що з'єднує своїми транспортними артеріями Захід і Схід, Північ

і Південь континенту. Незамерзаючі чорноморські порти створюють сприятливі умови для безпосередніх зв'язків із країнами інших континентів.

Європейська природа Української держави зумовлена її історією та геополітичним розташуванням. Століття існування України у складі євразійської імперської системи виявилися неспроможними знищити природну фундаментальну ознаку української нації. У зв'язку з цим стратегічним напрямом української зовнішньої політики на найближче десятиліття стала активна, цілеспрямована інтеграція України в європейську спільноту. Шлях до Європи є для України також і шляхом зміцнення її незалежності.

Проголошена Україною мета - стати незалежною, демократичною, без'ядерною, позаблоковою державою - не тільки не суперечить принципам побудови нової Європи, але й навпаки, з урахуванням зазначених її геополітичних характеристик, найкращим чином узгоджується з ними. Розбудова української державності та системи її національної безпеки, включаючи побудову Збройних сил, зміцнення кордонів, упровадження ефективного митного режиму тощо здійснюється з урахуванням національних інтересів інших держав, передусім найближчих сусідів.

Здобуття Україною політичної незалежності є, безперечно, позитивним чинником, що істотно покращує геополітичну ситуацію в європейському регіоні, надає їй більшої стабільності та врівноваженості. Зміцнення Української держави не пов'язане з виникненням загроз для будь-якої із сусідніх країн, а для деяких - стає гарантом змін на якнайкраще майбутнє.

Усвідомлення національних інтересів України надзвичайно важливе не тільки для проведення послідовної і цілеспрямованої політики у відносинах з іншими країнами, але й для вироблення відповідної стратегії розвитку власної державності. Науковий підхід до визначення національних інтересів Української держави передбачає послідовне врахування суттєвих обставин розвитку української нації в процесі її генези й до сьогодення. З цього погляду сучасну українську націю можна трактувати у двох значеннях: у широкому - як відкриту поліетнічну спільноту, що історично склалася на території України і усвідомлює себе як український народ, як спільнота українських громадян. Це аж ніяк не суперечить вужчому розумінню української нації як етнічно однорідної спільноти осіб української національності, які проживають на території України та поза її межами. Перше віддзеркалює переважно сферу відносин державності й громадянства, друге - походження, виховання, культуру. Під час з'ясування конкретних національних інтересів мають враховуватися обидва визначення.

Дотримання таких підходів щодо визначення нації і, національних інтересів, а також проведення належним чином національної політики дають змогу подолати національну обмеженість, створюють необхідні умови для консолідації українського суспільства навколо ідеї національної держави, де поважатимуться права людини незалежно від її етнічної належності. Водночас це сприятиме усвідомленню національних інтересів України її громадянами як своїх власних. Останнє є важливим внутрішнім аспектом

діяльності держави щодо формування громадянського суспільства, обстоювання національних інтересів і водночас істотно впливає на ефективність функціонування системи національної безпеки.

Помилки у визначенні національних пріоритетів можуть призвести і, на жаль, призводять до виникнення загроз політичному ладу, національній безпеці, перешкоджають національній злагоді і навіть створюють загрозу існуванню нації в цілому. Чітко усвідомлюючи свої власні інтереси, держава має змогу узгоджувати їх з інтересами інших країн і народів, іти на компроміси в тактичних питаннях, але не поступатися стратегічними та життєво важливими інтересами.

Визначення системи національних інтересів України мусить враховувати як історичний досвід національного і державного розвитку, так і всі аспекти сучасної геополітичної, історико-культурної, цивілізаційної ситуацій, повний спектр питань економічного, політичного, соціального та духовно-інтелектуального життя. З урахуванням цього Україна розробляє власну модель орієнтації у світовому просторі. Українська держава мусить мати власний погляд на події, які відбуваються у світі, на близьке і далеке оточення, з яким вона взаємодіє як самостійний суб'єкт міжнародних відносин.

Прийняття такої моделі всіма гілками державної влади та суспільством у цілому є необхідною передумовою входження України до світової цивілізації на рівноправних засадах, а також - основою здійснення самостійної внутрішньої і зовнішньої політики. Відсутність такої моделі має наслідком зневажливе ставлення до країни, яка змушена йти у фарватері політики іншої держави або групи держав. У такому разі Україна посідатиме те місце, яке їй хтось прагне відвести.

На жаль, сучасний світ поки що продовжує дивитися на Україну швидше як на частку пострадянського простору, і менше - як на незалежну державу. Тому важливе завдання України на світовій арені полягає в тому, щоб якомога швидше змінити свій імідж одного з регіонів колишнього СРСР і завоювати авторитет самостійної європейської держави. Досягти цього можливо лише в процесі реалізації головного національного інтересу України - відродження і зміцнення власної державності, відтворення повною мірою демократії та ринкових засад сучасної національної економіки, формування самоідентичності її громадян як громадян України. Усе це є необхідною умовою розквіту нації, важливим засобом забезпечення національної безпеки.

Україна як держава не може існувати в світі сама по собі, спираючись лише на власне розуміння своїх інтересів. Країна має усвідомити себе в геополітичному контексті й у контексті розвитку світової цивілізації. Таке самоусвідомлення має зважено враховувати і весь спектр думок цивілізованого світу щодо України взагалі та її дій на міжнародній арені. Визначення геополітичних інтересів нашої держави потребує ретельного вивчення складної системи інтересів різних країн, глибокого аналізу

розкладу сил - економічних, політичних, військових, духовних - у певному конкретному регіоні; особливо це стосується близького оточення України.

Розташування України в південно-східній частині Європи, у місці перетину трьох величезних геополітичних масивів - Євроатлантичного, Євразійського та Ісламського, створює унікальний трансцивілізаційний простір. У цьому вбачаються не лише певні переваги, але й величезні проблеми. У будь-якому разі, таке розташування є визначальним для долі України як держави. Визначення національних інтересів України й активізація її зусиль у зовнішньополітичному вимірі відбуваються на трьох рівнях: глобальному, регіональному та локальному.

На глобальному рівні можливості України стали вкрай обмеженими після того, як вона позбулася ядерної зброї і значно понизила свій військовий та економічний потенціали. Унаслідок геостратегічного програшу Україна на цьому рівні виступає як об'єкт тиску з боку глобальних силових потуг - США та міжнародних фінансових структур, з одного боку, Російської Федерації, яка зберігає статус світової військово-стратегічної потуги - з другого. У ситуації, що склалася, Україна на глобальному рівні може зберігати свій геополітичний статус як суб'єкт, якщо балансуватиме між інтересами світових потуг в очікуванні сприятливішої для себе ситуації. За умов балансування можливі такі лінії поведінки держави, як політика інтегрування в європейські структури, посилення стратегічного співробітництва із США, розвиток рівноправного партнерства з РФ. Але, зрозуміло, більш ефективний вихід держави із геостратегічної ізоляції можливий насамперед шляхом повної структурної модернізації економічного потенціалу України і набуття статусу впливової регіональної держави.

Українську геостратегію визначають на сьогодні три основні парадигми, взаємодія яких і складає конфігурацію зовнішньополітичних орієнтацій країни: євразійська, євроатлантична та південно-східна. Усі вони мають досить глибокі історичні корені і зумовлені географічним розташуванням України, що свідчить про їхню об'єктивність та значимість для існування держави. У суспільній думці ведеться боротьба між прихильниками насамперед західного (євроатлантичного) і північно-східного (євразійського) геополітичних напрямів. Визначення національного інтересу України в цьому питанні є стратегічним вибором. Сформоване в нашу добу рішення позначиться на долі держави в майбутньому. Радикальні позиції щодо визначення зовнішньополітичних пріоритетів не завжди, однак, адекватні сучасним процесам у міжнародній політиці. В існуючій ситуації не доцільно обмежувати участь України у світових процесах лише вибором проросійської чи прозахідної орієнтації.

З іншого боку, якщо ми намагатимемося зорієнтувати наш зовнішньополітичний курс згідно з уявленнями про «поляризований» світовий простір, то є небезпека потрапити в полон колишніх стереотипів: вибір того чи іншого «полюса» як певної точки зовнішньополітичних орієнтацій означає або відповідну конфронтацію з іншим полюсом, або необхідність балансувати між різними полюсами. Це означає також визнання

себе периферійною державою, яка ніколи не спроможеться мати власну зовнішньополітичну лінію. Отже, ця метафора фактично нав'язує старі стереотипи конфронтаційного мислення, незважаючи на те, у якій саме площині проходитиме вісь протистояння.

Реальність є значно складнішою, аніж це здається з погляду класичної геополітичної схеми протистоянь. Усі геополітичні схеми відбивають певні реалії сучасного світу, але як абстрактні понятійні конструкції їх слід сприймати з певними застереженнями. На наш погляд, побудова сучасного геополітичного простору значною мірою визначена існуванням ліній напруги, що складаються між сферою реального світового економічного і політичного порядку, де панує закон і міжнародне право, у якому пріоритетними є права людини, - і тією реальністю, що їй протистоїть у вигляді беззаконня, численних локальних конфліктів, сил кримінального гатунку, екологічної кризи, економічної неспроможності ряду країн тощо - усе те, що несе загрозу безпеці, стабільності та розвитку людської цивілізації. Отже, саме в цьому сенсі можна вести мову про основну вісь конфронтації в сучасному світі. Протидія силам хаосу є найважливішим пріоритетом кожної держави, згідно з яким вибудовується і подальша система її зовнішньополітичних орієнтацій, ведуться пошуки партнерів і союзників. Згідно з цією позицією, набувають реального змісту різні вектори нашої зовнішньої політики.

Проблема геополітичного вибору може бути поставлена не тільки в площині багатовекторності, але також і в аспекті двосторонніх взаємин з окремими країнами світу. У зв'язку із цим виникає питання «стратегічного партнерства», яке нині виглядає досить заплутаним, оскільки ми часто зараховуємо до рангу «стратегічних партнерів» держави тих, з ким у нас існують просто добрі стосунки. Іноді ми маємо на увазі швидше потенціал розвитку взаємин, аніж реальний стан речей. Вибір стратегічно важливих партнерів - це питання ефективності нашого включення в існуючу систему розподілу функцій і ролей у сучасному геополітичному просторі. Точніше кажучи, Україна ще не має реальних і надійних стратегічних партнерів серед країн світу. Їх пошук і визначення, розвиток потенціалу взаємин до такого рівня - це тривалий і складний процес, який залежить від багатьох чинників. Стосунки стратегічного партнерства передбачають високий ступінь взаємозацікавленості як в геоекономічному, так і в геостратегічному ракурсах.

З часу здобуття Україною незалежності головними напрямками її зовнішньої політики були і значною мірою залишаються відносини з Росією та західними країнами. Їх важливість зумовлена комплексом історичних та політичних чинників, а також потребами соціально-економічного розвитку країни. Незважаючи на певні досягнення зовнішньої політики в цих напрямках, Україна стикається із труднощами, що породжуються її невизначеністю становища як держави, яка поступово виходить зі сфери впливів Росії, але ще не увійшла повноцінним членом у коло європейських країн.

Зовнішньополітична активність України обмежена необхідністю балансувати між інтересами Росії та Заходу, що в багатьох випадках призводить до безвихідних ситуацій. Україна вимушена займати переважно очікувальну позицію і виступати швидше в ролі об'єкта інтересів різних потуг, аніж активної сили. Це негативно позначається на іміджі держави та має наслідком загострення конфронтації внутрішніх соціально-політичних сил, що дотримуються протилежних зовнішньополітичних орієнтацій.

Україна є насамперед європейською державою. Це визначено її історичним минулим, географічним розташуванням, належністю до культурних традицій європейської цивілізації, демографічним складом населення, можливостями економічних зв'язків із країнами Європи. Стратегія повернення України в Європу повинна спиратися на реальні можливості її економічного, соціально-політичного, воєнного та духовно-інтелектуального потенціалу. Аналіз реального стану речей свідчить, що, по-перше, цей процес буде довгим, важким, але незворотним. По-друге, він є складним і багатомірним, оскільки охоплює низку конкретніших процесів, що диференційовані відповідно до складного характеру розвитку самого Європейського співтовариства.

Пріоритетність взаємин з Європейським світом визначається відповідно з нашими національними інтересами. Інтеграція в європейські структури може відбуватися не за будь-яку ціну, а з урахуванням усіх можливих наслідків для українського народу. Якщо ця інтеграція передбачає місце Україні як державі другорядній, периферійній, як постачальникові дешевих ресурсів і робочої сили, як ринків збуту застарілих товарів, або як країні з функціями передової зони в нових системах військово-політичного протистояння, то навряд чи така інтеграція для нас прийнятна.

Входження в Європу для нас пріоритетне лише за умов визнання місця України, відповідного її гідності та потенціалу. Якщо ми зможемо подолати власні труднощі, побудувати сильну національну економіку, створити розвинуте громадянське суспільство, тоді прийнятна для нас модель інтеграції відбудеться цілком природно.

Захід у цілому демонстрував свою переважну зацікавленість у розвитку відносин з Росією як правонаступницею СРСР, тоді як нові незалежні держави розглядалися як щось вторинне і незрозуміле. До того ж, Захід і Росія знайшли спільну мову в питанні ядерного роззброєння України, створивши ситуацію міжнародної ізоляції нашої держави. Існує загроза перетворення України на «буферну зону» між НАТО і Росією - чи не найгірша з усіх можливих геополітичних позицій. Шанси до вступу в НАТО в Україні в осяжному майбутньому досить проблематичні, тоді як вступ до євразійського альянсу є для неї небажаним.

Стратегічно важливим напрямом нашої зовнішньої політики є також південно-східний вектор, у межах якого Україна розвиває перспективні взаємини з країнами Чорноморсько-Каспійського регіону, Середнього Сходу, Центральної і Південної Азії, країнами АТР. На цьому напрямі Україна

знаходить нові можливості для власної зовнішньополітичної та економічної активності, залучає до співпраці нових перспективних партнерів. Україна вже стає важливою ланкою в проектах розбудови євроазійської системи транспортних та енергетичних комунікацій. У своїй зовнішньополітичній діяльності вона враховує і факт переміщення центру тяжіння світової економіки в Азіатсько-Тихоокеанський регіон. Робота над концептуальними засадами нашої стратегії в цьому просторі ще далека від завершення, а практичні проблеми, які тут виникають, потребують нетривіальних підходів і рішень.

Південний стратегічний напрям національних інтересів України найменш розвинутий, але з погляду перспектив найпривабливіший. За сприятливих умов Україна може здійснювати торговельно-економічну експансію на південь і з часом зайняти поважне становище серед країн Чорноморського басейну. Через Південь Україна виходить у широкий світ країн Близького Сходу, Азії і Африки, через Європу Україна може спілкуватися з Північною і Південною Америкою, через країни СНД лежить шлях до країн Далекого Сходу, у Китай. Але геополітичні інтереси України в цих регіонах можуть визначитися, можливо, тільки тоді, коли будуть реалізовані інтереси держави в ближчому оточенні. На цей час ми можемо тільки намітити власні економічні інтереси в країнах Африки та Південної Америки.

Посилення зовнішньополітичної активності України в інших регіонах світу сприятиме поліпшенню соціально-економічної ситуації в межах країни, оскільки підвищить зайнятість населення в різних галузях виробництва і надасть нові можливості для економічного розвитку, а також послабить соціально-політичну напруженість, адже суспільство отримає замість існуючої біполярної іншої конфігурації зовнішніх орієнтацій політичних сил.

З іншого боку, що ж до Росії, то зважаючи на її амбіції, маємо амбівалентну ситуацію: об'єктивна необхідність співробітництва стимулює зближення двох держав, проте цей процес гальмується претензіями частини політичної еліти РФ на гегемонію в пострадянському просторі. У ситуації невирішеності ряду спільних проблем перманентно виникають моменти загострення та конфронтації. За умов нарощування Росією нових підходів до вирішення як внутрішніх, так і зовнішніх проблем, у відносинах з іншими державами, у тому числі і з Україною, починають домінувати більш прагматичні міркування. Протягом останніх років простежувалася керована стагнація економічного співробітництва між Україною і Росією, катастрофічно падав товарообіг, гуманітарні відносини зводилися до взаємних претензій. Навіть після декларованих довгострокових програм, засідань змішаних комісій і численних резолюцій урядів обох країн визначальною тенденцією у відносинах Росії й України була політика меркантилізму і протекціонізму, що включає введення торгових бар'єрів, квот і каральних тарифів.

Критика зовнішньої політики України посилювалася і з боку українського істеблішменту, особливо активізувалися ті, чий бізнес

орієнтований на Росію. Болючі точки російсько-українських міждержавних взаємин не змінювалися роками: співробітництво України з НАТО, борг за російські енергоносії, статус і дислокація російського Чорноморського флоту в Севастополі, стан російської мови, делімітація й демаркація державних кордонів - усе це було тим замкненим колом, за межі якого не вдавалося вийти ні президентам, ні жодному із часто змінюваних кабінетів міністрів Росії й України, ні законодавчим органам обох країн.

Якщо придивитися уважніше до потенціалу українсько-російських відносин, їх глибинного підґрунтя, то не можна не визнати, що суттєвих довгострокових причин для їх погіршення все ж таки немає. Обидві країни є справді спорідненими з культурно-цивілізаційного погляду, мають спільні економічні інтереси і здатні проводити узгоджену політику стосовно інших країн. Аналізуючи причини непорозумінь в українсько-російських відносинах, не можна не дійти висновку, що вони мають переважно суб'єктивний характер, тобто зумовлені інтенціями, поглядами, прагненнями домінуючих у цих країнах політичних еліт.

Насамперед це, безумовно, позиція росіян щодо самих себе як представників великодержавної нації, а щодо українців - як етносу вторинного, меншовартісного, селянського, неспроможного до самостійних політичних дій. Уважаючи себе єдиною правонаступницею СРСР, Росія просякнута амбіціями стосовно відновлення макрополітичної державної структури на євразійському просторі.

Зовнішньополітична доктрина Росії щодо «близького зарубіжжя» має досить чітке формулювання: Росія вважає цей регіон сферою своїх життєвих інтересів і зберігає за собою право втручання у справи цих країн з метою «захисту інтересів російських громадян» - своєрідна «доктрина Брежнєва» в сучасних умовах. Що це не марні слова свідчить реальна російська політика в Придністров'ї, Абхазії, Південній Осетії та інших регіонах. У зв'язку з цим Україні доцільно проводити зважену і стриману політику щодо «російської експансії», враховуючи її тимчасовість і кон'юнктурність. Водночас життєво важливим для держави уявляється просування власних інтересів у регіонах півдня, насамперед в аспекті диверсифікації джерел енергопостачання, що зумовлено зростанням енергетичного тиску з боку російських нафтогазових монополій.

Україна, аналогічно країнам Кавказу і Центральної Азії, перебуває у вразливій ситуації «буферної зони» і важливого об'єкта російських геостратегічних амбіцій. Схожість ситуацій та спільність інтересів робить необхідними кроки до консолідації цих держав, зокрема активізації їх співробітництва в межах ГУАМ. Іншим напрямом «нейтралізації» російської експансії є активізація зусиль у питаннях поглиблення співробітництва із Заходом, а також з країнами азійського Півдня - Туреччиною, Іраном, Пакистаном, Китаєм та Індією. Масштабне підвищення рівня співпраці з цими країнами сприятиме зростанню їх інтересів в Україні та інших державах пострадянського простору, що у свою чергу слугуватиме більш

стриманій і обережній поведінці РФ у стосунках із країнами пострадянського простору.

Подальший загальнополітичний перебіг подій в Україні, економічна стабілізація, боротьба з корупцією, оптимізація законодавчої бази в народногосподарській сфері, пробудження інтересу зарубіжних інвесторів до українського ринку і створення відповідних гарантій та, зрештою, остаточне завершення творення української політичної нації залишатимуться ключовими елементами національної безпеки нашої держави. Від розв'язання цих проблем залежить стабільність української державності та суспільного розвитку.

3. Дезінтеграційний вимір пострадянського простору.

Співдружність охопила практично весь пострадянський простір, утім не стала його альтернативою. Еліти нових незалежних держав одразу взялися формувати свої національні ідеології, що, звісно, не сприяло їх входженню в СНД «єдиним фронтом». З самого початку осторонь від усіх процесів залишилися країни Балтії. Відмовившись взяти участь у створенні Співдружності через страх опинитися у оновленій імперії, вони обрали європейський шлях. Нагадаємо, що саме Литва, отримавши незалежність у 1990 р., спричинила незворотній дезінтеграційний процес у Радянській імперії. Не підписали у 1993 р. Статут СНД Україна, Туркменістан і Молдова. Цього ж року відбувся крах так званої рубльової зони, що послуговувало різкій, тепер вже економічній дезінтеграції. Доволі нестандартною є позиція нашої держави, котра, підписавши Біловезьку угоду, весь цей час залишається у статусі спостерігача. Колізійності ситуації додає відмова ратифікації Біловезької угоди Азербайджаном, Киргизстаном і Таджикистаном, котрі на відміну від України мають статус повноправних учасників Співдружності. Не додає оптимізму щодо майбутнього організації факт виходу з її складу Туркменістану (2005) та Грузії (2009), не виключається також перспектива припинення співпраці України з СНД після набуття нашою державою асоційованого членства в ЄС. Доволі неоднозначну позицію в Співдружності займає Молдова, котра орієнтується на інтеграцію з Румунією і т. д. Вже починаючи з 2005 р. постало питання відносно подальшого існування Співдружності. У ході дискусій висловлювалася думка про розпуск організації як такої, що виконала свою місію, проте у підсумку її учасники зійшлися на реформуванні останньої. Концепція реформування Співдружності, що була презентована на саміті СНД в Душанбе (4-5 жовтня 2007 р.), зрештою, не була підтримана п'ятьма із дванадцяти держав. Російський дослідник Ю. Нікулічев відзначає: ««Міжнародна організація», «конфедерація» або «союз держав», – на момент утворення СНД таке потрійне протиріччя було неминучим, бо за кожним з цих начал стояли ті чи інші інтереси держав-засновниць». Отже, майбутнє СНД видається експертам досить неоднозначним. Існуючий спектр думок містить позиції від реформування організації і перетворення її на один із центрів світового господарства до падіння ролі СНД та набуття нею статусу дорадчого органу. Логічним є розгляд СНД через призму ідеї центр-

периферійності І. Валлерстайна, оскільки Росія, як і за часів Російської імперії та СРСР, намагається позиціонувати себе як ядро, тоді як інші суб'єкти організації мають здебільшого периферійний статус. Фактом підтвердження нашого судження є те, що РФ була визнана світовою спільнотою як найбільш значима держава в СНД, якій відводилася роль правонаступниці СРСР у міжнародних інституціях. У перші роки створення Співдружності відносини Росії із Заходом не відзначалися гострими протиріччями. Держави євроатлантичного регіону тоді ще не проводили активної політики на пострадянському просторі, віддаючи перевагу створенню умов для інтеграції в європейські структури колишніх членів ОВД та РЕВ, а також країн Балтії. Під час відомої суперечки Парламенту і Президента РФ у 1993 р. західний політикум підтримав команду Б. Єльцина, боячись реставрації консервативних настроїв, які могли б сприяти повному або частковому відродженню Радянського Союзу. Приміром, США розраховували на швидку лібералізацію Росії у контексті структурно-функціонального формування політичних систем країн СНД. Утім із середини 90-х рр. розпочався період серйозних протиріч між Росією і країнами Заходу, зумовлений оформленням сфер геополітичного впливу на пострадянському просторі. Російське керівництво демонструвало впевненість у тому, що в обмін на входження країн ЦСЄ до НАТО США не будуть заважати Москві формувати свій пояс особливої відповідальності за рахунок країн пострадянського простору. Інтересам Росії суперечила поведінка США у її «особливих відносинах» з країнами Балтії, де ігноруються інтереси досить потужної російської діаспори. У 1996 р., коли МЗС РФ очолив Є. Примаков, кардинально змінився тон дискусій відносно пострадянського простору в контексті трансформації доктринальних основ зовнішньої політики РФ. Пріоритетним завданням для Росії було проголошено «зміцнення доцентрових тенденцій на території колишнього СРСР». У той же час визнавалося, що американська концепція розширення НАТО на Схід несе загрозу інтересам Росії на пострадянському просторі. Можна припустити, що вже на поч. 90-х рр. СНД розглядалася Росією як перехідний варіант до більш тісного інтеграційного утворення, оскільки згідно з 2-ю статтею Статуту організації серед широкого діапазону цілей (починаючи питаннями безпеки і закінчуючи проблемами екології) окремо виділялося розширення міждержавної співпраці у рамках єдиного економічного простору. Оформленню Співдружності як повноцінної міжнародної інституції сприяло створення відповідних органів, покликаних забезпечувати її функціонування: Ради глав держав СНД, Ради голів урядів, Міжпарламентської Асамблеї та штаб-квартири у Мінську.

Попри те, що всі учасники Співдружності віддали перевагу формуванню національних армій, більшість із них виявили бажання зберегти єдиний військово-стратегічний простір з перспективою створення альтернативи НАТО. Першим підсумком багатостороннього діалогу стало підписання шістьма республіками Договору про колективну безпеку (ДКБ) у 1992 р. та відповідної угоди про стратегічні сили. Договір започаткував військово-політичний блок ОДКБ, оформлений у 2002 р. з підписанням

відповідного статуту та створенням секретаріату. ОДКБ покликана при всьому слугувати «об'єднавчим чинником» країн Співдружності. Підкреслимо, що до 1994 р. на території всіх держав СНД, за виключенням Прибалтики і Азербайджану, знаходилися російські військові контингенти. Основним завданням для ОДКБ стала боротьба з тероризмом шляхом створення об'єднаного штабу і колективних сил швидкого реагування. Відтак Росія зробила ставку на військово-політичну співпрацю, яка на відмінну від економічної вважалася ефективнішою з урахуванням спільної загрози ісламського радикалізму. Саме тому останнім часом проводяться навчання у рамках ОДКБ під недвозначною назвою «Кавказ». Утім ОДКБ виявилась малоефективною за умов відсутності спільних зовнішніх загроз для учасників СНД. Зазначена інституція парадоксальним чином зіткнулася з аналогічними проблемами НАТО, учасники якого дедалі активніше переосмислюють свої воєнні стратегії в нових умовах. У цілому, зберегти об'єднане командування стратегічними силами виявилось технічно і політично неможливо, що, зрештою, не дозволило зупинити небезпечні дезінтеграційні тенденції на пострадянському просторі етнічного характеру. Саме тому однією з причин подальшого наростання песимізму щодо майбутнього СНД є безпекова криза. Перманентні міжетнічні протиріччя, закладені на зорі створення СРСР, далися взнаки одразу після його розпаду, вилившись у збройні протистояння на території Нагірного Карабаху, Придністровської Республіки, Абхазії, Південної Осетії тощо. Не дивлячись на отримання Співдружністю статусу спостерігача в ООН, миротворчі кроки з урегулювання більшості конфліктів у рамах СНД на початку 90-х рр. фактично перебрали на себе ОБСЄ та ООН. Миротворча діяльність цих організацій з багаторічним досвідом виявлялася ефективнішою, ніж аналогічні заходи Росії, якій так і не вдалося створити повноцінної системи безпеки за умов відсутності політикоправових механізмів з урегулювання збройних конфліктів на пострадянському просторі та механізмів взаємодії збройних сил учасників, зокрема таких, як оперативне планування, способи створення багатонаціональних формувань, процедури консультацій тощо. Всі миротворчі заходи останньої часто обмежувалися військовими операціями, що слугувало втягненню Росії у затяжні конфлікти. Утім варто визнати, що набір апробованих ОБСЄ у Південно-Східній Європі механізмів також був недостатнім для врегулювання саме пострадянських конфліктів, де часто спостерігалася відсутність волі до примирення сторін. З іншого боку, політична присутність ОБСЄ на території СНД ускладнювалася необхідністю узгодження дій з Москвою, яка вбачала у подібних заходах загрозу втрати контролю на теренах своєї «вотчини». Попри все ряд пострадянських країн апелювали саме до ОБСЄ, посилаючись на принцип непорушності кордонів, що певною мірою сприяло координації зусиль у трикутнику ООН-ОБСЄ-СНД. До безпекових проблем Співдружності додаються також політичні й економічні протиріччя, що є черговою підставою невиразності майбутнього організації. Зокрема, Росія дедалі активніше відмовляється дотувати членів Співдружності, прагнучи позбавитися цього тягаря шляхом переходу до

встановлення ринкових цін на свою продукцію. Однак подібні дотації слугували тривалий час платою Росії за збереження свого політичного домінування на пострадянських теренах та лояльності її геополітичного оточення, що мало таким чином сприяти зміцненню безпеки в регіоні. Варто також враховувати, що на початку 2000-х рр. Росія забезпечувала на 80% потреби сусідніх держав у енергоносіях і сировині. Усе ж таки більшість економічних перетворень у регіоні проходять асинхронно, що зовсім не сприяє поглибленню його інтеграції. Крім того, за пострадянським простором вже давно закріпилася репутація зони соціальної нестабільності, де у середньому 35-40 % населення мають нижчі від прожиткового мінімуму доходи. На високому рівні залишається частка безробітних, відчутною є проблема нестачі кваліфікованих і управлінських кадрів, необхідних для проведення модернізаційних заходів. З розпадом СРСР, а разом з ним і колись єдиного народногосподарського комплексу, нові держави приступили до побудови національних економік. Задля хоча б часткової компенсації розладу замкнутого циклу виробництва провідними політичними колами республік було запропоновано ідею створення єдиного простору з уніфікованим митним бар'єром для експортерів із дальнього зарубіжжя по периметру Співдружності. Ряд експертів пропонують дві моделі економічної оптимізації простору СНД: через кооперацію високотехнологічних та інноваційних галузей економіки або шляхом диференціації виробництва звичайних товарів, у тому числі сировини та енергоресурсів. Останній пов'язаний з реструктуризацією однотипного укладу виробництва всіх пострадянських республік. Ще у 1992 р. очільники урядів країн СНД підписали угоду про принципи митної політики як передумови створення МС. Роком пізніше підписано рамковий «Договір про економічний союз», який передбачав поетапне створення у рамках СНД МС, зони вільної торгівлі, спільного ринку товарів, капіталів, робочої сили і зрештою єдиного валютного простору. Договір був покликаний компенсувати крах рубльової зони, з яким почалися некеровані дезінтеграційні процеси в економіці. Документ підписали 11 держав, Україна приєдналася на правах асоційованого члена. У 1994 р. укладено угоду про створення зони вільної торгівлі (ЗВТ) та угоду про Платіжний союз. Проте сам процес оформлення єдиного економічного простору був загальмований бюрократичними механізмами, а всі амбіційні рішення залишалися переважно на папері. У підсумку більшість країн тоді не підтримали ідеї створення зони вільної торгівлі. Навіть перспективна декларація «Про основні напрями розвитку Співдружності Незалежних Держав» від 1999 р., де було чітко виписано необхідність створення ЗВТ, не сприяла прогресу торгово-економічної інтеграції. З 1995 р. здійснювалися перші конкретні кроки щодо створення МС у складі Росії, України, Білорусі, Казахстану як основи ринку збуту в СНД. Попри очікування наша держава відмовилася від цієї участі, керуючись виключно політичними мотивами, далі діалог з Україною було продовжено у форматі 3+1. Упродовж наступних чотирьох років до Договору приєдналися Киргизстан і Таджикистан, проте завершити тоді оформлення єдиного

економічного простору не вдалося через паралельне створення у 2000 р. ЄврАзЕС. У свою чергу, ЄврАзЕС як перспективне і поки найбільш успішне інтеграційне об'єднання пострадянських країн має низку своїх недоліків, зокрема відсутність механізмів узгодження інтересів та реалізації рішень прийнятих у його рамках. Таким чином, виправдалися песимістичні прогнози відносно торгівельних втрат Казахстану і Білорусі після їх вступу до ЄврАзЕС, водночас оптимістичний сценарій щодо забезпечення додаткового приросту ВВП від участі цих країн в Союзі на 15 % не підтвердився. Не випадково, що створення ЄврАзЕС збіглося у часі з трансформацією основ зовнішньої політики Росії. Путінська доктрина «інтеграціонізму», що відкидала однополярний світ, відводить Російській державі роль одного з впливових його центрів. Першим кроком до реалізації таких зовнішньополітичних засад мало стати зміцнення позицій РФ в інтеграційних структурах пострадянського простору. Все ж попри намагання відновити вплив, Росія дедалі більше здає лідируючі позиції в СНД на фоні загострення економічних і соціальних протиріч в організації. Вже на початку 2000-х рр. РФ значно втратила роль торгового партнера по СНД та свій регіональний вплив у плані наростання центр-периферійної взаємовіддаленості. Росія як і ряд інших країн СНД намагається вийти на позарегіональні та світові ринки зі своїми базовими ресурсами, що, звісно, різко відображається на торгівельній структурі у самій Співдружності. Ключову роль тут займає схожість або навіть однотипність ресурсної частини господарського виробництва. Російський політолог Ю. Шишков ще 12 років тому констатував: «... Країни однакового виробничого профілю у видобувній галузі і сільському господарстві не стільки взаємодоповнюють одна одну, стільки виступають конкурентами і тому взаємовідштовхуються. Який сенс обмінювати, скажемо, азербайджанську нафту на російську чи російський природний газ на туркменський?». При цьому автор додає, що готова продукція країн СНД відзначається низьким рівнем взаємообміну, оскільки у силу своєї низької якості витісняється зарубіжним аналогом. Виходячи з вищесказаного, можна констатувати факт переходу країн Співдружності від співпраці до конкуренції через сировинний уклад їх господарств. За всіма показниками лише енергоресурси мають тенденцію до зростання у частці російського експорту в країни Співдружності. Боротьба за ринки в СНД сприяє введенню антидемпінгових заходів по їх захисту, що перетворює пострадянський простір на арену торгівельних конфліктів. Приблизно з 2001 р. розпочався процес реструктуризації СНД у простір міжнародної конкуренції. Наростання торговоекономічної кризи у Співдружності співпало з прагненням суб'єктів СНД дистанціюватися від Росії задля зміцнення своєї національної безпеки, що розумілася як незалежність від РФ у стратегічних галузях – енергетиці й транзитній сфері. Експорт нових суб'єктів міжнародних відносин не був достатньою мірою зорієнтований на ринки держав неарадянського простору. У першій половині 90-х рр. взаємний товарообіг країн СНД знизився більш ніж на 60 %, а держави, що не входили до Співдружності на 1997 р. навпаки збільшили свій зовнішньоторговельний

обмін. Частка ж Росії у торгівельних зв'язках СНД склала близько 40 %, а частка СНД у товарообороті Росії знизилася з 54,6 % до 24 %. Відповідно до цифр, які наводить Ю. Шишков, товарообіг між державами СНД упродовж 1991-2000 рр. знизився зі 138 до 59 млрд. дол., тобто більш ніж удвічі, а частка взаємного експорту скоротилася у 3,5 рази. Ще одним показником є те, що у 1990-2000 рр. питома вага взаємного експорту в сукупному ВВП країн СНД знизилася з 18,3 % до 3,9 % або у 4,7 разів, а частка взаємної торгівлі в рамках Співдружності в сукупному обсязі зовнішньоторговельних операцій скоротилася з 79 % в 1991 г. до менш ніж 30 %. Значне зниження товарообігу в СНД було зумовлено дефолтом російського карбованця, пік якого припав на 1998 р. Фінансова криза поширилася на всю територію СРСР, а порушення торгівельних і валютно-фінансових відносин сприяло поглибленню дезінтеграційних процесів. Взаємний товарообмін у Співдружності на 1999 р. зменшився приблизно до 19 млрд. дол. І лише на початок 2000 р. вдалося подолати дефолтні наслідки, настало незначне збільшення обсягу загальної торгівлі до 24,5 млрд. дол. У наступні кілька років ця цифра практично не зростала. Все це дає підстави говорити про нерентабельність торгово-економічних міжреспубліканських зв'язків у рамках СНД. Зрештою, у 2011 р. було підписано Договір про зону вільної торгівлі, який набув чинності з наступного року. Частка створеного в 2007 р. Митного Союзу у світовій торгівлі, за даними директора Інституту стратегічних оцінок П. Гайдуцького, складає сьогодні всього 11 %, що у шість разів менше за показники ЄС і в чотири рази за показники об'єднання НАФТА. За останні 16 років доля внутрішньоблокової торгівлі у СНД скоротилася майже удвічі. У структурі експорту СНД 63 % припадає на мінеральні ресурси, у той час як у світовій торгівлі 70 % відводиться продукції обробних галузей. Також частка товарного експорту Росії в МС складає 7,4 %, а імпорт – 5,7 %, водночас частка зовнішньоторговельного обміну з ЄС досягає 50 %, приблизно стільки ж припадає на інші країни (імпорт в Росію із Китаю перевищив рівень імпорту із СНД). Частка ЄврАзЕС у зовнішній торгівлі Росії складає лише 8 %, тоді як країни СOT – 88 %. Росія імпортує з країн СНД 3 % високотехнологічної продукції, у той час як з Європи – 35 %, з інших країн світу – 62 %. Активно відбувається зростання тінізації митної торгівлі. РФ поступово скорочує свій імпорт з країн МС, нарощуючи при цьому експорт, тоді як торгівельна ситуація в Білорусі й Казахстані виглядає з точністю до навпаки, що слугує від'ємному торгівельному сальдо цих держав. Загалом, на думку казахського політолога Д. Сатпаєва, частка Казахстану в МС упродовж 2012 р. скоротилася з 20 % до 17 %. Водночас частка країн з найвищим рівнем взаємної інтеграції, якими є Росія, Білорусь і Казахстан, складає у світовому ВВП сьогодні лише 3 %, тоді як ЄС – 25 %. Отже, інтеграційна привабливість Росії тяжіє здебільшого до ЄС, Китаю та інших центрів світової економіки, що свідчить про фактичну вичерпаність інтеграційного потенціалу Співдружності. Експорт неконкурентної промислової продукції або енергоресурсів несе загрозу перетворення пострадянського протру на сировинний придаток більш

розвинутих економічних систем. Можна припустити, що глобалізаційні процеси сприятимуть інтеграції в СНД, котра слугуватиме поетапному формуванню єдиного економічного простору через відкриття національних кордонів на шляху вільного пересування товарів, послуг, праці і капіталів. Проте існуюча ситуація не вселяє оптимізму навіть на довгострокову перспективу, оскільки вже почав давати збої МС, відкладається на невизначену перспективу участь у ньому України, втрачають свою рентабельність торгово-економічні зв'язки, скептично виглядає запровадження на теренах СНД єдиного валютного простору з подальшим уведенням єдиної регіональної валюти тощо. Саме тому Росія робить ставку на цілу низку своїх «різношвидкісних» та «різномірних» об'єднаних альтернатив на зразок ЄЕП, МС чи ЄврАзЕС через диференціацію економічної стратегії заохочення країн інтеграційного ядра. Вищенаведені цифри підтверджують факт розмитості торговельного простору Співдружності. Загалом, як зазначено, лише енергоносії та продукція металургії до певної міри витримувала конкуренцію на світових ринках. Все це дозволяло країнам СНД, які мають у своєму розпорядженні значні поклади нафти та газу, шукати нові ринки збуту. Вже тоді стало зрозуміло, що відбувається активна переорієнтація експортних товаропотоків Співдружності на країни так званого дальнього зарубіжжя, зокрема баланс гравітаційних сил змістився у бік таких центрів як США, ЄС, Китай, країн ПівденноСхідної Азії. Як бачимо, у рамках не було створено єдиної ринкової економічної зони СНД, у результаті чого відбулася переорієнтація ринків збуту та економічних зв'язків. Отже, за понад 20 років країни СНД більше втратили у своїх міжгосподарських зв'язках, ніж здобули. *Співдружність так і не вирішила проблеми відбудови на ринковій основі єдиного економічного простору, такого необхідного для розвитку всіх пострадянських країн. Все це, зрештою, сприяло поглибленню дезінтеграційних процесів у СНД.* Здавалося б, прагматичні кроки щодо переходу від багатостороннього до одностороннього співробітництва поки не приносять відчутних результатів.

Водночас поряд з оптимізацією *пропонуються різні шляхи реформування Співдружності:* від урахування соціально-економічної специфіки кожного суб'єкта до відмови від протиставлення євразійського і європейського векторів їх зовнішньої політики. Одним із кроків реформування чи удосконалення діяльності Співдружності став запропонований у 2003 р. Росією проект ЄЕП, націлений на перспективне створення єдиного економічного простору у складі Росії, України, Білорусі та Казахстану. Проте втілення реалізації створення ЄЕП гальмувалося традиційними «коливаннями» України, яка, зрештою, відмовилася приймати участь у цьому проекті, враховуючи свої євроінтеграційні устремління. За твердженням К. Вітмана, ЄЕП був розрахований на втягнення до цієї організації України, оскільки три названі сусідні держави були вже інтегровані в інше економічне об'єднання – ЄврАзЕС. *Загалом економічна інтеграція пострадянського простору, керована Росією, розглядається*

представниками західної й пострадянської еліти як один із інструментів реставрації імперії, а також як один зі способів захисту російських інтересів під парасолькою СНД на базі безпекової та економічної складової. У ході політичних дискусій були здійснені спроби окреслити шляхи оптимізації політики РФ щодо СНД. Москва тривалий час намагалася розробити свою модель симетричних відносин із сусідніми державами через механізми преференцій для більш лояльних та санкцій проти негативно налаштованих суб'єктів Співдружності, а також шляхом пошуку розумного балансу між двома концепціями – ЄСП (з країнами СНД) та ОЄСП з країнами Євросоюзу. Прагматизмом відзначається і стратегія добросусідства з країнами ГУАМ і Таджикистаном. Вважається, що такий підхід дозволить Росії проводити диференційовану політику між країнами проросійської і прозахідної орієнтації. При всьому Москва виявилась не готовою віддати самостійність країнам СНД в ухваленні остаточних рішень, вбачаючи небезпеку вироблення суперечливого російським інтересам політичного курсу в регіоні. На думку О. Волошина, з точки зору економіки МС і його розвиток аж до формування Євразійського Союзу (ЄАС) не дає очевидних переваг Росії, а, навпаки, пов'язаний з істотними втратами для неї. Проте великодержавна парадигма бере гору над можливим виграшами і Росія готова жертвувати економічними інтересами на користь політичних. До всього варто додати, що робота СНД упродовж двох десятиліть відзначається досить низьким «коефіцієнтом корисної дії», оскільки всі заходи з перетворення організації на щось бодай в віддалено схоже за своїми критеріями на союз з перспективою трансформації у центр міжнародного впливу не дають бажаного результату. Відносини, задекларовані учасниками організації здебільшого будуються на формальностях, час від часу постає питання про розпуск СНД. Російські інтеграційні проекти останнього десятиліття переводяться з економічної у політичну площину з метою реалізації цілей «збирання своїх територій». Співдружність із самого початку розглядалася як засіб перетворення пострадянського простору на своєрідний пояс добросусідства, країни якого виступатимуть для Росії у якості країн-лімітрофів. СНД, за словами С. Шергіна, бачиться російськими політиками як своєрідний «полігон» для випробування інтеграційного проекту, що у перспективі може бути запропонований міжнародній спільноті. Отже, амбіційний прояв формування нового полюсу світового впливу лише шкодить інтеграційним процесам. Поборники неоевразійства передбачають створення Євразійського Союзу у першу чергу за рахунок країн СНД, який буде відрізнятися новою моделлю ідеологічних, адміністративних та економічних засад. Утім, таке об'єднання, зрештою, не обмежуватиметься виключно пострадянським простором, оскільки одним із стратегічних варіантів є подальше розширення неоевразійського ареалу за рахунок вибудовування осі «Москва – Тегеран – Делі – Пекін». На пострадянському «полігоні» передбачається випробування своєрідної мультикультурної єдності, що у подальшому може сприяти об'єднанню всіх суспільств задля перетворення світу. Враховуючи вищесказане, сучасний стан СНД можна

охарактеризувати так: «Пацієнт швидше живий, ніж мертвий». Політолог Ю. Шишков з цього приводу відзначає: «Навіть найбільш палким прибічникам збирання колишніх союзних республік довкола Росії час зрозуміти, що і зона вільної торгівлі у форматі 12 країн, і економічна співдружність п'ятірки і Союзна держава Білорусі і Росії – не більше ніж віртуальні побудови, позбавлені реального інтеграційного змісту». Останніми роками вплив Росії та її інтеграційні можливості на пострадянському просторі звужуються прямо пропорційно намаганням створення окремими суб'єктами СНД альтернативних об'єднань, таких як ГУАМ, та пошуку нових ринків збуту своєї продукції. Фактично всі запропоновані Росією проекти інтеграції як і власне «реанімація» пострадянського простору залишаються нереалізованими. Все це послаблює значення Росії як центру торгової гравітації в СНД та споріднених організаціях. Якщо Росії у найближчій перспективі не вдасться консолідувати сусідній пояс держав і перетворити СНД на об'єднання із заздальгідь визначеними цілями, то вже незабаром для неї постане питання статусу регіональної держави. До всього варто додати, що саме Росія у боротьбі за пострадянський простір вважається найслабкішим центром порівняно зі своїми геополітичними суперниками – США, ЄС, Китаєм. Таким чином, всі кроки зі збереження єдиного політикоекономічного пострадянського простору за допомогою СНД та «різношвидкісних» організацій досі не дають бажаного результату. Загальні проблеми Співдружності все менше хвилюють її учасників, а останні дедалі активніше переорієнтовуються на нові ринки збуту своєї продукції. Намагаючись будь-що зберегти свій вплив у Співдружності, Росія тим часом прагне вибудувати двосторонні відносини на виключно вигідних для неї умовах, часто за рахунок торговоекономічних втрат для себе та своїх партнерів. Ознакою відцентрових тенденцій у СНД є чинник формування низки локальних економічних і військово-політичних блоків, які лише сприятимуть поглибленню розмежування регіональної підсистеми у міру розходження національних економічних, політичних і військових інтересів її структурних суб'єктів.

ДОДАТКИ

Додаток А

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ

(Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1990, N 31, ст.429)

Верховна Рада Української РСР,

виражаючи волю народу України,
прагнучи створити демократичне суспільство,
виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини,
шануючи національні права всіх народів,
дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і
духовний розвиток народу України,
визнаючи необхідність побудови правової держави,
маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України,

ПРОГОЛОШУЄ

державний суверенітет України як верховенство, самостійність,
повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та
незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

I. САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в
існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого
невід'ємного права на самовизначення.

Українська РСР здійснює захист і охорону національної державності
українського народу.

Будь-які насильницькі дії проти національної державності України з
боку політичних партій, громадських організацій, інших угруповань чи
окремих осіб переслідуються за законом.

II. НАРОДОВЛАДДЯ

Громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України.

Народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці.

Повновладдя народу України реалізується на основі Конституції
Республіки як безпосередньо, так і через народних депутатів, обраних до
Верховної і місцевих Рад Української РСР.

Від імені всього народу може виступати виключно Верховна Рада
Української РСР. Жодна політична партія, громадська організація, інше
угруповання чи окрема особа не можуть виступати від імені всього народу
України.

III. ДЕРЖАВНА ВЛАДА

Українська РСР є самостійною у вирішенні будь-яких питань свого
державного життя.

Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів
Республіки на своїй території.

Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову.

Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів здійснюється Генеральним прокурором Української РСР, який призначається Верховною Радою Української РСР, відповідальний перед нею і тільки їй підзвітний.

IV. ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Українська РСР має своє громадянство і гарантує кожному громадянину право на збереження громадянства СРСР.

Підстави набуття і втрати громадянства Української РСР визначаються Законом Української РСР про громадянство.

Всім громадянам Української РСР гарантуються права і свободи, які передбачені Конституцією Української РСР і нормами міжнародного права, визнаними Українською РСР.

Українська РСР забезпечує рівність перед законом усіх громадян Республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.

Українська РСР регулює імміграційні процеси.

Українська РСР виявляє турботу і вживає заходів щодо охорони і захисту інтересів громадян Української РСР, які перебувають за межами Республіки.

V. ТЕРИТОРІАЛЬНЕ ВЕРХОВЕНСТВО

Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території.

Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена та використана без її згоди.

Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій Республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць.

VI. ЕКОНОМІЧНА САМОСТІЙНІСТЬ

Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах.

Народ України має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України.

Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки і використовуються з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян.

Українська РСР має право на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, яка створена завдяки зусиллям народу Республіки.

Вирішення питань загальносоюзної власності (спільної власності всіх республік) здійснюється на договірній основі між республіками - суб'єктами цієї власності.

Підприємства, установи, організації та об'єкти інших держав і їхніх громадян, міжнародних організацій можуть розміщуватись на території Української РСР та використовувати природні ресурси України згідно з законами Української РСР.

Українська РСР самостійно створює банкову (включаючи зовнішньоекономічний банк), цінову, фінансову, митну, податкову системи, формує державний бюджет, а при необхідності впроваджує свою грошову одиницю.

Вищою кредитною установою Української РСР є національний Банк України, підзвітний Верховній Раді Української РСР.

Підприємства, установи, організації та виробничі одиниці, розташовані на території Української РСР, вносять плату за використання землі, інших природних і трудових ресурсів, відрахування від валютних надходжень, а також сплачують податки до місцевих бюджетів.

Українська РСР забезпечує захист всіх форм власності.

VII. ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА

Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території Республіки та порядок використання природних ресурсів.

Українська РСР має свою національну комісію радіаційного захисту населення.

Українська РСР має право заборонити будівництво та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, які спричиняють загрозу екологічній безпеці.

Українська РСР дбає про екологічну безпеку громадян, про генофонд народу, його молодого покоління.

Українська РСР має право на відшкодування збитків, заподіяних екології України діями союзних органів.

VIII. КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК

Українська РСР є самостійною у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку.

Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя.

Українська РСР виявляє піклування про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, що проживають за межами Республіки.

Національні, культурні та історичні цінності на території Української РСР є виключно власністю народу Республіки.

Українська РСР має право на повернення у власність народу України національних, культурних та історичних цінностей, що знаходяться за межами Української РСР.

ІХ. ЗОВНІШНЯ І ВНУТРІШНЯ БЕЗПЕКА

Українська РСР має право на власні Збройні Сили.

Українська РСР має власні внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді Української РСР.

Українська РСР визначає порядок проходження військової служби громадянами Республіки.

Громадяни Української РСР проходять дійсну військову службу, як правило, на території Республіки і не можуть використовуватись у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради Української РСР.

Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

Х. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах.

Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

Відносини Української РСР з іншими радянськими республіками будуються на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи.

Декларація є основою для нової Конституції, законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод. Принципи Декларації про суверенітет України використовуються для укладання союзного договору.

м. Київ,

16 липня 1990 року

№ 55-ХІІ

Прийнята Верховною Радою Української РСР

**Угода
про створення Співдружності Незалежних Держав**

(Угоду із застереженнями ратифіковано Постановою ВР
N 1958-ХІІ (1958-12) від 10.12.91)

Дата підписання Україною: 8 грудня 1991 р.

Набуття чинності для України: 10 грудня 1991 р.

Ми, Республіка Білорусь, Російська Федерація (РРФСР), Україна як держави-засновниці Союзу РСР, що підписали Союзний договір 1922 року, далі – «Високі Договірні Сторони», констатуємо, що Союз РСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування.

Ґрунтуючись на історичній спільності наших народів і сформованих між ними зв'язках, враховуючи двосторонні угоди, укладені між Високими Договірними Сторонами, прагнучи побудувати демократичні правові держави, маючи намір розвивати свої відносини на основі взаємного визнання і поваги до державного суверенітету, невід'ємного права на самовизначення, принципів рівноправності і невтручання у внутрішні справи, відмови від застосування сили, економічних або будь-яких інших методів тиску, врегулювання спірних проблем погоджувальними засобами, інших загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права, вважаючи, що подальший розвиток і зміцнення відносин дружби, добросусідства і взаємовигідного співробітництва між нашими державами відповідають докорінним національним інтересам їхніх народів і служать справі миру і безпеки, підтверджуючи свою прихильність до цілей і принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй (995_010), Хельсінкського Заключного Акта (994_055) та інших документів Народи з безпеки і співробітництва в Європі, зобов'язуючись дотримуватись загальноновизнаних міжнародних норм про права людини і народів, домовилися про нижченаведене:

Стаття 1

Високі Договірні Сторони утворюють Співдружність Незалежних Держав.

Стаття 2

Високі Договірні Сторони гарантують своїм громадянам незалежно від їхньої національності або інших відмінностей рівні права і свободи. Кожна з Високих Договірних Сторін гарантує громадянам інших Сторін, а також особам без громадянства, що проживають на її території, незалежно від їхньої національної належності або інших відмінностей громадянські, політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи відповідно до загальноновизнаних міжнародних норм про права людини.

Стаття 3

Високі Договірні Сторони, бажаючи сприяти вираженню, збереженню і розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності

національних меншин, що проживають на їхніх територіях, і сформованих унікальних етнокультурних регіонів, беруть їх під свій захист.

Стаття 4

Високі Договірні Сторони розвиватимуть рівноправне і взаємовигідне співробітництво своїх народів і держав у галузі політики, економіки, культури, освіти, охорони здоров'я, охорони навколишнього середовища, науки, торгівлі, у гуманітарній та інших галузях, сприятимуть широкому інформаційному обміну, сумлінно і неухильно дотримуватимуться взаємних зобов'язань.

Сторони вважають за необхідне укласти угоди про співробітництво у зазначених галузях.

Стаття 5

Високі Договірні Сторони визнають і поважають територіальну цілісність одна одної і недоторканність існуючих кордонів у рамках Співдружності.

Вони гарантують відкритість кордонів, свободу пересування громадян і передачі інформації в рамках Співдружності.

Стаття 6

Держави-члени Співдружності співробітничатимуть у забезпеченні міжнародного миру і безпеки, здійсненні ефективних заходів скорочення озброєнь і військових витрат. Вони прагнуть до ліквідації всіх ядерних озброєнь, загального і повного роззброєння під суворим міжнародним контролем.

Сторони поважатимуть прагнення одна одної до досягнення статусу без'ядерної зони і нейтральної держави.

Держави-члени Співдружності зберігатимуть і підтримуватимуть під об'єднаним командуванням загальний військово-стратегічний простір, включаючи єдиний контроль над ядерною зброєю, порядок здійснення якого регулюється спеціальною угодою.

Вони також спільно гарантують необхідні умови розміщення, функціонування, матеріальне і соціальне забезпечення стратегічних збройних сил. Сторони зобов'язуються проводити узгоджену політику з питань соціального захисту і пенсійного забезпечення військовослужбовців та їх сімей.

Стаття 7

Високі Договірні Сторони визнають, що до сфери їхньої спільної діяльності, яка реалізується на рівноправній основі через спільні координуючі інститути Співдружності, належать:

- координація зовнішньополітичної діяльності;
- співробітництво у формуванні і розвитку спільного економічного простору, загальноєвропейського і євразійського ринків, у галузі митної політики;
- співробітництво в розвитку систем транспорту і зв'язку;
- співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища, участь у створенні всеосяжної міжнародної системи екологічної безпеки;

- питання міграційної політики;
- боротьба з організованою злочинністю.

Стаття 8

Сторони усвідомлюють планетарний характер Чорнобильської катастрофи і зобов'язуються об'єднувати і координувати свої зусилля щодо мінімізації і подолання її наслідків.

Вони домовилися укласти в цих цілях спеціальну угоду, що враховує важкі наслідки катастрофи.

Стаття 9

Спори щодо тлумачення і застосування норм цієї Угоди підлягають вирішенню шляхом переговорів між відповідними органами, а при необхідності - на рівні глав Урядів і Держав.

Стаття 10

Кожна з Високих Договірних Сторін лишає за собою право припинити дію цієї Угоди або окремих її статей, повідомивши про це учасників Угоди за рік.

Положення цієї Угоди можуть бути доповнені або змінені за спільною згодою Високих Договірних Сторін.

Стаття 11

З моменту підписання цієї Угоди на територіях держав, що її підписали, не допускається застосування норм третіх держав, у тому числі колишнього Союзу РСР.

Стаття 12

Високі Договірні Сторони гарантують виконання міжнародних зобов'язань, що випливають для них із договорів та угод колишнього Союзу РСР.

Стаття 13

Ця Угода не зачіпає зобов'язань Високих Договірних Сторін щодо третіх держав.

Ця Угода відкрита для приєднання усіх держав-членів колишнього Союзу РСР, а також для інших держав, що поділяють цілі і принципи цієї Угоди.

Стаття 14

Офіційним місцем перебування координуючих органів Співдружності є місто Мінськ.

Діяльність органів колишнього Союзу РСР на територіях держав-членів Співдружності припиняється.

Вчинено у місті Мінську 8 грудня 1991 року в трьох примірниках, кожний білоруською, російською й українською мовами, при цьому три тексти мають однакову силу.

За Республіку Білорусь (підпис) С. Шушкевич (підпис) В. Кебіч
За РРФСР (підпис) Б. Єльцин (підпис) Г. Бурбуліс
За Україну (підпис) Л. Кравчук (підпис) В. Фокін

Алма-Атинська декларація

Дата підписання Україною: 21 грудня 1991 р.

Набуття чинності для України: 21 грудня 1991 р.

Незалежні Держави

- Азербайджанська Республіка, Республіка Вірменія, Республіка Білорусь, Республіка Казахстан, Республіка Киргизстан, Республіка Молдова, Російська Федерація (РРФСР), Республіка Таджикистан, Туркменістан, Республіка Узбекистан та Україна,

прагнучи побудувати демократичні правові держави, відносини між якими розвиватимуться на основі взаємного визнання і поваги до державного суверенітету і суверенної рівності, невід'ємного права на самовизначення, принципів рівноправності і невтручання у внутрішні справи, відмови від застосування сили і погрози силою, економічних і будь-яких інших заходів тиску, мирного врегулювання спорів, поваги до прав і свобод людини, включаючи права національних меншин, сумлінного виконання зобов'язань та інших загальновизнаних принципів і норм міжнародного права;

визнаючи і шануючи територіальну цілісність одна одної і непорушність існуючих кордонів;

вважаючи, що зміцнення дружніх відносин, добросусідства і взаємовигідного співробітництва, що мають глибокі історичні корені, відповідає докорінним інтересам народів і служитиме справі миру і безпеки;

усвідомлюючи свою відповідальність за збереження громадянського миру і міжнародного порозуміння;

будучи прихильними до цілей і принципів Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав (997_077),

заявляють про нижченаведене:

Взаємодія учасників Співдружності буде здійснюватися на принципі рівноправності через координуючі інститути, які формуються на паритетній основі та діють у порядку, що визначається угодами між учасницями Співдружності, яка не є ні державою, ні наддержавним утворенням.

З метою забезпечення міжнародної стратегічної стабільності і безпеки буде збережено об'єднане командування військово-стратегічними силами і єдиний контроль над ядерною зброєю; сторони поважатимуть прагнення одна одної до досягнення статусу без'ядерної та (або) нейтральної держави.

Співдружність Незалежних Держав відкрита за згодою всіх її учасників для приєднання до неї держав-членів колишнього Союзу РСР, а також інших держав, що поділяють цілі і принципи Співдружності.

Підтверджується прихильність до співробітництва у формуванні і розвитку спільного економічного простору, загальноєвропейського та євразійського ринків.

З утворенням Співдружності Незалежних Держав Союз Радянських Соціалістичних Республік припиняє своє існування.

Держави-учасниці Співдружності гарантують відповідно до своїх конституційних процедур виконання міжнародних зобов'язань, що випливають із договорів і угод колишнього Союзу РСР.

Держави-учасниці Співдружності зобов'язуються неухильно дотримуватись принципів цієї Декларації.

Президент Азербайджанської Республіки А. Муталібов
Президент Республіки Вірменія Л. Тер-Петросян
Голова Верховної Ради Республіки Білорусь С. Шушкевич
Президент Республіки Казахстан Н. Назарбаєв
Президент Республіки Киргизстан А. Акаєв
Президент Республіки Молдова М. Снегур
Президент Російської Федерації (РРФСР) Б. Єльцин
Президент Республіки Таджикистан Р. Набієв
Президент Туркменістану С. Ніязов
Президент Республіки Узбекистан І. Карімов
Президент України Л. Кравчук

Алма-Ата, 21 грудня 1991 року

Дата підписання Україною: 21 грудня 1991 р.

Дата набуття чинності для України: 21 грудня 1991 р.

Зібрання чинних міжнародних договорів України: Офіційне видання - Том 1: 1990-1991 рр. - К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001.